

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TARİHTE TEBRİZ

CİHAT AYDOĞMUŞOĞLU

BERIKAN
YAYINEVİ

TARİHTE TEBRİZ

Cihat AYDOĞMUŞOĞLU

Ankara, 2011

***Bu kitabın tüm hakları yazarına ve
yayincısına aittir.***

ISBN
978-975-267-575-9

Genel Yayın Yönetmeni
Cuma AĞCA

Grafik-Tasarım
Biçer YILDIRIM

Kapak Tasarım
Mehmed FİDANCI

Baskı & Cilt
Berikan Ofset Matbaa
Maltepe / ANKARA

BERİKAN YAYINEVİ
Eti Mah. GMK. Bulvarı Bulvar Apt. No: 80/1
Maltepe / ANKARA
Tel: (0312) 232 62 18 Fax: (0312) 232 14 99

CİHAT AYDOĞMUŞOĞLU ÖZGEÇMİŞ

Cihat Aydoğmuşoğlu, 26.06.1983 tarihinde Isparta ilinin Uluborlu ilçesinde doğdu. İlkokulu burada bitiren Cihat Aydoğmuşoğlu, orta ve lise tahsilini Isparta'da tamamlayarak 2000 yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih bölümünde lisans eğitimine başladı. Bir yıl İngilizce hazırlıkla beraber 2005 yılında lisans eğitimini bitiren Cihat Aydoğmuşoğlu, aynı yıl Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalında Yüksek Lisansa başladı.

2007 yılında Prof. Dr. Eşref Buharalı danışmanlığında hazırladığı “*Tarihte Tebriz*” adlı çalışmasıyla Yüksek Lisans eğitimini tamamlayan Cihat Aydoğmuşoğlu, aynı yıl aynı Anabilim Dalında doktora eğitimine başlamıştır.

Haziran 2009'da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı'na Araştırma Görevlisi olarak atanan Cihat Aydoğmuşoğlu, 2011 yılında Prof. Dr. Eşref Buharalı danışmanlığında yürüttüğü “*Şah Abbas ve Zamanı*” adlı çalışmasını tamamlayarak “*Tarih Doktoru*” pâyesini almıştır.

Arş. Gör. Dr. Cihat Aydoğmuşoğlu'nun uzmanlık alanı, bilhassa Safevi Devleti olmak üzere İran coğrafyasında kurulan Türk devletlerinin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik tarihleridir.

Aybike, Laçın ve Zeynep'e ...

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	9
KISALTMALAR.....	11
GİRİŞ	13
 I.BÖLÜM	15
TEBRİZ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ.....	15
a) Günümüzde Tebriz	17
b) Tebriz Şehri ve Tarihi.....	23
c) Tebriz'deki Mimari Eserler	30
 II. BÖLÜM	41
BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE İLHANLILAR DÖNEMİNE KADAR TEBRİZ	41
a) Selçuklular Devri.....	43
b) Azerbaycan Atabekliği Devri	53
c) Celaleddin Harzemşah Devri	58
 III. BÖLÜM	65
İLHANLILAR VE TİMUR DEVRİNDE TEBRİZ	65
a) İlhanlılar Devri.....	67
b) Celâyirliler ve Çobâniler Devri	89
c) Timur Devri	94
 IV. BÖLÜM.....	103
TÜRKMEN DEVLETLERİ	103
a) Kara Koyunlular Devri	105
b) Ak Koyunlular Devri	114
c) Safevi, Afşar ve Kaçar Hanedanlıkları Devri	121
SONUÇ	165
KAYNAKÇA.....	167
DİZİN	177

ÖN SÖZ

Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne 2007 yılında sunulan *Tarihte Tebriz* isimli Yüksek Lisans tezinin bazı ilavelerle yeniden gözden geçirilmiş şekliinden ibarettir. Çalışmanın özünü, 1000 yıllık bir Türk şehri olan Tebriz'in siyasi, sosyo-kültürel ve ticari tarihi oluşturmaktadır.

Tebriz, bugün 4,5 milyon nüfusuyla İran'ın en önemli şehirlerinden birisidir. Nüfusunun neredeyse tamamını Azeri Türkleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla konuştukları dil Azeri Türkçesidir ve Türkiye Türkçesine çok yakındır. Tebriz, barındırdığı bu Türk nüfus dolayısıyla İran'daki Türkler ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan Azeri Türkleri için her zaman önemli bir konumda olmuştur. Bundan dolayı Azerbaycan Türkleri, Tebriz'e "Azerbaycan'ın Anası" demektedirler. Tarihte de Azerbaycan'ın başşehri olarak her zaman Tebriz gösterilmiştir.

İran'ın Tahran, Meşhed ve İsfahan'dan sonra dördüncü büyük şehir olan Tebriz, gerek içinde barındırdığı Türk nüfus ve gerekse İran'ı yüzyıllar boyunca yöneten Türkler açısından önemli bir merkezdir. Biz bu çalışmamızda Türk tarihi için önem arz eden Tebriz şehrinin, Selçukluların bölgeye gelişinden (11.yy'ın başları) Kaçar Hanedanı'nın sonuna (1925) kadarki dönemini incelemeye çalışacağız.

Çalışmamız dört bölümden oluşacaktır. İlk bölümde, Tebriz'in bugünkü sosyo-kültürel durumu hakkında bilgi verilecek, ardından Tebriz'in tarihi hakkında kısa bir açıklama yapılacaktır. Daha sonra Tebriz'de yapılan mimari yapılar hakkında bilgi verilecektir.

İkinci bölümde, Tebriz'in siyasi tarihine geçilecektir. Bölgeye Türklerin gelişi yani Selçukluların, İran ve Azerbaycan sahalarına gelişleriyle başlayan süreç ele alınacaktır. Ardından Selçuklulardan sonra kurulan atabeyliklerden Azerbaycan'a hâkim olan İldenizlilerden bahsedilecek, sonra Moğollardan kaçıp batıya Azerbaycan

sahasına gelen Celaledin Harzemşah anlatılacaktır. Üçüncü bölümde, Celaledin Harzemşah'ın ölümünden sonra Azerbaycan ve İran'a hâkim olan İlhanlılar döneminde Tebriz hakkında bilgi verilecektir. Bu kısım aynı zamanda eserimizin en ayrıntılı kısmını oluşturacaktır. Çünkü Tebriz, İlhanlılar zamanında özellikle de Gazan Han zamanında tarihinin en iyi dönemini yaşamıştır. Bu dönem anlatılırken Marco Polo ve İbn-i Batuta gibi Tebriz'i gören seyyahların seyahatnamelerinden bilgiler verilecektir. İlhanlılardan sonra onların yerini almaya ve miraslarına sahip çıkmaya çalışan Celayirliler ve Çobaniler dönemindeki durumdan ve mücadelelerden bahsedilecektir. Bu mücadele devrinden sonra bölgeye hâkim olup güçlü bir devlet kuran, aynı zamanda Türk tarihinin de önemli şahsiyetlerinden olan Timur devrinde Tebriz'in durumu anlatılacaktır. Timur zamanındaki durum anlatılırken seyyah Clavijo'nun seyahatnamesindeki Tebriz'i anlatan bölümden alıntılar yapılacaktır. Timur'un ölümünden sonra ise bölge hep mücadelelerin ve hâkimiyet kavgalarının yaşandığı bir alan olmuştur. Dördüncü bölümde işte bu mücadeleler ve sonucunda İran coğrafyasında sırasıyla hâkimiyet tesis eden Kara Koyunlu ve Ak Koyunlu dönemleri anlatılacaktır. Ak Koyunlu hükümdarı Uzun Hasan zamanında Venedik elçisi Barbaro'nun Tebriz hakkında yaptığı tasvirlerden bilgiler verilecektir. Daha sonra Safevi hâkimiyetinden ve Türk-İran savaşlarından bahsedilecektir. Safevilerden sonra Nadir Şah Afşar'dan söz edilecek ve Kaçar Hanedanı'nın sonuyla çalışmamıza son verilecektir.

Bu çalışmamda yardımlarını esirgemeyen kıymetli hocalarım Prof. Dr. Eşref BUHARALI ile değerli tavsiyeleri için Prof. Dr. Üçler BULDUK'a içtenlikle teşekkürlerimi sunarım. Bu çalışmanın Azerbaycan ve İran tarihini inceleyen araştırmacılara ve Tebriz şehrinin siyasi, ekonomik ve kültürel tarihi hakkında bilgi sahibi olmak isteyenlere yardım olmasını dilerim.

Cihat AYDOĞMUŞOĞLU

Ankara, 2011

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m	Adı geçen makale
Bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
H.	Hicri
İA	İslâm Ansiklopedisi
M.E.B	Milli Eğitim Bakanlığı
M.	Miladi
M.Ö	Milattan Önce
M.S	Milattan Sonra
p.	Page (sayfa)
s.	Sayfa
TDAV	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
Vol.	Volume (Sayı)
Yaz.	Yazan

GİRİŞ

Tebriz, bugün İran İslâm Cumhuriyeti sınırları içerisinde ve İran'ın yapay bir adlandırmayla Doğu Azerbaycan Eyaleti adını verdiği bölgenin en önemli şehridir. Tahran'a uzaklığı 624 km ve Türkiye sınırına uzaklığı 320 km'dir.

Tebriz'in nüfusu yaklaşık 4,5 milyondur ve bu nüfusla İran'ın dördüncü büyük kenti durumundadır. Nüfusunun neredeyse tamamını Türkler oluşturmaktadır. Bu Türklerin Azerbaycan ile yakın sosyo-kültürel bağları vardır. Konuştukları dil de Türkçe'nin Azeri lehçesi'dir. Bilindiği üzere Azeri lehçesi bugünkü Türkiye Türkçesi'ne çok yakındır. Hatta Türk lehçeleri içerisinde en yakın olanlarındandır. Bugün Tebriz'e giden bir Türk vatandaşı şehirde rahatlıkla anlaşabilmektedir. Özellikle genç nüfus Türkiye Türkçesi'ne çok yakın konuşmaktadır. Zaten Tebriz'deki Türkler genellikle Türkiye'den yayın yapan televizyon kanallarını izlemekte ve Türkiye'ye sevgiyle bakmaktadırlar. En önemli şehri Tebriz olan Güney Azerbaycan'da Türkçe yayın yapan radyo ve televizyon bulunmasına rağmen tüm okullarda eğitim Farsça yapılmaktadır ve tüm resmi işler resmi dilde gerçekleştirilmektedir.

Eskiden beri önemli bir merkez olan Tebriz'in kuruluşunu hazırlayan etmenlerden bir tanesi, kuzey-güney ve doğu-batı doğrultularında önemli yollar üzerinde bulunmasıdır. Hatta bu bakımdan tarihte Hindistan ile İstanbul arasındaki toplanma merkezlerinden biri olarak ele alınmaktadır. Tebriz, Lajazzo¹ ve Trabzon'dan geçerek batıdan, Nişabur ve Ürgenç'ten geçerek Orta Asya ile Çin'den, Kirman ve Bağdat'tan geçerek Hind'den ve denizlerden, Derbent yolu ile de kuzeyden gelen büyük ticaret yollarının

¹ Lajazzo: Bugün Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisindeki Yumurtalık (Adana'ya bağlı) ilçesinin eski adıdır.

buluşma noktası olmuştu. Bu önemli konumundan dolayı Tebriz, tarihte ticari olarak da hep canlı olan bir merkezdir.

Tebriz, bugün dünya siyasetinde gelişen konjonktür gereği, İran'da siyasi ve stratejik olarak önem arz etmektedir. Çünkü İran'da yaşayan Türkler açısından (toplam Türk nüfusun 25-30 milyon arasında olduğu tahmin edilmektedir) Tebriz bir merkez görevindedir. 2006 yılında meydana gelen yapay karikatür krizinde de tepkiler yoğun olarak Tebriz'den gelmiştir. Barındırdığı yoğun Türk nüfusu ve Azerbaycan ile olan münasebetleri sebebiyle Tebriz önemli bir konumdadır. Bundan dolayı Tebriz için İran'da yaşayan Türklerin kalbi denilebilir. Bunun farkında olan ABD, İran ile olan problemleri nedeniyle İran'da yaşayan Türkleri özellikle de Azerileri kullanma amacındadır. Bunun için Tebriz'de Türkçe yayın yapan bir televizyon kurdurmuştur. Çünkü ABD'nin İran'a yönelik senaryolarında federatif ya da bağımsız devletlerden birinin güçlü adayı konumunda Güney Azerbaycan bulunmaktadır. 70 milyonluk İran'da Türklerin nüfusunun 25 milyon civarında olduğu tahmin ediliyor ve bu nüfusun büyük bir çoğunluğunu da Azeriler oluşturmaktadır (İran nüfusunun %24'ünü). Bu yüzden İran'da yaşayan Türklerin hepsine birden Azerbaycan Türkleri denilmektedir. Bu tabirin içine Bayatlar, Şahsevenler, Avşarlar, Karadağlılar, Halaçlar, Kaşkaylar ve Sungurlar girmektedir. Elbette bunların hepsi Azerbaycan Türklüğünün parçalarıdır ve ayrılmaz bir bütün teşkil etmektedirler. Fakat İran bilinçli olarak bütünü parçalamak için bu ayrı tanımlamalara gitmektedir.

İran'da yaşayan diğer Türk grupları ise Horasan Türkleri (Türkmenler), Kazaklar ve Özbeklerdir. Azeriler büyük çoğunlukla Doğu Azerbaycan olarak adlandırılan ve merkezi Tebriz olan bölgede yaşamaktadırlar. Nüfus yoğunluklarına bakılarak Azerilerin, İran'ın en büyük etnik nüfusunu oluşturduğu söylenebilir. Bundan faydalanmak isteyen ABD, her fırsatta İran'daki etnik grupları kışkırtmaya çalışmakta ve İran'daki insan hakları örgütlerine parasal destek sağlamaktadır. Böylece yapay krizler organize ederek İran'ı içerden vurmayı ve parçalamayı hedeflemektedir.

I.BÖLÜM

TEBRİZ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

a) Günümüzde Tebriz

Tebriz şehri bugün İran İslâm Cumhuriyeti sınırları içerisinde ve bu ülkenin kuzey-batısında yer almaktadır. Bulunduğu yer İran Azerbaycan'ı olarak da tanımlanmaktadır.¹ Güney Azerbaycan olarak da bilenen bölgenin yüzölçümü 104.000 km² olup Azerbaycan coğrafyasının büyük bir bölümünü içermektedir.

Azerbaycan coğrafyasının Türkleşmesi, milâttan önceki yıllardan başlamıştır. Selçuklular ve İlhanlıları takiben Karakoyunlular, Akkoyunlular, Safeviler, Afşarlar, Hanlıklar ve Kaçarlar dönemi ile birlikte bugünkü İran'ın güney ve doğu bölgelerine kadar büyük bir coğrafya Türkleşmiştir. Anadolu coğrafyasının Türkleşmesi de paralel bir şekilde gerçekleşmiş, her iki bölge de Oğuz boylarının iskânına tâbi olmuştur. Kısaca tarif edersek, Kafkas sıradağlarından başlayıp, batıda Anadolu, doğuda Hazar Denizi ile çevrili, güneyde Basra Körfezi'ne kadar uzanan coğrafya yüzyıllardan beri Azerbaycan olarak tanımlanmaktadır.²

Tebriz, tarihte Azerbaycan şehirleri arasında gösterilmiş³ (hatta en önemlilerinden biri olarak)⁴ ve Azerbaycan bölgesinin önemli kalelerinden biri olarak tanımlanmıştır.⁵ Hatta İbn-i Said'e

¹ Bugünkü Azerbaycan, Kuzey Azerbaycan olarak; Tebriz'in bulunduğu İran'ın kuzeyindeki bölge ise Güney Azerbaycan olarak bilinmektedir. Güney Azerbaycan'ın yüzölçümü 104.000 km² dir. Buradaki en önemli şehir Tebriz'dir. Güney ve Kuzey Azerbaycan bölgelerini Aras nehri ayırmaktadır. Bu ayrım Türkmençay Antlaşması'ndan (1828) sonra ortaya çıkmıştır. Türklerin hâkimiyeti devrinde Güney Azerbaycan daima yaylak, Kuzey Azerbaycan ise kışlak vazifesi görmüştür. Kavmiyet bakımından her iki Azerbaycan ahalisi de Türk'tür. Bkz: A.Z.V. Togan, "Azerbaycan", İ.A., İstanbul, 1993, c.2, s.92

² Selma Yel, "Güney Azerbaycan Gerçeği ve İran'da Siyasi Gelişmeler", **2023 Aylık Dergi**, Temmuz 2003, Sayı 27

³ El Mukaddesi, **Ahsanü't-Tekâsim**, www.alwaraq.net, s.136; İbn Hurdazbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, Çev: Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008, s.103

⁴ Es Samani, **Kitabu'l-Ensab**, www.alwaraq.net, s. 253

⁵ Taberi, **Tarih-i Rusûl ve'l-Mülûk**, www.alwaraq.net, s.2190

göre burası Azerbaycan'ın kaidesi ve en önemli şehridir. Tebriz, tarihte 13.yy'da İlhanlı ve 16.yy'da Safevi Devleti zamanında başkent olmuştur.

Tebriz'in bugün nüfusu 4,5 milyondur ve bu nüfusun neredeyse tamamı Azeri Türküdür. Fakat Güney Azerbaycan'da büyük şehirlerde bir miktar Fars, bazı bölgelerde de Ermeni bulunur. Urmiye-Selmas arasında ve Tebriz civarında birkaç Ermeni köyü vardır. Tebriz şehir merkezinde bir miktar Fars da bulunmaktadır. Tebriz ile Erdebil arasında ise Şakakı Türkmenleri yaşamaktadırlar. Bunların Timur zamanında buraya getirildikleri rivayet edilmektedir.⁶ Ayrıca Kuzey ve Güney Azerbaycan'da kâmilten Türkleşmiş Araplar da bulunmaktadır ki bunlar her yerde seyit ve ulema sınıfına girmektedirler.⁷

Tebriz, bugün İran Devleti'nin idari yapılanmasında Doğu Azerbaycan denilen eyaletin merkezidir ve kuzeyde bulunan Azerbaycan Cumhuriyeti sınırına 150 km mesafededir. Şehir, yarı kurak yüksek bir havzada, 1350 m yükseltide, Urmiye Gölü'ne dökülen küçük bir akarsuyun kıyısında yer almaktadır.

Tebriz bugün İran'ın en önemli ticaret, endüstri ve eğitim merkezlerinden biridir. Şehir, kuzeyinde Karacadağ'ın, güneyinde volkanik Sahand dağının (3547 m) yükseldiği, batıda Urmiye gölüne doğru eğimli bir ovada yer alır. Bu ova Acıçay (Talha Rud) ve kolları tarafından sulanır. Acıçay'ın soldan aldığı kol, Meydan Çayı (Mehran Rud) şehirden geçer.⁸ Şehirde ayrıca kuzey ve güney semtlerini bağlayan bazı eski köprüler de vardır. Deprem kuşağında yer alan Tebriz'in çevresinde çok sayıda kaplıca vardır.

Tebriz şehri, göl kıyısından 48 km kadar doğuda, Şâhâ adası veya yanm adası yakınlarında göle dökülen bir ırmak üzerindedir.⁹

6 A. Z. V. Togan, "Azerbaycan", İ.A., İstanbul, 1993, c.2, s.92-93

7 A. Z. V. Togan, a.g.m, s. 93

8 Bu şehirden geçen kol şu anda boştur. Sadece kanal vardır.

9 Guy Le Strange, "The Lands of Eastern Caliphate, XI. Bölüm (Azerbaycan)", Çev: Dr. Çoşkun Alptekin, **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi**, Sayı 8'den ayrı basım, Sevinç Matbaası, Ankara, 1978, s. 38

Adları ayrı ayrı verilmiş iki ırmak Tebriz'in dış mahallelerinden akan Mihran Rud ile yine onun gibi Tebriz'in güneyindeki Sehend Dağı'ndan (3700 m) kaynağını alıp güney batıya doğru akan Serd Rûd (Soğuk Irmak) her ikisi de şehrin kısa bir mesafe kuzeyinde Serâv Irmağı'na katılırlar. Serhâb ırmağı diye de adlandırılan Serav Rud, Tebriz'in doğuya doğru 322 km ötesindeki Erdebil'e hâkim Sebelân Kûh'dan [Sebelân Dağları (3820 m)] doğar. Peş peşe tuzlu bataklıklardan geçerek ve birçok kollar alan Serav ırmağı, Tebriz şehrinin batıya doğru 64 km kadar ötesindeki bir noktada Urmîye Gölü'ne dökülür. Adını ırmağa veren Serâv veya Serâb şehri de Tebriz'den Erdebil'e giden yol üzerindedir.¹⁰

Sebelan ve Sehend dağları gibi volkanik kütlelerden ibaret araziden geçen akarsuların taşıdığı alüvyonlardan meydana gelmiş olan Tebriz Ovasının toprakları, bazı yerlerinde tuzlu, kireçli ve humus bakımından fakir olmalarına rağmen sulu tarıma oldukça elverişli bir özellik gösterirler.¹¹ Bu sebeple Tebriz'in etrafında meyve bahçeleri ve buğday tarlaları bulunur.

Yazları çok sıcak ve kışları soğuk olan yani kara ikliminin hâkim olduğu Tebriz'de yıllık yağış tutarı 350 mm dir. En fazla yağışlar mart, nisan ve ekim aylarında, en az yağış temmuz ve ağustosta görülür. Bu aylarla beraber eylülü de içine alan üç aylık devrede kuraklık hüküm sürer. Bu şartlar altında çevrenin tabii bitki örtüsü bozkır olup, otlardan ve dikenli bitkilerden oluşmaktadır.

Tebriz, işlek yollarla, demiryoluyla Tahran'a, Culfa üzerinden Rusya'ya ve 1971 yılından beri de Türkiye demiryollarına bağlanmıştır. Ayrıca bugün Ankara'dan Tebriz'e otobüs seferleri ve İstanbul – Tebriz arası uçak seferleri de vardır. Türkiye'nin Gürbulak (İran'ın Bazergan) sınırı kapısından Tahran'a doğru uzanan transit yol Tebriz'den geçer. Aslında bu tarihi yolun başlangıcı

¹⁰ Guy Le Strange, a.g.e., s. 38

¹¹ C. R. Gürsoy, "Tebriz", **Türk Ansiklopedisi**, MEB, Ankara, 1982, c. 31, s. 17

Türkiye'nin Doğu Karadeniz kıyısındaki Trabzon limanıdır. Tebriz'de ayrıca Havaalanı da vardır (Furudgâh-ı beyne-l melal-i Tebriz=Tebriz Uluslar arası Havaalanı).

Tarihi İpek Yolu üzerinde bulunan Tebriz, ulaşım elverişli durumu ile önemli bir ticaret merkezi olarak gelişmiştir. Bugün de Tebriz'de sanayi ve ticaret alanında canlı bir faaliyet görülmektedir. Tebriz'in bu ticaret potansiyeli İslam tarihçilerinin de dikkatini çekmiş onlar da eserlerinde bundan bahsetmişlerdir. Tebriz hakkında bu eserlerde “Sular bu şehre doğru akar, çeşit çeşit meyve yetişir, ahalisi zengindir, iyi insanlardır, güzel giyinir ve iyi yiyecekler, orası tüccarların merkezi gibi bir yerdir, her yerden Tebriz'e gelirler, Sultana yakın büyük emirlerin evleri oradadır, Tebriz'in havası çok soğuk olur, çok da kar yağar¹²; içinden sular geçer, ağaçları çoktur, fiyatları ucuzdur, meyveler çoktur, camisi şehrin ortasındadır.¹³” gibi ifadeler kullanmışlardır. Yine Mustevfi Tebriz'in meyve bahçelerinin şehrin güneyinde yer almış Sehend Dağı'ndan doğan Mihrân Rûd ile sulandığını ve Tebriz'in çevresinde birçoğu kendi akarsularının adlarıyla adlandırılmış yedi bölge bulunduğunu söylemektedir.¹⁴

1963'ten itibaren Tebriz, İran'ın büyük endüstri merkezlerinden biri haline gelmeye başlamıştır. Ak Devrim zamanında yeni imar faaliyetlerine girilmiş, yeni caddeler açılmış ve güzel bir istasyon binası inşa edilmiştir. Şehirle istasyon arasındaki geniş arazi sanayi tesislerine tahsis olunmuş ve böylece Tebriz etrafa yayılmıştır.

Tebriz'in doğusunda kuzey ve güney yüksekliklerinin birleştiği bölgede, üzüm, kayısı, erik, elma, armut, vişne ve kiraz gibi iyi cins meyveler yetiştirilmektedir. Tebriz'de bahçelerin bulunduğu yerler Bağat-ı Mahalle, Bağmîşe, Maralan ve Şah Gölü (İstahr-ı Şah)¹⁵ diye anılır. Şehrin bugün en önemli dinlenme ve eğlenme

12 El Kalkaşendi, **Suphu'l-â'sa**, www.alwaraq.net, s.667

13 El Mukaddesi, **Ahsanü't-taksim**, www.alwaraq.net, s. 136

14 Guy Le Strange, 1978, s.38

15 Bu gölün ismi devrimden sonra “il gölü(Elgoli)” olarak değişmiştir.

yeri olan Şah Gölü tesisleri yaz aylarında serin havası ve güzel manzarası ile turistlerin de yakın ilgisini çeker. Şehrin batısında meyve bahçeleri, üzüm bağları ve buğday tarlaları vardır. Fakat bu bölgenin sanayi tesislerine ayrılmış bulunmasından dolayısıyla tarım alanlarının çoğu yerini fabrika binalarına ve yollarına terk etmiştir ve etmektedir. Çevrede bulunan Merağa¹⁶ kendine has güzel üzüm ve diğer meyveleriyle; kuzey-batıda yer alan Merend ise bostan ürünleriyle Tebriz'in gıda ihtiyacını karşılamaya yardım ederler. Bölgenin kurak olması ve yeterli mera alanlarının bulunmaması dolayısıyla Tebriz'de hayvancılık gelişmemiştir. Fakat Mugan ve Serab ovalarındaki otlaklarda ve dağ eteklerinde hayvancılık yapılmakta, üretilen et, süt ürünleri, deri ve yün Tebriz'e sevk edilmektedir.

Tebriz eskiden beri el sanatlarında özellikle halıcılıkta büyük ün kazanmıştır. Bugün de Tebriz Kapalı Çarşısı'nda satılan İpek halılar gerçekten eşsizdir. 16.yüzyılda halı dokumacılığı bir göçebe ve köylü sanatı olmaktan çıkarak, profesyonel tasarım ve imalata dayalı iyi işleyen bir sanayi haline dönüşmüştü. Tebriz şehri de bu sanayinin merkezi konumundaydı.

Tarihte kent Hatayi denilen kumaşlarıyla ünlüydü. Tebriz Minyatür Okulu (Bihzad'ın da bağlı olduğu) 16.yy'da büyük gelişme göstermişti.

Tebriz'de bugün şehir dışında küçük eğirme ve dokuma tesisleri, deri, kibrit, sabun fabrikaları vardır. Kilim, seccade, iğne işleri gibi küçük sanat dalları da gelişmiştir. Ayakkabıcılık eskiden olduğu gibi bugün de çok ileridir. Tebriz'de 1963'ten sonra büyük sanayi tesisleri kurulmaya başlanmıştır. Bunların en önemlileri motor, traktör, çimento, inşaat malzemesi, dokuma, kimya, selüloz ve ağaç sanayi ile diğer bazı tesislerdir.¹⁷

¹⁶ Merâğa şehri, Tebriz'in aşağı yukarı 110 km güneyinde, Sehend Dağı'ndan güneye doğru akan ve sonra batıya kıvrılıp göle ulaşan Sâfi ırmağı (Sâfi Rud=Acı Çay) üzerindedir. Bkz: Guy Le Strange, 1978, s. 40

¹⁷ C. R. Gürsoy, 1982, c. 31, s. 18

Tebriz Kapalı Çarşısı halen İran'ın en önemli ticaret mekânlarından biridir. Burada her türlü ev eşyası, kuru yemişler, antika eşyalar, cam eşyalar, elektronik malzemeler ve meşhur Tebriz İpek Halıları satılmaktadır.

Tebriz, Süveyş Kanalı'nın 1869'da açılmasından önceki zamanlarda Dünya ticaretinde önemli bir merkezdi. Doğu-batı ticaretinde işlevi büyüktü. Avrupa malları Tebriz üzerinden doğuya giderdi. Fakat Süveyş kanalı açıldıktan sonra Tebriz'in milletlerarası ticari önemi çok azalmıştır. Bununla beraber İran'ın en faal ticaret merkezlerinden biri olma niteliğini bugün de korumaktadır. Genel olarak Azerbaycanlılar ve özel olarak Tebrizliler yaradılıştan ticari yeteneği olan insanlardır ve bugün İran'ın hemen her tarafında özellikle Tahran'da pazarlara hâkim bulunmaktadır. Bugün Tebriz'in ihraç malları arasında en önemli yeri halı ve kuru yemişler tutar.

Kültür merkezi olarak da Tebriz, İran'da önemli bir yer tutmaktadır. Çok sayıda ilk ve orta dereceli okullardan ayrı olarak çeşitli meslek ve öğretmen okulları ve eğitim enstitüleri vardır. Tebriz Üniversitesi (Danişgâh-ı Tebriz) 13 fakülte ve 2 kolejden oluşmaktadır.¹⁸ Halk sağlığı ile ilgili yaklaşık 20 hastahane vardır. El yazmaları bakımından zengin iki kütüphane (Milli Kütüphane) ile bir müze (Tebriz Müzesi) önemli kültür kuruluşlarındandır.

18 Bkz: <http://www2.tabrizu.ac.ir/>

b) Tebriz Şehri ve Tarihi

Azerbaycan'ın merkezi olan Tebriz'in kuruluşunu İslami devre, VIII. yüzyılın sonlarında Abbasi halifesi Harun el-Reşid'in hanımı Zübeyde Hatun'a bağlamaktadırlar.¹ Tebriz isminin de Farsça *teb* (ateş) ve *rîz* (akıtan, dökten) sözcüklerinin birleşmesinden (Tebriz=ateş dökten) geldiği söylenmektedir.² Bu nazariyelerin dayanağı, Abbasi Halifesi Harun Reşid'in ateşli bir hastalığa yakalanan zevcesi Zübeyde Hatun'un 791 yılında Tebriz'deki kaplıcalara girip burada iyileşmesidir. Böylece Zübeyde Hatun'un ateşli hastalığı burada iyileştiğinden burada bir şehir inşa edilmiş ve adı da Tebriz (ateş dökten) olmuştur.³ Evliya Çelebi dahi şehrin ismini “*sıtma dökücü*” olarak izah etmektedir.⁴

Tebriz'in ne zaman kurulduğu hakkında kesin bilgi yoktur. Şehirde yapılan arkeolojik kazılara göre Tebriz'in 5 bin yıllık bir geçmişi olduğu tahmin edilmektedir. Çeşitli kaynaklar III. yy'da şehrin varlığından söz ederler. Gazaka olarak da bilinen kent adını Büyük İskender'in komutanlarından Atropates'ten alan Atropatene'nin başkenti idi. Fakat sonra bir depremde yıkıldı ve Arap hâkimiyeti zamanında tekrar imar edildi.

Tebriz'in III.-VII. yüzyıllar arasında İran'da hüküm sürmüş Sasaniler zamanında mevcut olduğu söylenebilir.⁵ Şehrin adı Arap coğrafya kitaplarında *Tibriz*, Bizans ve Ermeni kaynaklarında *Tavrez* ve *Tavreş* şeklinde geçer. Avam halk buraya *Teuriz* de de-

1 William Barthold, “Azerbaycan ve Ermenistan”, Çev. İsmail Aka, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara, 1975, c. VIII-XII, s. 79; C. R. Gürsoy, 1982, s. 17

2 Tebriz isminin anlamı hakkında çeşitli görüşler vardır. Bu görüşlerle ilgili ayrıntılı izahat için Bkz. Galibe Hacıyeva, “Tebriz Yer Adının Kaynağı”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, 2000, Sayı 129, s. 115-119

3 Mansur Hanlu, **Tebriz-i Kadim**, Müessese-i İntişârât-ı Telâş, Tebriz, 1364, s. 22

4 **Evliya Çelebi Seyahatnâmesi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984, c. 1, s. 525

5 C. R. Gürsoy, 1982, s. 17

mekteydi.⁶ III. ve IV. yüzyıllarda küçük bir kasabaydı. Tebriz'in Araplarca işgali Halife Ömer zamanına rastlamaktadır. Fakat İslâm fetihleri sırasında bölgenin en önemli şehri Tebriz değil Erdebil idi. 858'de bir deprem sonucunda yıkılan Tebriz, Halife Mütevekkil (847–861) tarafından yeniden imar edildi. El-Revad el-Ezdî ve oğullarının merkezi olarak müstahkem bir şehir görünümü kazandı. İbn er-Revad, Tebriz'e yerleşip, kendisi, kardeşi ve oğulları şehirde saraylar yaptırmış ve daha sonra bu yapılar ile etrafındaki kasaba bir duvarla çevrilmiştir.⁷ Böylece Tebriz, küçük de olsa toplu bir şehir görünümüne bürünmüştür. 10. yüzyılda ise Tebriz ehemmiyeti haiz olmayan bir şehirdi.⁸ Mukaddesi 10. yy'da Tebriz'i Cuma camisi bulunan, pek çok akarsuyla iyice sulanan ve meyve bahçeleri ile çevrili hoş bir şehir olarak tasvir eder.⁹

885–929 yılları arasında Azerbaycan'a Sâciler'in sahip olmalarıyla Tebriz şehri de Sâciler'in hâkimiyetine girmiştir. Sâciler, ismen Abbasilere bağlı olarak Azerbaycan'da 9.yy'ın sonundan 10. asrın başına kadar hüküm sürmüşlerdir. Sâcilerin kurucusu Ebu'l-Sâc Divdâd idi ve bu kişi Halife Mütevekkil hizmetinde bulunmuş bir Türk komutanıydı.¹⁰

937'den sonra Müsafiriler, sonra da Revvâdiler Tebriz'e hâkim olmuşlardır. Emir Ahmedil de bunlardan biri olup Erdebil ve Tebriz şehirlerinin hâkimi idi.¹¹ Tebriz-Eher taraflarını idare eden Revvâdiler, Yemen Araplarının en eski ailelerinden neşet ettikleri halde sonradan Kürtleşmişlerdir. Bunların hâkimiyet alanları Azerbaycan –özellikle de Tebriz- idi. Abbasi hâkimiyetinin başlarında Revvad b. Mutanna Tebriz'i tımar olarak elinde tutuyordu. Onun torunları ise yaklaşık olarak iki yüzyıl içerisinde tamamen Kürtleşti-

⁶ El Kalkaşendi, **Sûphû'l-â'sâ**, www.alwaraq.net, s.667

⁷ Guy Le Strange, 1978, s. 38

⁸ W. Barthold, 1975, s. 79

⁹ Guy Le Strange, 1978, s. 38

¹⁰ CL. Huart, "Sâciler", **İA**, İstanbul, 1993, s. 16

¹¹ Faruk Sümer, **Safevi Devleti'nin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, TTK, Ankara, 1999, s. 2

ler.¹² Tebriz ve Erdebil 11.yy'ın sonlarından itibaren ise Ahmedil'in Türk memlûkü Ak Sungur ve oğulları tarafından idare edilecektir.¹³

Arap fütühatını takiben Azerbaycan'a pek çok Arap getirilmişti. Bunlar bilhassa Kûfe, Şam ve Basra ahalisinden idi. Bilhassa Hicri 2. asırda pek çok Arap gelmişti. Halife Ebu Cafer el-Abbasi, Yezid b. Hitam'ı Azerbaycan valisi tayin edince bu zat bazı Yemen aşiretlerini Basra'dan buraya getirdi. Karacadağ mıntıkasının bütün şehirleri ve Tebriz bunların mülkü oldu.¹⁴

Azerbaycan bölgesinde Abbasilerin zayıflamasından sonra Şirvanşahlar, Sâcoğulları, Revvadiler, Sellariler, Ahmediler gibi çeşitli mahalli idareler teşekkül etmiştir. Bu teşekküller Çağrı Bey, Tuğrul Bey ve Alparslan'ın bölgeye yaptığı akınların ardından Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetini tanıyacak ve tarih sahnesinden çekileceklerdir.

İslâm hâkimiyeti döneminde Tebriz oldukça gelişti. Şehrin çevresi surla çevrildi. Zirai ve ticari hayat gelişti. Bu dönemde Tebriz kumaşları çok ünlüydü. Tebriz şehri Türk-İslâm şehrinin fiziki temel unsurlarını bünyesinde barındırıyordu. Kale, şehristan ve rabad unsurları diğer Türk-İslâm şehirlerinde olduğu gibi Tebriz'de de vardı. Tabii bunlara en önemli unsur olarak Türk-İslâm şehirlerinin karakteristik yapısı olan Cuma Camisi de eklenmiştir. Bu üç kademe birbirini saran üç kuşaktan oluşuyordu. Ayrıca İslâmî dönem Türk şehirlerinin en uygun unsurlarından biri de mahalle idi. Türk mahalle mimarisinin temel unsurları Tebriz'de de uygulanmıştır. Mahalle kendi içinde bir hayat alanı olduğu için ihtiyaçlar da orada karşılanıyordu. Mahallenin vazgeçilmez unsurları cami, türbe veya tekke, bakkal, berber vs. idi.¹⁵

12 C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of Iranian World (A.D. 1000–1217)", **The Cambridge History of Iran, V, The Seljuk and Mongol Period**, Cambridge, 1968, s. 32

13 Faruk Sümer, 1999, s. 2

14 A. Z. V. Togan, 1993, s. 97

15 Tarih Dostiyev, "Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme Durumları ve Azerbaycan'da Şehir Kültürü", **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, (9 – 13 Eylül 2002)**, TTK, Ankara, 2005, c. I, s. 453-458

Tebriz deprem kuşağında olduğundan tarihte birçok kez depreme maruz kalmıştır. Bunlardan en zarar vereni 1042 yılında-kidir ve çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Şehrin yok olduğu bu depremde yaklaşık 40.000 kişi ölmüştür.¹⁶ Bu deprem meydana geldiğinde Tebriz'e Vahşudanlar hâkim idiler. Tebriz gördüğü zardan dolayı zayıf düşmüştü. Vahşudanlar da Selçukluların bu zayıflıktan yararlanmasından korkmuşlardı. Fakat şehir kısa süre sonra tekrar inşa edildi ve eski popülerliğine kavuştu.¹⁷

Tebriz'de tarihin çeşitli dönemlerinde 1273, 1640-1,1664, 1721, 1727, 1755, 1780,1819, 1843, 1851, 1854, 1856, 1862, 1867, 1870, 1874, 1879, 1881, 1883, 1917 yıllarında şiddetli depremler olmuştur.¹⁸ Tebriz'in tarihini karanlık yapan etkenlerden biri de bu depremlerdir. Bu depremler neticesinde birçok tarihi yapı ya tamamen yok olmuş ya da sadece kalıntıları ayakta kalabilmiştir.

1055'te Tuğrul Bey tarafından alınan Tebriz, Selçuklular devrinde büyük bir önem kazandı. Melikşah'ın ölümünden sonra Sultan olan Berkyaruk ile kardeşi Muhammed arasındaki mücadelede Berkyaruk Tebriz'in güneyine çekildi. Fakat kardeşler arasında yapılan anlaşmaya göre Tebriz, Muhammed'e verildi. Sonra Irak Selçuklularının hâkimiyetine giren Tebriz 1120'de Gürcülerin akınına uğradı. Şehir 1139'da Kara Sungur'un eline geçtiyse de kısa bir süre sonra Azerbaycan Atabekliği'nin kurucusu İldeniz, bütün Azerbaycan'ı ele geçirdi. Tebriz, Atabeg Kızıl Arslan devrinde (1186- 1191) Azerbaycan'ın merkezi oldu. 1208'de Gürcü Kraliçesi Tamara'nın orduları bütün Azerbaycan'a akınlar yaptı ve Tebriz'den ağır bir fidye aldı. 1213 yılında Tebriz'de bulunan Yakut, o sırada orasının Azerbaycan'ın başta gelen şehri olduğunu söyler. Kazvinî oranın Attâbî (yani hâreli) ipeği, kadifeleri ve dokuma ku-

16 Arnold T. Wilson, "Earthquakes in Persia", **Bulletin Of the School of Oriental Studies**, University of London, Vol. 6, No. I. (1930), s. 104

17 C. E. Bosworth, 1968, s. 33

18 Arnold T. Wilson, a.g.m., s.112-129

maşları ile meşhur olduğunu ilave eder.¹⁹ Sultan Celaeddin Harzemşah, 1225'te Tebriz'e gelerek atabekler hanedanına son verdi. Fakat şehir 1230'da Moğolların eline geçti.

İlhanlıların ilk devirlerinde Tebriz'in yönetimi Melik Sadreddin'e verildi. 1263'de Kafkasya'ya bir sefer yapan Hülagu dönüşte Tebriz'e geldi ve burada bulunan Kıpçak asıllı tacirleri öldürttü. Tebriz Abaka Han devrinde (1265–1281) İlhanlıların başkenti oldu. Şehir en parlak dönemini Gazan Hanın saltanatı sırasında yaşadı. Bu dönemde Tebriz başkent idi. Bu hükümdar 1299'tan sonra şehirde geniş bir imar faaliyetine girişti. 1336'tan sonra Tebriz'e Celayirliler hâkim oldu. Timur istilasına kadar süren bu dönemde Tebriz, yeniden imar edildi. 1392'te kesin olarak Timur'un eline geçen şehir, imparatorluğun batı eyaletlerinin idari merkezi oldu. İmar faaliyetleriyle şehir geliştirildi ve önemi arttı. Timur bu eyaletin yönetimini oğullarına verdi. Ölümünden sonra şehir Timur'un oğulları arasında el değiştirdi.

1406'da Tebriz, Karakoyunlu hükümdarı Kara Yusuf'un eline geçti. Kara koyunlular zamanında da Tebriz başkent olarak kullanıldı. Timur'un yerine geçen Şahruh, 1436'da Tebriz'i kesin olarak ülkesine kattı. Şehrin yönetimini Kara Yusuf'un oğlu Cihanşah'a verdi. Cihanşah devrinde Tebriz'de meşhur Gökmescit ve daha birçok bina yapıldı. 1468'de Tebriz, Uzun Hasan tarafından alındı. Ak Koyunlular devrinde Tebriz'de büyük gelişmeler yaşandı. Yeni saraylar, camiler ve hastaneler yapıldı. Şah İsmail, 1500'de Tebriz'i Safevi Devleti'nin topraklarına kattı. Şehir halkını Şii mezhebine girmeye zorladı ve direnenlere işkenceler yaptı. Bir süre Safevilerin başkenti olan Tebriz, Yavuz Sultan Selim zamanındaki Çaldıran Savaşından sonra (1514) Osmanlıların eline geçti. Bu tarihten sonra Tebriz Osmanlılarla Safeviler arasında birçok kere el değiştirdi. Sonuçta Amasya Antlaşması ile (1555) İranlılarda kaldı. III. Murat döneminde başlayan 1578–1590 Osmanlı-Safevi savaşı sırasında, Sadrazam ve Serdâr-ı Ekrem Özdemiroğlu Osman

¹⁹ Guy Le Strange, 1978, s.38

Paşa tarafından teslim alınarak İstanbul Antlaşması uyarınca Kafkasya ve Azerbaycan ile birlikte Osmanlı yönetimine geçti. İran'da birliği yeniden sağlayan Abbas I tarafından geri alınan kent, II. Osman döneminde Osmanlı-Safevi savaşı son veren Serav Barışı (1618) ile Safevilere bırakıldı. IV. Murat zamanındaki Revan Seferi esnasında Türk ordusunca ele geçirilen Tebriz, Padişahın Bağdat Seferi'nden sonra imzalanan Kasr-ı Şirin (1639) Antlaşmasıyla yeniden İran yönetimine geçti. İran'da Safevi Hanedanı'nın çöküşü üzerine (1723) Doğu Cephesi'nde başlayan Osmanlı Harekâtı sırasında Azerbaycan Seraskeri Köprülüzâde Abdullah Paşa komutasında altı gün süren şiddetli savaşlar sonunda kente girildi(1725). Tebriz muhafızı Kara Mustafa Paşa'nın bir gece 75 bin askeri yüzüstü bırakıp kaçması üzerine kent İran kuvvetlerinin kuşatmasına yenik düşüp geri alındı ve Türk askerlerinin çoğu kılıçtan geçirildi (1730). Sonra Tebriz, bir ara Hekimoğlu Ali Paşa tarafından kan dökülmeksizin alındıysa da İran'da Afşar Hanedanı'nın kurucusu Nadir Şah ile yapılan antlaşma gereği 1746'da tekrar geri verildi.

1827'de İran'ın zayıf durumundan (yeni kurulan Kaçar Hanedanı'nın zayıflığından) yararlanmak isteyen Ruslar, Azerbaycan ile Tebriz ve etrafındaki şehirleri işgal ettiler. Ancak Türk-Rus savaşının başlaması üzerine yapılan Türkmençay Antlaşmasıyla bir yıl sonra Tebriz, İran'da kaldı. Bu dönemde Tebriz, İran'daki Kaçar Hanedanlığı'nın veliahtlarının resmi oturma yeri oldu. Uzun bir barış döneminden sonra 1908'de Muhammet Ali Şah döneminde Azeriler şehirde büyük bir isyan çıkardı. Ruslar ve İngilizler duruma el koydular. 1909'da Ruslar Tebriz'i işgal etti. Birinci Dünya Savaşı'nın başında Ruslar Tebriz'i boşalttılar. Türk kuvvetleri şehre girdi. Fakat sonra Ruslar tekrar şehre hâkim oldular. Rusya'da ihtilal çıkınca (Ekim 1917), Kazım Karabekir Paşa kumandanlığındaki Türk kuvvetleri 1918'de Tebriz'e girdi. Ancak Mondros Ateşkesinden sonra İngilizlerin duruma el koymasından sonra kent 1919 ortalarında İran'a geri verildi.

İkinci Dünya Savaşı sırasında şehir Ruslar tarafından (Kızıl Ordu) yeniden işgal edildi (1941). Ruslar burada muhtar bir cumhuriyet kurdurdular (Azerbaycan Özerk Cumhuriyeti) ve Tebriz bu Cumhuriyet'in merkezi oldu. Bu durum 1946'ya kadar sürdü. Sonra İran Şah'ı Muhammed Rıza Pehlevi, Tebriz'i tekrar İran topraklarına kattı. Tebriz kenti 1978-79 yıllarında ayaklanmalara, İran İslâm Devrimi (1979) sırasında da kent halkıyla İran ordusu arasında çatışmalara sahne olmuştur.

c) Tebriz'deki Mimari Eserler

Tebriz şehrinin gelişme safhaları hakkında gerek tarihi kaynaklara gerek kalıntıları hâlâ mevcut olan eski binalara ve yeni belgelere dayanarak bazı fikirler edinmek mümkündür. 13.-14.yüzyıllarda Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar geniş bir sahayı hâkimiyetleri altına almış olan İlhanlılar, Tebriz'i merkez yapmışlar; yeni pazarlar, camiler, hamamlar, surlar v.b. yapılar inşa etmişlerdir. Tebriz şehrinde ve etrafında yaptırdıkları tarihi binalar, su tesisi, yeraltı kanalları (selden korunmak için), büyük su barajı, camiler ve kaleler ile İlhanlılar deyim yerindeyse Tebriz şehrini adeta süslemişlerdir. Tebriz'in eski abideleri bu devre aittir. İlhanlılar, kendilerini anıt türbelerin inşasına adanarak eski İranlı mimari biçimleri Tebriz, Sultaniye ve Varamin anıtları için uyarlamışlardır.

Tebriz'de meydana gelen şiddetli depremler, harpler ve Şii-Sünni çekişmesi neticesinde şehirde bulunan çok sayıda mimari yapı yok olmuş veya zarar görmüştür. Sağlam olarak veya harabe halinde zamanımıza kadar kalan ve mahiyetleri az çok tespit edilen eserlerin başlıcaları Şenb-i Gazan ve Rub Reşidi mahallelerinin kalıntıları, su yolları, Vezir Taceddin Ali Şah Camii (daha sonraları Ark-ı Ali Şah adıyla anılacak), Devlet Hâne ve Gök Mescit'tir.

Tebriz'de Gazan Han'ın 12 cepheli türbesinin kalıntıları vardır. İldenizliler yani Azerbaycan Atabekleri devrinde ise iki eser öne çıkmaktadır. İlki Mescid-i Câmî ve ikincisi Atabeg Özbek'in hiçbir harcamadan kaçınmadan, büyük masraflarla yaptırdığı güzel bir köşktür.¹ Bu köşkü, İbn-i Esir'in ifadesine göre Celaeddin Harzemşah Tebriz'i alınca görmüş, köşkü, önündeki mükemmel bahçeleri ve manzarayı seyretmişti.² Fakat zamanımıza ulaşamayan bu eserler, saldırılar, depremler ve yangınlarla tamamen tahrip olmuştur.

1 Hüseyin Kayhan, "Moğol İstilası Öncesi Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında", **Belleten**, TTK, Ankara, 2008, c. LXXII, S. 265, s. 896

2 İbnü'l Esir, **İslâm Tarihi (El Kamil fit-târih Tercümesi)**, Bahar yayınları, İstanbul, 1987, c. 12, s. 394

Tebriz'in kapılarından birinin Efrasyab'ın başı defnedilmiş olması sebebinden “Dervaze-i ser” ismini aldığı da söylenmektedir.³ Yine son Fars Atabeği Abeş'in (vefatı 1286) istirahatgâhı da Tebriz'dedir.⁴

Bugün şehrin içerisinde bir parkın zemininden 26 m yükselen muhteşem tuğla bina, Ark-ı Ali Şah (Ali Şah Kalesi) veya daha eski kimliğiyle Mescid-i Ali Şah (1313–1322) İlhanlılar zamandan kalmadır. 20. yüzyılın başındaki Meşrutiyet hareketinden önce cami olarak kullanılan bu kale, yalınlığı, büyüklüğü ve tuğla işçiliğindeki ustalığıyla dikkatleri çekmektedir. Taceddin Ali Şah tarafından yaptırılan bu binanın eni 30, yüksekliği 26 ve duvarlarının eni 10 metredir.⁵ Bugün sadece mihrabı ve yan duvarları ayakta-
dır.

Tebriz'deki mimari yapıların en önemlilerinden biri de Sultan Celayir (1382–1410) tarafından yaptırılmış, 20.000 odalı muhteşem saraydır. Fakat bugün Devlethane veya Hane-i İkbâl diye anılan bu yapı ayakta değildir. Tebriz'de bulunduğu burayı gören İspanyol elçi Clavijo bu saray hakkında şunları söylemektedir: “Biz bu binalar içinde bilhassa birini ziyaret ettik. Burası çok muhteşem bir saraydı. Saray duvarlarla çevrilmiş ve mükemmel bir surette inşa olunmuştu. Sarayda 20.000 oda ve daire vardı. Bize anlatıldığına göre bu saray Sultan Celayir tarafından yaptırılmıştı. Ahmet Celayir, saltanatının ilk senelerinde burasını, Mısır'dan gelen vergileri muhafaza için inşa etmiş ve buraya Devlet-hane adını vermişti. Bu muazzam sarayın büyük bir kısmı henüz eski vaziyetini muhafaza etmektedir. Tebriz'in buna benzeyen başka binaları Timur'un en büyük oğlu Miran Şah'ın emriyle yıkılmıştır.”⁶

³ A. Z. V. Togan, 1993, s. 97

⁴ Bertold Spuler, **İran Moğolları**, Çev: C.Köprülü, TTK, Ankara, 1987, s.197

⁵ <http://www.irankulturevi.com>

⁶ Clavijo, **Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat**, Çev: Ö.R. Doğrul, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 89

1392’de Timur istilasından sonra eyalet merkezi olan Tebriz, kısa zamanda yeniden eski enginliğine kavuşmuş, tekrar devlet merkezi haline getirilmiştir. Medrese, kütüphane ve başka bölümleriyle birlikte İmarât-i Muzafferiyye diye anılan külliyein medresesi ve Tebriz’in en güzel sanat eseri sayılan Gök Mescit (Cihan Şah Camii) bu devre aittir.⁷ Medrese, hânegâh, aşhâne ve diğer bazı tesislerden meydana gelen Muzafferiye Külliyesi’ni Cihanşah’ın baş hatunu Cân Begüm yaptırmıştır.⁸

Gök Mescit (veya Mescid-i Kebud, 1465–66) çinileriyle ünlüdür ve Tebriz’deki en önemli tarihsel kalıntılardandır. Yapı, Tebriz’in Hıyaban denilen doğu kapısında yer almaktadır. Zamanında son derece zarif ve güzel bir bina olan Gök Mescit, bugün bir hayli tahribata uğradığı için onarımdadır. Bu yapı 15.yy’da bölgede hâkimiyet süren Türkmen Kara Koyunlu hükümdarlarından Cihanşah (1437–1467) zamanına aittir. Caminin en ilginç yapısal özelliği kubbeli avlunun kemerli yapısıdır. Çapı 16.75 m olan büyük kubbe, sekiz büyük kolondan gelen eşit açıklıkta sekiz büyük kemerle desteklenmekteydi.⁹ Onu süsleyen çinilerinin renginden dolayı yapıya Gök Mescit denilmektedir. Çinicilik sanatındaki çeşitlilik ve inceliği, renklerin uyumu onun “İslâm Firuzesi” şeklinde tanınmasına sebep olmuştur.¹⁰ Bu eser, cami, medrese, kütüphane v.s. müştemilatı ile birlikte Muzafferiye İmareti adını taşıyordu.

Camiye bitişik olarak son derecede güzel ve yüksek bir kümbet yapmışlardı. Becerikli mühendisler ve dikkatli nakkaşlar, o kümbeti görölmemiş resimler ve altınla süsleyip donatmışlar ve çok miktarda emlak vakfetmişlerdi.¹¹

⁷ C. R. Gürsoy, 1982, s. 17

⁸ Faruk Sümer, **Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları**, TDAV, İstanbul, 1999, c. I, s. 260

⁹ Peter Jackson, **The Cambridge History of Iran: The Timurid and Safavid Periods**, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, c. 6, s. 757

¹⁰ <http://www.irankulturevi.com>

¹¹ Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü’t-Tevârih**, Çev: M. Öztürk, TTK, Ankara, 2006, s. 448

Gök Mescit, Tebriz'de meydana gelen depremlerden oldukça etkilenmiş ve zarar görmüştür. Cihanşah'ın ayrıca Tebriz'deki hayratına ait vakfiyeleri¹² ve Tebriz'de yine bazı kitabeleri de mevcuttur.¹³

Uzun Hasan döneminde (1466–1478) başkent Tebriz'de *Hasan Padişah Mescidi* yapılmıştır. Akkoyunlu Sultanı Uzun Hasan'ın yaptırdığı Hasan Padişah Mescidi'nin yazılarını dönemin ünlü hattatı Yakut-ı Mustasimi yazmıştı. Uzun Hasan'ın eşi Şah Begüm, çok para ve emek sarfıyla bu camiyi genişletmiştir. Bu caminin eski mihrap yerinde içi renkli çinilerle süslü bir yüksek kubbe yaptırmıştır.¹⁴ Evliya Çelebi'nin de övgüyle söz ettiği yapı necef taşları ile süslüydü. Mihrabın yanlarında kehribara benzeyen siyah taştan iki sütun bulunuyordu. Ayrıca caminin sağında ve solunda işlemeli iki minaresi vardı.¹⁵ Fakat bugün Uzun Hasan Camiinin binasından hiçbir iz kalmamıştır.

Evliya Çelebi, Tebriz'i ziyareti sırasında Uzun Hasan Camii'ni görmüş ve bu yapı hakkında seyahatnamesine şu kayıtları düşmüştür: “[Hasan Padişah Camii'ni] *Azerbaycan hükümdarlarından Sultan Uzun Hasan yaptırmıştır. Uzun Hasan, Sultan Fatih ile yaptığı savaşta yenilerek Tebriz'e kaçmış ve burada ölmüştür. Kabri bu caminin güneyindedir. İç ve dışının dört tarafı, kubbelerinin hepsi çini ile işlenmiştir. Mihrap ve minberi, müezzin mahfili nakkaşlık sanatının emsalsiz bir örneği olup kimse bir desteresini bile vuramaz. Dört tarafında olan pencereleri demircilik sanatı ile işlenmiş olup necef taşları ile baştanbaşa süslenmiş ve parlatılmıştır. Bütün kapı ve pencereleri üzerinde vezinli kitabeler vardır.*”¹⁶

12 Cihan Şah'ın Tebriz'deki hayatına ait vakfiyelerin suretleri Süleymaniye, Es'ad Efendi Kütüphanesindeki 3340 numaralı mecmuadadır.

13 Faruk Sümer, **Kara Koyunlular**, TTK, Ankara, 1992, s. 1

14 Walther Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, Çev: Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK, Ankara, 1948, s. 98

15 Hasan-ı Rumlu, a.g.e., s.542

16 **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984, c.I, s. 527

Nasriye medresesi ve darüşşifası 1478'de Uzun Hasan'ın oğlu Yakup tarafından Uzun Hasan Camii'nin yanına yaptırılmıştır. Adı geçen darüşşifadan aşağıda ayrıntılı olarak anlatacağımız üzere ismi bilinmeyen Venedikli bir tacir seyahatnamesinde bahsetmektedir.

Ak Koyunlular zamanında Uzun Hasan'ın başlattığı ancak onun oğlu Sultan Yakup (1478-1490) zamanında tamamlanan Heşt Beheşt (Sekiz Cennet) Sarayı, Uzun Hasan Mescidi ve onun yanında yapılan darüşşifa hakkında Venedikli tacirin ifadelerine yer vermek yerinde olacaktır. İsmi tespit edilemeyen Venedikli bir tacir 16. yüzyıla ait olan seyahatnamesinde Heşt-Beheşt Sarayı'nı ve yukarıda adı geçen yapıları şöyle tasvir etmektedir: *"Sanırım Büyük Sultan Hasan Bey'in inşa ettirdiği büyük saraydan bahsetmeyi unutmamalıyım. Her ne kadar kendisinden önceki padişahlar şehirde büyük ve oldukça güzel saraylar yaptırmışlarsa da hiçbiri Hasan Bey'in sarayı ile rekabet edemez; bu saray hepsinden daha iyi derecede. Hasan Bey'in sarayı o kadar görkemli ki şimdiye kadar İran'da benzeri olmamıştır. Sarayı şehrin yakınındaki büyük ve güzel bir bahçenin ortasına inşa etmişler. Her ikisini kuzeyden bir ırmak ikiye ayırıyor. Orada duvarlarla çevrili güzel bir cami inşa etmişler. Buna zengin ve faydalı bir şifahâne eklemişler. Bu saraya bizim dilimizde "Sekiz Bölüm" anlamına gelen Farsça "Heşt Beheşt" derler. Çünkü sekiz bölüme ayrılmıştır. Yüksekliği otuz adım ve çevresi yaklaşık yetmiş veya seksen metredir. Sekiz bölüme taksim olunmuş ve her bölüm dört oda ve dört antreye ayrılmıştır. Her odanın girişine bir antre yapmışlar. Sarayın geriye kalan kısmı yuvarlak ve güzel bir kümbetten ibarettir. Bu saray bir tavanın altına inşa edilmiş veya tek katlı bir bina olduğunu söylemek gerek. Kümbede, odalara ve antreye ulaşmak için sadece bir merdiven yapılmış. Odalara ve antrelere giriş yolu kümbedin çevre duvarıdır. Bu binanın diğer pek çok oda ile birlikte yer ile aynı düzeyde dört girişi var. Bütün odalara değişik usullerle çini ve tez-*

hip yapılmış. O kadar güzel ki onun güzelliğini açıklamak için söz bulabilmek zor. Daha önce söylediğim gibi bu sarayı bir bağın ortasındaki sofanın üzerine inşa etmişler. Daha iyi söylemek gerekirse sekiyi manzarayı göstermek için yükseltmişler. Sofanın yüksekliği yaklaşık bir buçuk metre ve genişliği yaklaşık beş metre olup Piazza'ya benziyor. Sarayın kapılarının her birinin önüne, sofaya kadar uzanan mermerler döşemişler. Sarayın ana kapısının önüne en iyi mermerlerden küçük basamaklar yapmışlar. Buradan sofaya geçiliyor. Bu merdivenleri saf mermerlerden yapmışlar. Sofanın ortasında, mermerin göbeğine ustalıkla su kanalı oymuşlar. Bu küçük suyun genişliği dört parmak, derinliği yine dört parmadır. Su, kemer veya yılan gibi oydukları bu kanaldan akıyor. Şöyle ki bir noktadan kaynıyor ve kanaldan akıp, kıvrımlı yolu takip ettikten ve tekrar kaynağına döndükten sonra başka bir mecraya dökülüp diğer bir yere akıyor. Sofadan yaklaşık üç metre yukarısını saf mermerlerden inşa etmişler; alt kısımlarını ise alçı ve muhtelif renklerle donatmışlar. Bu manzara uzaktan ayna gibi görünüyor.

Sarayın çatısının her köşesi oluklu olup su oradan aşağıya dökülüyor. Bu oluklar oldukça büyük ve bronz malzemeden ejderha şeklinde yapmışlar. Her biri o kadar büyük ki onunla bir top dökülebilir. Ejderha nakışlarını o kadar güzel yapmış ve parlatmışlar ki canlı sanırsınız. Sarayın içinde büyük salonun tavanını altın, gümüş ve lacivert ile İranlıların bundan yıllarca önce yabancılarla yaptığı savaşları tasvir eden resimlerle süslemişler. Aynı şekilde, Osmanlıların Tebriz'e gönderdikleri ve Hasan Bey'in huzuruna kabul edilen bir grup elçiyi tasvir eden resimler de görülebiliyor. Uzun Hasan Bey'in onlara verdiği cevapları ve istekleri içeren metni de Fars yazısı ile yazmışlar. Hasan Bey'in av meclisinin tasviri; rikap mültezimi olan emirlerinden pek çoğu ile birlikte yanlarında şahin ve tazı ile hepsi ata binmiş halde görülebiliyor. Her biri bir olayı hikaye eden fil, gergedan gibi pek çok hayvan da resme yerleştirilmiş. Büyük salonun tavanı altın suyu ve lacivert ile oldukça

güzel bir şekilde süslenmiş. Nakışları o kadar güzel bezemişler ki insan tasvirleri canlı gibi duruyor.

Salonun tabanına İran usulü, çok güzel şekilleri olan ve ipek gibi görünen görkemli halılar sermişler. Bu halı yuvarlak olup tam olarak salonun tabanını kaplıyor. Diğer odalar da donatılmış. Bu salonun ışığı yok. Fakat diğer odalardan ve antreden aydınlanıyor. Bununla birlikte orta salonun odalara ve ayakkabılığa açılan kapıları var. Bu odaların ve ayakkabılıkların içeri ışık alan çok sayıda penceresi var. Her ayakkabılığın bir tane penceresi var. Ama bu pencere odanın duvarı ölçüsünde ve güzel bir şekilde yerleştirilmiş. Kapılar açık olduğunda saray, daha doğrusu salon, bu nakışlarla ve şekillerle o kadar güzel parlar ve ışıldar ki görmek heyecan vericidir. Hasan Bey, ziyaretçileri işte bu sarayda huzura kabul ediyordu. Saraydan bir ok atımlık mesafede tek katlı bir harem göze çarpıyor. Burası yeterince büyük olup, duvarlarının bin tane kadın muhtelif odalarda rahatlıkla hayatını sürdürebilir. Odalardan biri salon şeklinde olup, duvarlarının her yanına altın işlemler yapmışlar, alçı ile süslemişler; zümrüt gibi çeşitli renklerde görünüyor. Bu haremın tavanını altın ve lacivert ile süslemişler. Bu salonun her taraftan odaların pek çoğuna açılan kapısı var. Kapıların hepsi altın ve lacivert ile mükemmel bir tarzda tezyin edilmiş ve üzerlerine oldukça güzel şekiller ile inciden pek çok işaretler ve harfler işlemişler. Bu salonun ortasından genişliği bir zirâ¹⁷; derinliği de yine bu kadar olan pınl pırl bir su akıyor. Bu haremın bir tarafında büyüklüğü yaklaşık dört metrekare olan bir sayfiye var. Bunu mine, altın ve lacivert ile muhtelif şekillerle-doğrusu görmek heyecan verici- tezyin etmişler. Burada Şahbanu nedimeleriyle birlikte İranlıların adeti üzerine nakışçılık ile meşgul oluyor.

Saray ve harem hakkında bütün söylenecekleri söylemek istesem, doğrusu sözün özü haddinden fazla uzun ve konuların ifa-

17 75-90 cm asında değişen bir uzunluk ölçüsü birimi.

desi benim için sıkıntı verici olacak. Harem yine bu bahçenin içinde olup, biri güneye biri kuzeye ve üçüncüsü doğuya bakan üç girişi var. Güneydeki tuğladan ve hilal şeklinde yapmışlar, ama çok fazla büyük olmayıp bahçeye doğru uzanıyor. Saraya bir ok atımlık mesafesi var. Bu kapıdan geçtiğinizde on beş adım mesafede sol tarafta uzunluğu bir ok atımı, genişliği altı adım olan bir koridor var. Bu baştan o başa ustalıklı ve maharetle kireçten çeşit çeşit renklerle özel nakışlar işledikleri ilginç görünümlü bir çeşit korkuluk ile mermerden kürsüler var. Tavanı alçı ve altın ile tezyin etmişler. Koridora bu baştan o başa halis mermerden sütunlar yapmışlar. Bunun karşısında resimli yer boyunca mermerden oydukları su ile dolu ve genişliği yirmi beş adım olan bir çeşme görünüyor. Bu çeşmede sürekli dört veya beş çift kuğu yüzüyor. Çeşmenin etrafına gül ve yasemin ağacı dikmişler, çeşmeden saltanat sarayına kadar düz bir yol uzatmışlar.

Kuzey tarafında tabanı tuğla ile kapladıkları ve etrafına mermerden kürsüler yerleştirdikleri namazhâne gibi bir yerden geçmeli. Bu mekan o kadar büyük ki üç yüz at sığabilir. Hasan Bey zamanında huzura gelen beyler buradan atlarından inerlerdi. Burada Padişahın sarayına kadar uzanan yoldaki bağı açılan bir kapı var. Bu yüksekliği on beş ve genişliği dört metre olan bir kemerden ibaret olup, yulardan aşağıya alçı ile oldukça güzel bir şekilde süslemişler. Bu kapıyı eni yaklaşık bir buçuk metre, boyu yine bu ölçüde olan mermer taşından inşa etmişler. Geri kalan mermerleri muhtelif şekillerde kesmişler. Güneş ışığı ile karşı karşıya kaldıklarında her iki taraftan öylesine güzel parlıyorlar ki sanki billur gibi görünüyor. Çünkü İran'da bulunan mermerler bizim mermerler gibi değil; belki çok daha iyisi. İran mermerleri mat değil, belki daha çok billur türünden. Bu görkemli kapıdan başka saltanat sarayına kadar uzanan oldukça iyi taşlık bir yol yapmışlar.

Doğu tarafındaki bir başka kapı büyük meydanda yer alır ve bağı açılır. Bu kapının boyu üç, eni iki metre olan tuğladan kemer

şeklinde duvarı var. Süsleme yapılmamış, fakat beyaz kireçle boyamışlar. Ortasında güzel bir çeşme göze çarpıyor. Bu kapının önünde pek çok odası, üstü kapalı bir salonu bulunan bağ ile iç içe bir bina inşa etmişler. Meydana bakan tarafta beyaz taştan yuvarlak bir eyvan görünüyor. O kadar beyaz ki ömrüm boyunca ondan daha beyazını görmedim. Kutlama merasimleri her zaman bu meydanda tertip ediliyor. Hasan Bey, beylerinden pek çoğu ile bu binaya gelirdi. Elçiler, Uzun Hasan'ın huzuruna geldiklerinde onlara genellikle burada yer verirlerdi. Çünkü oldukça güzel ve çok sayıda odası bulunan bir yer. Bu kapının saltanat sarayına olan mesafesi diğer kapılardan daha fazladır. Bu noktadan daha önce sözünü ettiğim cami ve şifahâne ile birlikte meydanın görkemli manzarası görünüyor. Hasan Bey'in inşa ettirdiği bu cami oldukça büyük olup yaldız, çivit ve kireç ile tezyin ettikleri pek çok odası var.

Bu Şifahâne veya Bimaristan da büyük olup çok sayıda binası var. İçini camiden daha güzel tezyin etmişler. Her birinin uzunluğu on, genişliği dört metre olan pek çok büyük salonu var. Her birine salonların büyüklüğü ölçüsünde halılar döşemişler. Cami ile şifahâne arasına sadece duvar çekmişler. Şifahânenin dışında bir taraftan diğer bir tarafa yüksekliği bir zirâ ve genişliği iki metre olan bir seki yapmışlar. Su sekiye, camiye ve şifahâneye girmesin diye sekinin etrafına bir taraftan bir taraf kadar demir zincir çekmişler. Hasan ve Sultan Yakup'un padişahlığı döneminde burada binden fazla aciz barınıyordu. Zinciri Sultan Yakup'un vefatına kadar muhafaza etmişlerdi. Daha sonra Türkmenler onu kaldırdılar. Bütün bu binaları Büyük Hasan Bey inşa ettirmişti."¹⁸

¹⁸ Tufan Gündüz, **Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello, Venedikli Bir Tacır ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007, s.161-165

Tebriz, Safeviler zamanında bir süre devlet merkezi olmuş fakat daha sonra Türk akınlarından uzakta bulunan Kazvin başkent yapılmıştır. 18. yüzyılda Kaçarlar zamanında –özellikle Abbas Mirza'nın valiliği esnasında- Tebriz'e büyük önem verilmiş, İran'da ilk matbaa burada kurulmuş, *Fetihname* ve *Gülistan* gibi eserler basılmıştır. Rus saldırılarına karşı kullanılmak üzere askeri malzeme imal eden tesisler, top dökümevleri ve cephanelikler meydana getirilmiş ve bunlar dolaylı olarak şehrin gelişmesinde rol oynamıştır. İçinde ayrı ayrı dükkânları ve iş yerleri olan kervansaraylar, büyük binalar ve camiler yapılmış, geniş meydanlar ve caddeler açılmıştır. İpekli, pamuklu kumaş, ham ipek, kap- kakak, mücevherat, kadın süs eşyası, kokulu ve yağlı maddeler v.b. ticareti gelişmiştir. ¹⁹

Son olarak Tebriz'in bugünkü imar yapısı hakkında bilgi verecek olursak, 1926 yılında devlet yönetimi Pehlevi Hanedanına geçince şehrin gelişmesinde bir duraklama olmuştur. Bunun sebebi, Kaçar devrindeki önemini yitirmesi yani veliahdın artık bu şehirde oturmamasıdır. İlgi azaldığından bir kısım tüccarların Tahran'a göçmesi şehir ekonomisine büyük bir darbe indirmiştir. Ancak Rıza Şah Pehlevi'nin emriyle bütün ülkede imar planları uygulanmaya başlanınca Tebriz'de de yeni birkaç cadde açılmış, bazı devlet binaları yapılmış ve bu suretle şehrin çehresi kısmen değişmiştir. 1963'ten itibaren Tebriz, İran'ın büyük endüstri merkezlerinden biri haline gelmeye başlamıştır. “*Ak Devrim*”²⁰ zamanında yeni imar faaliyetlerine girilmiş, yeni caddeler açılmış; o zaman için yalnız İran'ın değil fakat aynı zamanda Orta Doğu'nun en büyük ve en donanımlı istasyon binası Tebriz'de inşa edilmiş ve yeni

¹⁹ C. R. Gürsoy, 1982, s. 17

²⁰ Ak devrim, İran'da Şah'ın 1962 yılında ABD başkanı Kennedy'nin tavsiyesine uyarak gerçekleştirmek istediği toprak reformunun adıdır. Fakat halk bu reforma tepki göstermiş ve çatışmalar olmuştur. Rejimle halk karşı karşıya gelmiş ve tepkiler Ayetullah Humeyni'nin bir devrimle 1979'da İran İslâm Cumhuriyeti'ni kurmasına kadar devam etmiştir.

TARİHTE TEBRİZ

yapılan demir yollarıyla Türkiye üzerinden Avrupa'ya, Orta Doğu şehirlerine ve Tahran'a bağlantı sağlanmıştır. Şehirle istasyon arasındaki geniş arazi sanayi tesislerine ayrılmış böylece Tebriz etrafa yayılmıştır. Ayrıca bugün Tebriz'de her türlü meyvenin yetiştiği bahçeler (Bağat-ı Mahalle, Bağmişe, Maralan), Kapalıçarşı, devlet daireleri, Tebriz Arkeoloji Müzesi, Tebriz Üniversitesi, İl Gölü, Şairler Mezarlığı, askerî garnizon, öğretim merkezi, havaalanı, radyo ve televizyon tesisleri bulunmaktadır.

II. BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLULAR DÖNEMİNDEN İLHANLILAR DÖNEMİNE KADAR TEBRİZ

a) Selçuklular Devri

Selçukluların Azerbaycan'a akınlar düzenlediği dönemlerde Tebriz'de Revvadiler hüküm sürmekteydi. Ebu'l Heyca Revvadi bu devletin kurucusu olarak bilinmektedir. Revvadi sülalesinin Arap kökenli olduğu bilinmektedir. Sülalenin adıyla devlet anılmıştır. 8. yy'da Tebriz, Meraga, Eher ve Karadağ'da hâkimiyet kurdukları kaydedilmektedir.

1040/1041 yılında Revvadilerden Vehsudan b. Mehlan, Tebriz şehrinde Oğuzlardan çok sayıda insanı öldürdü. Vehsudan Oğuzlardan büyük bir cemaati kendileri için hazırladığı bir ziyafete davet etmişti. Bunlar yiyip içtikten sonra ileri gelenlerden otuz kişiyi tevkif etti. Bunun üzerine kalanların cesaretleri kırıldı, moralleri bozuldu. Vehsudan burada Oğuzlardan birçok kişiyi öldürdü. Bunun üzerine Urmiye'de oturan Oğuzlar toplanıp Musul'a bağlı olan Hakkâri kasabasına gittiler.¹

1042 yılının Ekim ayında Tebriz'de şiddetli bir deprem oldu. Şehrin kalesi, suru, birçok sarayları ve hamamları yıkıldı ve çok sayıda insan enkaz altında can verdi.²

1042 depremi sonucunda kale hisarları yıkıldığından Revvadi Vehsudan Tebriz'i terk ederek başka bir kaleye göçmüştür. Daha sonra şehrin yeniden imarı sona ermeden 1054 yılında Tuğrul Bey'in başkanlık ettiği Selçuklu Türkleri Tebriz'e hücum edeceklerdir.

Müstevfi, Tebriz hakkında uzun bir izahat verir. O, 1043 yılında şehirde deprem olduğunu ve çok sayıda insanın öldüğünü belirtir. Şehrin tekrar imar edildiğini ve etrafının 6.000 kadem uzunluğunda on kapılı bir duvarla çevrildiğini anlatır. Bu duvar ta 14.yüzyıla Gazan Han'ın eski duvarın dış kısmında büyük mahalle-

1 İbnü'l Esir, **İslâm Tarihi (El Kamil fit-târih Tercümesi)**, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, c. 12, s. 297

2 Gregory Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, Türkçe'ye Çeviren: Ö. Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1999, c. 1, s. 298

ler yaptırmasına, bunları yeni bir duvarla çevirmeye başlamasına kadar ayakta kalmıştır.³

11. yüzyıl İran seyyahı Nâsır-ı Hüsrev, H. 20 Safer 438'de (M. 26 Ağustos 1046) Tebriz'e ulaşmış ve şehirle ilgili seyahatnamesine şu notları düşmüştür: *"Tebriz, Azerbaycan ülkesinin merkezidir. Mamur bir şehirdir. Uzunluğunu enliğini adım adım ölçtüm her ikisi de 1400 adım geldi. Azerbaycan vilayeti padişahını hutbede 'El-emîrû'l-ecell Seyfû'd-devlet-i ve şerefû'l-mille Ebu Mansur Vehsudan İbn-i Muhammed Mevlâ Emirü'l-Mü'minin'. Bu şehirde müsterika (?) günlerinde yatsı namazından sonra 434 yılı Rebiü'l-evvelinin 17. Perşembe gecesini (M. 4 Kasım 1042) bir deprem olduğunu, şehrin yarısının yıkıldığını bir kısmınaysa bir zarar dokunmadığını anlattılar ve 40.000 adam öldü dediler."*⁴

Türklerin Azerbaycan'a ilk gelişlerinin Saka-İskit döneminde başladığı tahmin edilmektedir. M.S. 395 yılında Hun Türkleri Balkanlara inerken bir kısmının Kafkaslar yoluyla Anadolu'ya ve Azerbaycan'a girdikleri bilinmektedir. Selçuklu Hanedanlığının başkanlığındaki Türklerin Azerbaycan bölgesinde ilk görülmeleri ise 11.yy'ın başlarına (1015-1021) rastlamaktadır. Dandanakan Zafe-ri'ni (1040) takip eden yıllarda Azerbaycan ve Doğu Anadolu'ya Türkmenlerin gelmesiyle dengeler büyük ölçüde değişecektir.⁵

Selçuklular bölgeye geldiklerinde Azerbaycan'da Hazarlar ve onlara yakın olan Bulgarlar, Ağaçeriler, Belençerler, Borçalılar ve özellikle Kengerliler yaşıyorlardı. Kıpçaklar da kuzeyden gelip bu ülkeye yerleşmişlerdi.⁶

3 Guy Le Strange, 1978, s. 38

4 Nâsır-ı Hüsrev, **Sefername**, Çev: A. Tarzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967, s. 9

5 İbrahim Telliöğlu, **XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, Elazığ, 2005, s.37

6 Cevat Heyet, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2004, Sayı: 1, c.1, s. 10

Tebriz, Büyük Selçuklular tarihinde oldukça nadir zikredilmiştir. Zira bu devrede şehrin siyasi, iktisadi ve sosyal tarihi ile alâkalı geniş bir bilgi elde bulunmamaktadır.⁷

Selçuklular devrinde Tebriz, Azerbaycan'ın merkezi durumundaydı. Mukaddesi'ye göre ülkenin en güzel şehirleri Tebriz ile Mukan idi. Adı geçen bu her iki şehir de etraflarını saran bahçeler ile ülkenin birer cenneti ve İslâm devrinde kuzey ikliminin birer incisi idi.

1054 yılında Gürcü Kralı Bagrat tarafından desteklenen bir Bizans ordusu Gence'yi kuşatmış olmasına rağmen Tuğrul Bey, Azerbaycan'a gelmiş Gence ve Tebriz'de kendi adına hutbe okutmuş, Erzurum'a kadar ilerleyen Türk kuvvetleri Çoruh ve Kelkit vadilerini ele geçirmişlerdir.⁸ Tuğrul Bey'in Kafkasya'ya ve Anadolu'ya yaptığı bu seferler esnasında Tebriz'de hâkim Revâdiler Devleti hükümdarı Vehsudan ile Gence'de hâkim Şeddadoğulları Devleti hükümdarı Ebu'l Esvâr ve diğer mahalli hükümdarlar Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun vasallığını kabul ettikleri için yerlerinde bırakılmışlardır. Tuğrul Bey bunlardan vasal hükümdarlar olarak yerlerinde bırakılmaları karşılığında Selçuklu hükümdarı adına hutbe okutmak, para bastırmak gibi en klasik vasallık alametlerinden başka yıllık vergi ödemelerini, sadakatlerinin teminatı olarak Selçuklu Devleti nezdinde rehineler bulundurmalarını ve yardımcı askeri kuvvetler vermelerini şart koşmuştu.⁹

Tuğrul Bey, 1058/1059 yılında Azerbaycan'a babasının yerine Ebu Nasr Memlân b. Vehsudan'ı tayin etmişti. Ancak Memlân ertesi yıl Türk hâkimiyetine karşı ayaklandı.¹⁰

⁷ M. R. Amuzeyneddinî, "Büyük Selçuklular ve Halefleri Devrinde Tebriz", Çev: Altan Çetin, **Nüşa (Şarkiyat Araştırmaları Dergisi)**, 2004, Sayı:13, s.100

⁸ Saadetin Gömeç, "Tarihte ve Günümüzde Azerbaycan", **Yeni Forum Aylık Siyaset İktisat Kültür Dergisi**, 1993, Sayı: 291, c. 14

⁹ M. Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, TTK, Ankara, 2004, s.148

¹⁰ Erdoğan Merçil, "Sultan Tuğrul Bey Zamanında İran", **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu(16-17 Aralık 2002, Konya)**, TTK, Ankara, 2003, s. 13

Selçuklu hükümdarı ordu âyânının arzusuna uyarak payitah-
tı Rey şehrine doğru hareket edeceğini göstermek üzere “*Saltanat
Çadırı’nı*” Tebriz dışında Rey nâhiyesine doğru kurdurmuştu (Eylül
1060).¹¹

Sultan Tuğrul, 1062 yılında Azerbaycan ve Arran’a gelerek
buraları yeniden kendisine tâbi kıldıktan (ayaklanan Ravvadiler’i
ağır bir haraç karşılığında itaate zorladıktan sonra) ve özellikle sür-
dürülen Anadolu harekâtını inceleyip denetledikten sonra Irak’a
gitmek üzere bu bölgeden ayrılmıştır.¹²

Tuğrul Bey, halifenin kızı ile evlenmesini Tebriz havalisinde
tesis etmişti.¹³ Halife, Ocak/Şubat 1062 tarihinde Tuğrul Bey’in
akit isteğine (kızıyla evlenme isteğine) muvafakat cevabı verdi.
Tuğrul Bey bu sırada Tebriz civarında idi ve bu habere son derece
sevindi. Halifenin kızının tahtirevanı Tebriz’e ulaşınca şehri kutla-
malar ve tören çadırları kapladı. Büyük bir ziyafet verildi ve Salta-
nat Çadırı’nın önünde dirhem ve dinarlar saçıldı.¹⁴ Akit, Tebriz
açığında Muhayyem denilen yerde icra edildi.¹⁵ Bağdat Kadi-l
Kudâtı [en büyük kadısı] nikâh hutbesini okuyup, nikâh kıydı.¹⁶
400.000 dinar başlık parası gönderildi.¹⁷

Sultan Alparslan (1064–1072), devlet yönetiminde istikrarı
sağladıktan sonra devletin fetih planlarına uygun olarak Sultan
Tuğrul zamanında yapılan Anadolu seferlerini sürdürmek amacıyla
Şubat 1064 tarihinde başkent Rey’den hareketle Azerbaycan’a

11 M. Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, Kültür Bakanlığı Kültür
Eserleri:4, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976, s. 77

12 Ali Sevim, **Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi**, TTK, Ankara,
2000, s.57

13 V. Minorsky, “Tebriz”, **İA**, İstanbul, 1993, s. 85; Nikâh 23 Ağustos
1062’de Tebriz haricinde kıyıldı ve muhteşem bir Türk düğünü yapıldı.
Bkz: M. Altay Köymen, 1976, s. 46

14 M.A. Köymen, 2004, s.193

15 Al-Bondârî, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, Türkçe’ye Çevir-
en: Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara, 1999, s. 21

16 Râvendi, **Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr**, Çev: Ahmed Ateş, TTK,
Ankara, 1999, c. 1, s. 109

17 İbn-i Cevzi, **El Muntazam**, www.alwaraq.net, s. 1938

geldi. Burada ordusuna katılan kalabalık Türkmen kuvvetleriyle Urmiye Gölü'nün kuzey doğusundaki Merend kentine geldiği zaman Anadolu'ya sürekli akınlar yapmakta olan Emir Tuğtekin, huzuruna çıkıp giriştiği akınlar ve Anadolu'ya ulaşan yollar hakkında kendisine bilgi arz etmiştir.¹⁸

Selçuklu Sultanı Alparslan Azerbaycan'a gittiği zaman Revvadiler'in dâhili bağımsızlığını tamamen ortadan kaldırarak 1065'te Tebriz'e bir Selçuklu emiri tayin etmiştir. Bununla Revvadiler devleti bağımsızlığını yitirerek Selçukluların hâkimiyeti altına geçmiştir.¹⁹

Sultan Alparslan, Malazgirt Savaşı'ndan (1071) önce Azerbaycan'a dönmüş ve Hoy şehrini merkez ittihaz ederek hazırlıklara başlamıştı. Mecîd Rızâzâde Amuzeyeddinî ise makalesinde Malazgirt savaşında Alp Arslan'ın komutan ve askerlerini toplama merkezinin Tebriz olduğu ve Sultan'ın Selçuklu kuvvetlerini bu şehirde düzenlediğini savunmaktadır.²⁰ Sultan Alparslan, savaştan önce Hatun ile hazinelerini vezir Nizamü'l-mülk'ün idaresinde kendisine arkadan acele asker yetiştirmesi talimatıyla Tebriz'e göndermişti.²¹

Sultan Berkıaruk (1092–1104), kardeşi Muhammet ile mücadelesi sırasında H.494'te (M. 1100/1101) Tebriz'in güneyindeki dağlık bölgeye çekildi. İki Selçuklu sultanına mensup âlimler araya girerek bu uzun saltanat mücadelelerinde memleketlerin harap olduğunu, derya gibi kan aktığını ve Haçlılar ile şiddetli savaşlar cereyan ettiğini ileri sürdüler.²² Bu sebepten 1104 senesinde kardeşlerin arasında yapılan anlaşmada Selçuklu İmparatorluğu iki sultan arasında taksim edildi. Tebriz, Muhammet'e düştü; Mu-

18 Ali Sevim, 2000, s. 59

19 Zülfiyye Veliyeva, **11. – 15. Yüzyıllarda Azerbaycan'da Türkmenler (Oğuzlar)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 61

20 M. R. Amuzeyneddinî, 2004, s.112

21 M. Altay Köymen, 2004, s. 264

22 Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Ötüken yayınları, İstanbul, 2004, s.105

hammet buraya vezir olarak Sa'd el-Mülk'ü tayin etti.²³ Sultan Berkyaruk ile kardeşi Mehmet arasındaki bu sürtüşme hakkında İbn-i Cevzi'de malumat vardır. Orada "Hicri 496 [M. 1102/1103] senesinde Sultan Mehmet, Berkyaruk ile Cemadi'l-ahirenin Çarşamba günü savaştılar. Sultan Mehmet, Ahlat tarafına geçti ve ondan sonra da Tebriz'e çekildi. Berkyaruk Zincar'ı geçti ve sonra aralarında sulh oldu" denilmektedir.²⁴

1112'de Tebriz'in sahibi olarak Sukman el-Kutbî görünmektedir. O, Muhammet'i destekleyenlerdendi. Sokman el-Kutbî'nin Tebriz emiri olması dolayısıyla Ahlat Emirliği bir müddet Azerbaycan vilayetine bağlı kalmış ve daha sonra Irak Sultanlığı'na bağlı büyük emaretlerden biri olmuştur.²⁵

Sökmenliler Beyliği'ni²⁶ kuran Sökmen el-Kutbî, Tebriz ile birlikte Muradiye, Ahlat, Erçiş, Adilceviz, Malazgirt, Van, Tercan, Silvan, Muş, Bitlis ve Erzen'in yönetimini ele geçirmeyi başardı. Sökmen beyliğini böylece kurduktan sonra Muhammed Tapar'ın hizmetinde kalmış, onun giriştiği saltanat ve Haçlı savaşlarına onunla birlikte katılmıştı.²⁷

Sökmen el-Kutbî, H.504 (M.1110/1111) senesine kadar Tebriz ve Azerbaycan'ın bazı eyaletlerinde idareyi sürdürmüştür. H. 505 (M.1111/1112) senesinde Şam hâkimi Atabek Tuğtekin'e Frenklere karşı yardıma gittiği sırada Halep yakınlarında hastalanarak ölmüştür. Onun ölümünden sonra bu fırsattan yararlanan Emir Ahmedil Tebriz'de idareye gelmeye çalışmıştır. O, Sultan Muhammet'ten Sökmen'e bırakılmış olan şehirlerin kendisine bırakılmasını

²³ V. Minorsky, 1993, c. 12, s. 85

²⁴ İbnü'l Cevzi, **Kitabü'l - Muntazam**, www.alwaraq.net, s. 2048

²⁵ Mükrimin Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, İstanbul, 1944, s.155

²⁶ Tarihte Sökmenliler, Ahlatşahlar ve Ermenşahlar adlarıyla anılan bu Türk beyliği, Sultan Alparslan'ın yeğeni Azerbaycan Selçuklu Genel Valisi Kutbeddin İsmail İl Arslan'ın Türk asıllı yetiştirmesi olan Sökmen el-Kutbî tarafından 1110 yılında kurulmuştur. Bkz: Ali Sevim, 2000, s.188

²⁷ Ali Sevim, 2000, s.188-189

istemeye karar verdi. Ancak Sultan Muhammed'in Ahmedil'in bu isteğine muvafakat edip etmediği bilinmemektedir.²⁸

İdari merkezi Hemedan olan Irak Selçukluların kolu idaresinde, Azerbaycan daha müsait bir rol oynadı. 1121'de Sultan Mahmut, Gürcülerin akınları ile dehşete kapılmış şehir halkını sakinleştirmek ve moral vermek için bir süre Tebriz'de ikamet etmiştir. Bu devirde Azerbaycan atabeginin adı Gündoğdu idi. Onun ölümünden sonra (1121) Meraga emiri Ak Sungur Ahmedili, Tebriz'i Tuğrul'un (Sultan'ın kardeşi) elinden almaya teşebbüs etti ise de başarılı olamadı. Mahmut 1122 yılında Tebriz kapısında öldürülen Musullu Emir Cuyûş'u Azerbaycan'a tayin etti.

Mahmut'un ölümünden (1131) sonra kardeşi Mesut, Tebriz'i işgal etti ise de Mahmut'un oğlu Davut tarafından muhasara edildi. Neticede Davut, Tebriz'e yerleşti ve bu şehirden Azerbaycan, Arrân ve Ermenistan'dan oluşan büyük bir bölgeyi ikta olarak idare etti (1132–1139). Sonra Sultan Mesut zamanında, Azerbaycan ve Arran, Tuğrul l'in eski kölesi Atabeg Ak Sungur'a teslim edildi. Onun idare merkezi Erdebil idi. Sultan Mesut'un saltanatı isyan eden emirlerle mücadele içinde geçti. Bu mücadeleler Irak Selçuklu Devleti'ni yıprattı. Yine bu mücadeleler sırasında Melik Davut bin Sultan Mahmut, 1143 senesinde Tebriz'de Bâtıniler elinde bir hile ile öldürüldü. Sultan Mesut bunun amcası idi ve kızını ona nikâhlamış ve Tebriz şehrini kendisine vermiş, orada hükümet tahtına oturtmuştu.²⁹

Sultan Tuğrul ile Mesut arasındaki muharebede kışın gelmesi üzerine Tuğrul kışı geçirmek için Tebriz'e gelmiş ve kalesinde ikamet etmişti.³⁰

Meraga ve Tebriz'in idaresi kendisine verilen Ak Sungur'un ölümünden sonra kendisine Emir Çavlı el-Tuğrulî halef oldu ise de

²⁸ M. R. Amuzeyneddinî, 2004, s.113

²⁹ El-Hüseynî, **Ahbârü'd-Devletü's-Selçukîyye**, Çev: Necati Lügâl, TTK, Ankara, 1999, s. 79

³⁰ Al-Bondârî, **a.g.e**, s. 153

Azerbaycan Atabegliği'nin kurucusu İldeniz hemen Azerbaycan'a yerleşti ve böylece Tebriz'de Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler) devri başlamış oldu.

Anadolu'nun Müslüman ve Hıristiyan kavimleri arasında bir milletlerarası köprü vazifesi görerek dünya ticaret yollarına açılmasından sonra bu ülkenin iktisadi ve kültürel yükselişi ve zengin bir memleket haline gelmesi Selçuklu fetihlerinin neticelerinden biridir. Anadolu, Selçuklu istilasını sayesinde İslâm Medeniyeti hudutları dâhiline girdikten ve bu ülke için ticari gelişmeyi önleyen engeller kalktıktan sonra süratli bir iktisadi ve medeni yükselme devri açılmıştır. Daha XII. asırda İstanbul ile Konya, Tebriz arasında bir ticaret yolu işliyordu. Osman Turan, Altun-aba Kervansarayının vakfiyesinde Konya ile Beyşehir yolu üzerinde Konya'da yerleşmiş Tebrizli bir tacir Hacı Bahtiyar bin Abdullah'a ait başka bir vakıf kervansarayından daha bahsedildiğini belirtmektedir.³¹ Bu da göstermektedir ki Tebriz ile Anadolu arasında gidip gelen bir ticaret yolu vardı ve faal olarak işlemekteydi. Örneğin, 1133 yılında 400 kişilik Azerbaycanlı tüccarlardan oluşan bir ticaret kervanı şiddetli bir kar içinde yolda ölmüştü.³² Antalya'dan gelen kervanlar Konya ve Kayseri'ye uğrayarak Sivas'a varıyor, oradan Erzincan-Erzurum yolu ile Tebriz'e gidiyordu.³³ Fakat Türkler ile Bizanslılar ve Haçlılar arasında meydana gelen savaşlar ticareti etkiliyor, bazen yollar güvenli olmadığından ticaret de sekteye uğrayabiliyordu.

11. – 12. yüzyıllar Müslüman dünyasının doğusunda Selçuklu egemenliğinin oluşması, Azerbaycan'da kentleşme olgusunu hızlandırmıştı. Gence, Nahçıvan, Tebriz, Şamahı sadece Kafkaslar da değil, Müslüman Doğusunda da mühim siyasi-yönetimsel, iktisadi ve medeni merkezler olmuşlardı. Selçuklu Sultanı Gıyaseddin Tapar (1105–1118) zamanında Nahçıvan'da 150–200 bin, Teb-

31 Osman Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, Ötüken yayınları, İstanbul, 2005, s. 114

32 Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996, s.359

33 Osman Turan, 2005, s.132

riz'de 100-120 bin kişi yaşıyordu. Büyük Selçuklu sultanları ve onların Atabeglerinin kurucu faaliyeti ve elverişli siyasi, sosyal-iktisadi ve kültürel durum 11.-12. yüzyıllarda Gence, Nahçıvan ve Tebriz gibi başkentlerin yükselişini temin etmişti.³⁴

Selçuklular zamanında şehirlerin müdafaa sistemi daha da sağlamlaştırılmış, şehirlerin kale duvarlarının özellikle de şehir kapılarının sanatsal görünüşüne çok önem verilmiştir. Şehirlerin planları iyi hazırlanmış, şehirlerde yaşayanların rahat ve medeni yaşayabilmesi için tedbirler alınmış ve birtakım imar faaliyetleri yapılmıştır. Örneğin su teçhizatı, sokak ve meydanların döşenmesi ve yeşilleşme, kanalizasyon kurgularının inşası gibi şehir halkı için önemli faaliyetlere ağırlık verilmiştir.³⁵

Şehirlerin hızlı gelişimin temelini sanat ve ticaret oluştuyordu. Yazılı kaynaklar 11.-12. yüzyıllarda Azerbaycan şehirlerinin mühim sanatkârlık ve ticaret merkezleri olduğunu vurgularlar. Örneğin kaynaklardan birinde şöyle denilmektedir: “öyle bir sanat-meslek yok ki Tebriz’de olmasın”.³⁶

Azerbaycan şehirlerinin iktisadi durumunda ticaretin ehemmiyeti büyük idi. Sanatkârlık ve ticaret birbirini tamamlayarak karşılıklı surette biri diğerinin gelişmesine müspet tesir göstermiştir. Azerbaycan şehirlerinin kervan ve transit yollarının kesiştiği ve kaynaştığı mekânda bulunması uluslar arası ticari faaliyetlerin kalkınmasını hızlandırmıştı. Azerbaycan’ın her şehri ayrı ayrı sanayi mamulleri ihracı üzerine meşhur idi. Tebriz’in ticari malları ipek parçalar, örtüler, kaftanlar, mühürler, oyma nakışlı sanatsal ciltlerden oluşuyordu. Gence’de ipek parçalar, deri, keçe; Nahçıvan’da parça, örtü, halı çuha ve seramik, Bakü’de ise tuz üretilirdi. Azerbaycan şehirlerinin bu devirde Müslüman Doğu ülkeleri, Çin ve

34 Tarih Dostiyev, “Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme Durumları ve Azerbaycan’da Şehir Kültürü,” **XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002) Bildirileri**, TTK, Ankara, 2005, c. 1, s. 453

35 Tarih Dostiyev, a.g.m., s. 455

36 Tarih Dostiyev, 2005, s. 456

Hindistan'la ticarî ilişkileri mevcut idi. Ayrıca şehirlerde kültürel seviye yüksek idi. Şehirlerde okul ve medreseler faaliyet gösterirdi. Şehir aydınları Türk, Fars ve Arap dillerini biliyor ve bu dillerden çalışmalarında istifade ediyorlardı. Önemli şehir merkezlerinde (Tebriz, Gence, Nahçıvan, Marağa, Şamahı) egemen sülalelerin bilim ve sanatın koruyuculuğunu üstlenmesi sayesinde bilim ve edebiyat gelişmişti. Selçukluların eğitim sistemine getirdikleri yeniliklerden biri yüksek eğitim müessesesi rolünü oynayan medreselerin kurulması ve yaygınlaştırılması idi. Büyük şehirlerde birkaç medrese faaliyet gösterirdi. Medreselerde dini eğitimin yanında matematik, astronomi, fizik ve kimya dersleri de okutulmakta idi. Şehirlerde kütüphaneler, şairler meclisi ve diğer medeniyet kurumları faaliyet göstermekte idi.³⁷

37 Tarih Dostiyev, 2005, s. 458

b) Azerbaycan Atabekliği Devri¹

Aslen Kıpçak Türklerinden olup, Irak Selçuklu Sultanı Mesut zamanında bu devlette kudreti ve becerikliliği sayesinde yükselen ve emrinde daima 50.000 Türkmen süvarisi bulunan Şemseddin İldeniz, Azerbaycan umumi valisi iken Selçuklulara bağladığı Arran ve Şirvan havalisini Gürcü ve Abhaza saldırılarına karşı korumuş, 1146'dan itibaren ise müstakil idareye başlamış ve bir sülale kurmuştur.² İldeniz'in merkezi Nahçıvan ve Gence'nin de bağlı olduğu Tebriz şehri idi.³

İldenizliler, Azerbaycan eyaletini 1225 yılına kadar idare etti. Atabeg Şemseddin İldeniz devrinde Tebriz şehri, çok büyümüş ve bayındır bir hale gelmişti.⁴ Tebriz, Meragalı Ahmedili emirleri elinde iken, İldeniz mensuplarının merkezi önce Azerbaycan'ın kuzey batısında bulunuyordu. Zira Atabeg Pehlivan (İldeniz'in oğlu), Tebriz'i Ak-Sungur b. Ahmedili'nin küçük oğlu Felek-üd-Din'den ancak 1175'te alıp, kardeşi Kızıl Arslan'a verdi. Atabeg Pehlivan ve babası Atabeg İldeniz'in saltanat devirlerinde Irak'ın ve Azerbaycan'ın varidatını Nahçıvan'a yakın bulunan Alınca kalesinde topluyorlardı. Bu kalede ne varsa hepsi Atabeg Pehlivan'ın zevcesi Zahide Hatun'un elinde idi.⁵

Tebriz'in kesin olarak Azerbaycan'ın merkezi olması Kızıl Arslan'ın Atabeg olduğu zamana (1186–1191) rastlar. Kızıl Arslan Tebriz'i işgal ederken ordusunda hayli Kıpçak askeri vardı. Tebriz ahalisinin Türk kısmında her halde Kıpçak unsuru da bir yer tut-

1 Azerbaycan Atabekliği veya İldenizliler (1146–1225), Azerbaycan'ın büyük kısmıyla Arrân ve Cibâl bölgesinin kuzeyini kapsayan kuzey-batı İran'ı idare eden bir Atabeg hanedanıdır. Hanedanın kurucusu Şemseddin İldeniz'dir. Bkz: Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, TTK, Ankara, 1993, s.200

2 Gülay Öğün Bezer, "İldeniz", **DiA**, İstanbul, 2000, c. 22, s. 81-82

3 Saadettin Gömeç, 1993, s. 31

4 Tarih Dostiyev, 2005, s. 453

5 El-Hüseynî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, Çev: Necati Lügäl, TTK, Ankara, 1999, s. 127

muş olacaktır.⁶ Tebriz dışında Meraga şehrinde de Kıpçak zümreleri yaşamaktaydı.

Kızıl Arslan'ın vefatından sonra ise Azerbaycan, Atabeg Ebubekir'in payına düşmüştür ve Azerbaycan emirleri de ona biat edip buyruğuna girmişlerdir.⁷

1205'te emir Kara Sungur Alaaddin Ahmedili, Erdebil atabeg'i ile birleşerek Kızıl Arslan'ın halefi Ebubekir'den Tebriz'i almaya çalıştıysa da başarılı olamadı ve Kara Sungur Meraga'yı kaybetti. Bu çekişmelerden de anlaşıldığı gibi Ahmedililer Tebriz'i bırakmak istememişlerdi.

İldenizliler zamanında Tebriz'e Gürcü akınları olmuştur. Gürcü Kraliçesi Tamarra zamanında Gürcü birlikleri bir akın esnasında Merend'den gelirken Tebriz ahalisinden fidye-i necat (kurtuluş fidyesi) alıp, memleketin huzurunu bozmadılar. 1210 yılında olan bu akın hakkında Gürcistan Tarihi'nde şunlar yazılıdır: “ Onlar, böyle bir zaferden dolayı Allah'a karşı minnet ve sevinç duyguları içinde Tavrej (Tebriz) şehrine doğru yola çıktılar ve Devsofan Dağı içinden geçtiler. Gürcü askerlerinin gelişini haber alan adı geçen şehrin halkı korku içine düştü. Basit şehirliler, hocalar, ileri gelenler ve köleler, bir vergi ve hediyeler vermek suretiyle Gürcü savaşçıları teskin etmek ve onlardan barış için teminat dilemenin lazım olduğuna karar verdiler. Böylelikle onlar bir anlaşma yaparak şehri yağmadan kurtarmak için mümessiller gönderdiler. Onlar, altın, gümüş, mücevherat ve inciden çok kıymetli hediyeler vaat ettiler. Buna hayret eden Gürcü senyörleri Zakaria ve İvane barışı bozmamağa ve memleketi tahribat yapmadan terk etmeğe söz verdiler. Bunun için yeminli teminat verdiler. Tebriz kadıları, hocaları ve diğer büyükleri altın, gümüş kıymetli eşya, mücevherat, inci, elbise, at, katır ve develer ve ordunun ihtiyacı kadar yiyecek takdim ettiler. Büyük ve küçük bütün Gürcüler servete boğuldu.”⁸

⁶ A. Z. V. Togan, 1993, s.102

⁷ Hüseyin Kayhan, “Azerbaycan Atabekleri (İldenizliler) (1146–1225) ”, **Genel Türk Tarihi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 3, s. 274

⁸ **Gürcistan Tarihi (Eski çağlardan 1212 yılına kadar)**, (Gürcüce'den çeviren: M.F. Brosset, Çev: Hrand D. Andreasyan, Yayına Hazırlayan: E.Merçil), TTK, Ankara, 2003, s. 417–18,

13. yüzyılın ilk yarısında Tebriz'i gören meşhur İslâm coğrafyacısı Yâkut, Tebriz'den önemli bir sanat merkezi olarak bahsetmektedir. Yâkut eserinde Tebriz hakkında şunları söylemektedir: *"Tebriz, Azerbaycan'ın en önemli şehirlerinden birisidir. Mamur ve güzel bir şehirdir. Suru muhkemdir. Şehrin ortasından akarsular geçer. Etrafı bağ-bahçelerle(bostanlarla) çevrilidir. Burada meyveler ucuzdur. Gördüğüm yerler arasında buranın kayısı en tatlı olanıdır. Binaları kırmızı tuğladan, nakışlı ve çok sağlamdır. Revad El Ezdi burayı Mütevekkil zamanında ele geçirinceye kadar eskiden burası bir köydü. Revad'ın oğlu ve kendisi burada saraylar yaptılar ve şehrin surunu tahkim ettiler. Halk da artık orada oturmaya başladı. Burada Ata, Saklatun, Hitai ve Atlas cinsinden kumaşlar dokunur ve diğer ülkelere de ihraç olunur. Buradan Tatarlar da 618'de [M. 1221/1222] geçti. Halkı onlara pek çok şey vererek şehri onların elinden kurtardı. Ve Allah burayı korudu. Buradan çok sayıda ilim adamları çıkmıştır."*⁹

Moğollar 1220 kışında Tebriz surları önünde göründüler. Takriben 1210 yılında Ebubekir'in yerine başa geçen Azerbaycan hükümdarı Özbek, Moğollara karşı koyma zahmetine girmeksizin eğlencesine, gece-gündüz hiç ayrılmadığı şarabına devam ederek rahatını bozmamış ve onların uzaklaşmalarını mühim bir fidye (bol mal, eşya, giyecek ve binek hayvanları) karşılığında sağlamayı başarmıştı.¹⁰ Atabeg Özbek, Moğollara tek başına karşı koyamayacağını anladığı için Gürcülerle bir anlaşma imzaladı. Ayrıca Ahlat ve El-Cezire hakimi Eyyubi meliki Eşref'e de haber yollayarak bu ittifaka katılmasını istemişti. Fakat ertesi yıl (1221'de) Moğollar ziyaretlerini yeniledi. Böylece Atabeg Özbek'in düşündüğü ittifak boşa çıkmış oldu. Özbek, Moğollardan tekrardan fidye ödeyerek kurtuldu.¹¹

⁹ Yakut bin Abdullah El Hamevi, **Mu'cemü'l-Buldan**, Darü'l Kütübî'l İlmîyye, Beyrut, Lübnan, böl. 2434, s. 15

¹⁰ İbnü'l Esir, **İslâm Tarihi(El Kamil fit-târih Tercümesi)**, Bahar Yayınları, İstanbul, 1987, c. 12, s. 333

¹¹ V. Minorsky, "Özbek", **İA**, İstanbul, 1993, c. 9, s. 489

Moğolların üçüncü seferinde Atabeg Özbek Nahçıvan'a kaçtı ise de Tebriz'deki mukavemet cesur Şemseddin et-Tuğai tarafından teşkilatlandırıldı. Şemseddin şehir halkını etrafında birlik halinde toplayıp maneviyatlarını güçlendirmiş, düşmana karşı koymaları için onlara cesaret vererek korkaklık ve bunun sonucunda meydana gelecek her türlü zillet ve hakareten hatta büyük felaketlerden onları uzak tutmaya ve bundan sakındırmaya çalışmıştı.¹² Ayrıca gücü yettiğince bütün gayretini sarf ederek şehri müstahkem bir hale getirmeye çalışmıştı. Moğollar Tebriz'e yaklaştıklarında şehir halkının ettikleri söz birliğini ve kendilerine karşı çarpışmak üzere kesin kararlı olup kaleyi iyice müstahkem hale getirerek surlarını tamir edip hendeklerini de iyice kazdıklarını öğrenmişlerdi. Nihayet iki taraf belli miktarda fidyede anlaştı. Moğollar bu fidye (mal ve eşya) karşılığında Tebriz şehrine dokunmadan gittiler. Azerbaycan'da Tebriz'den başka hiçbir şehir Moğol yağmasından masun kalmamıştı. Sadece Tebriz kendini Moğol istilasından koruyabilmişti. Moğollar şehre dokunmayıp gittikten sonra Özbek Tebriz'e girdi.

1224 yılında Moğollar Rey'de Harizmlileri mağlup etmişlerdi. Bu Harizmlilerden kaçabilenler Atabek Özbek'e sığınmışlardı. İşte aynı yıl Moğollardan bir grup tekrar Özbek'e geldi ve Tebriz'de bulunan tüm Harizmlilerin teslimini istedi. Çünkü bu sırada Celaleddin Harzemşah Moğollarla savaşıyordu ve onların başına bela olmuştu. Özbek bu isteğe uymada acele etti. Harizmlilerin bir kısmını öldürüp kalanını da Moğollara teslim etti. Ayrıca mal, kumaş, binek hayvanı ve hediye yolladı. Bunun üzerine Moğollar Tebriz'e ilişmeden Horasan'a geri döndüler.¹³ Daha sonra bir ara Tiflis'ten Azerbaycan'a bir Gürcü saldırısı olduysa da Atabeg Özbek'in kuvvetleri tarafından mağlup edildiler. (1225)¹⁴

Bu sırada Moğollardan kaçan Celaleddin Harzemşah sahneye çıktı. Harzemşahlar Devleti hükümdarı Celaleddin hemen

12 İbnü'l-Esir, a.g.e, s. 342

13 İbnü'l-Esir, a.g.e., s.380

14 V. Minorsky, a. g. m., s. 490

Meraga'dan¹⁵ Tebriz'e hareket etti ve şehre girdi. Çünkü Atabeg Özbek'in kendisine karşı Gürcülerle birleşip ittifak kurmasını istemiyordu. Hemen bölgeye vararak taraflarla tek tek hesaplaşmayı çıkarlarına daha uygun buluyordu.

Gürcü saldırılarına karşı Müslümanların müdafaasını üstlenmiş olan İldenizliler, Azerbaycan'ın iktisadî, içtimaî, siyasî ve medenî hayatında önemli rol oynamışlar, ticaret, sanat, ilim ve medeniyetin yükselmesine uygun bir ortam hazırlamışlardır. Azerbaycan Atabeyleri, âlim, edip ve şairleri himaye etmişler, Nahcivan, Tebriz ve Hemedan gibi şehirleri mimarî eserlerle süsleyip önemli birer ilim, sanat ve medeniyet merkezi haline getirmişlerdir.¹⁶

15 Merâğa şehri, Tebriz'in aşağı yukarı 110 km güneyinde, Sehend Dağı'ndan güneye doğru akan ve sonra batıya kıvrılıp göle ulaşan Sâfi ırmağı (Safi Rud=Acı Çay) üzerindedir.

16 Gülay Öğün Bezer, "İldenizliler", **DİA**, İstanbul, 2000, c. 22, s. 84

c) Celaleddin Harzemşah Devri

4 Ağustos 1225'te Sultan Celaleddin Harzemşah Tebriz'e girdiğinde Azerbaycan Atabegi Özbek, Celaleddin'in korkusundan payitaht Tebriz'den kaçıp Gence'ye gitmişti.¹ Böylece savunmasız kalan şehri Celaleddin kolayca ele geçirmişti. Burada Tarih-i Cihan Güşa'da geçen bir ayrıntıyı olduğu gibi nakletmenin uygun olacağı kanaatindeyiz: "Sultan, oradan sonra Arran ve Azerbaycan'a doğru yürüdü. Oranın hâkimi olan Atabeg Öz Beg, Sultan'ın geldiğini duyunca ona karşı koymak cesaretini kendinde görmediği için eşi Sultan Tuğrul'un² kızı Melike'yi bırakarak Tebriz'den kaçtı. Sultan Celaleddin Tebriz önüne vardı ve orayı kuşatma altına aldı. Şehirde bulunan Atabeg'in komutanları ona karşı zorlu bir savaş verdiler. O sırada Melike, Sultan'ı yenmenin mümkün olmadığını anladığını ve bir yandan da kendini bırakıp kaçmış olan Atabeg'e kalbi kırık olduğu için Sultan'a gizli olarak bir adam gönderip ona kocasıyla arasındaki bağların koptuğunu ve ondan boşandığını gösterecek Bağdat ve Şam imamlarından aldığı fetvayla beraber savaş durduğu zaman çeyizini alıp Nahcivan'da Sultan ile evlenebileceğini bildiren bir mektup gönderdi. Bu haberi alan Sultan ona aynı elçiyle bir nişan yüzüğü yolladı. İki gün sonra Melike şehrin büyüklerini ve emirlerini çağırıp onlara şehrin önünde güçlü bir padişah var. Atabeg ona karşı koymaya cesaret edemedi kaçtı. Eğer onunla anlaşılıp şehri ona teslim etmezsek şehri zorla alır ve babasının Semerkant halkına yaptığını yapar. Eğer kabul ederseniz kadınları ile şehrin ileri gelenlerini ona gönderip Atabeg'in haremine dokunmaması ve onları serbest bırakması şartıyla şehri teslim edelim. Atabeg'in yakınları olan sizlerin başka görüşleri varsa onları da dinleyelim dedi. Orada bulunan herkes Melike'nin fikrine uydu ve onun görüşünü makul buldu. Sonra başkadı İzzettin Kazvini'yi birkaç saray görevlisi ile Sultan'ın yanına gönderdiler. Ondan ba-

¹ İbnü'l-Esir, a.g.e., s.392

² Irak Selçuklularının son hükümdarı Tuğrul -II (1177-1194).

ğışlanmalarını diledikten sonra Atabeg'in haremine dokunmaması ve onların nereye isterlerse oraya gitmelerine izin vermesi konusunda söz istediler. Sultan onların teklifini kabul etti."³

Celaledin Mengüberti, böylece karargâhını Tebriz'de kurdu.⁴ Buraya bir şahne atayarak şehri yönetmesini ve askerlerin ahalinin malına el uzatmalarını engellemesini emretti.⁵ Askerlerden halka eziyet edip mallarına el uzatanların derhal idamını talep etti. Bu şahne Tebriz'de ikamet edip askerlerin bu gibi davranışlarını ve halka olan eziyetlerini önlemiş, hiç kimsenin kimseye zararı dokunmaz olmuştu. Ayrıca Celaledin halka güç yetirebileceklerinin dışında her hangi bir şey ödememelerini emretmiş onlar da bu emre uymuşlardı.

Celaledin, yaklaşan Moğol tehlikesine karşı Anadolu Selçuklu Sultanı Alâaddin Keykubat ile Eyyubi Meliklerine elçiler yollayarak yardım istedi. Tebriz havalisindeki şehirleri de hemen kendisine bağladı.

Şehir halkı Celaledin Harzemşah gibi cesur bir müdafî bulmaktan memnun idi. Çünkü Celaledin Moğollara karşı yaptığı savaşlarla ün kazanmıştı. Azerbaycan'ı ilhak eden Celaledin Harzemşah, kudretini hemen Tiflis'e (Gürcülere) karşı bir sefer ile gösterdi. Fakat bu sırada Tebriz'de Atabeg Özbek taraftarlarının ayaklanmasını haber alınca hemen şehre geri döndü. Tebriz'deki isyanın başı olan Şemseddin et-Tuğraî ve diğer adamları derhal yakalattı ve öldürttü.⁶ Tebriz'i tekrar itaat altına alan Celaledin bu arada Atabeg Özbek'in eski zevcesi ile evlendi. Sonra tekrar bir sefere çıkıp Gence'yi fethetti.

Bu arada karısı İnanç Hatun'un (Tarih-i Cihan Güşa'da Melike olarak geçiyor) kendi rızasıyla Celaledin'in karısı olmasına

³ Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, (Çev: Mürsel Öztürk), T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s.352-353,

⁴ M. Halil Yınanç, "Celâleddin Harzemşah", **İA**, MEB, İstanbul, 1945, c. 3, s. 50

⁵ İbnü'l Esir, a.g.e., s. 393

⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e., s. 398

üzülen ve kederlenen Atabeg Özbek, Hoy yakınlarındaki Alıncak Kalesine çekildi, son günlerini bahtsızlık ve zillet içersinde bu kalede geçirdi ve yine burada kederinden öldü (1225).⁷ Özbek'in ölümü ile İl-Deniz'den gelen atabeylerin hâkimiyeti sona ermiş oldu.

Atabeg Özbek, Şemseddin İldeniz'in büyük mücadelelerle kurduğu Azerbaycan Atabekliği Devleti'ni onun ölümünden elli yıl sonra şahsi hataları sonucunda çökertmişti. Atabeg Özbek, kendi hâkimiyeti zamanında Tebriz'de büyük masraflarla, bahçeler içinde güzel bir köşk yaptırmıştı. Bu köşkü gören ve inceleyen Sultan Celaleddin burasının tembellik için uygun bir yer olduğunu ve burayı kullanmayacağını söyledi. Zaten Celaleddin kesinlikle tembel olmayan ve sık sık hareket halinde olan bir şahsiyetti. Buna uygun olarak Tebriz'e gelişinden kısa bir süre sonra Gürcüler üzerine sefere çıkmıştı.⁸

Celaleddin Harzemşah, tekrar Gürcistan'a girerek Tiflis'i kuşattı ve bir asırdan beri Müslümanların elinden çıkmış olan bu meşhur şehri zapt etti(1226). Celaleddin, Türkmen uluslarından Yıva ulusunun Azerbaycan'da karışıklıklar çıkardığını duyanca Azerbaycan'a döndü ve Türkmenleri darmadağın etti. Yıvalar Celaleddin'in Gürcülerle ve Ahlat'ın zaptı ile uğraşmasını fırsat sayıp ticaret kervanlarına saldırarak yolların emniyetini ortadan kaldırıyorlardı. Bu arada Tebriz tüccarlarının Erzurum'dan Tebriz'e getirmekte oldukları 20.000 koyunu da Tebriz yakınında ellerine geçirmişlerdi. Tabii bunun üzerine hemen geri dönen Celaleddin hazırlıksız yakalanan Yıvaların çoğunu öldürttü. Çoluk çocukları esir alındı ve davarların pek çoğu da ele geçirildi.⁹

Kış mevsimini Tebriz'de geçirdiği esnada Gürcülerin tekrar Tiflis'i aldıklarını ve oradaki Harezmi askerlerini öldürdüklerini duyan Celaleddin, 1227 ilkbaharında bir kere daha Tiflis'e geldi ise de Gürcülerin şehri yakarak çekilmiş olduklarını gördü. Azerbay-

⁷ V. Minorsky, a. g. m., s. 490

⁸ C. E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of Iranian World (A.D. 1000-1217)", **The Cambridge History of Iran: The Seljug and Mongol Period**, Cambridge, 1968, c. 5, s.327

⁹ Zülfiyye Veliyeva, 2000, s. 71

can'a dönen Celaleddin, Eyyubilere karşı bir sefer hazırlığına girişti. 1228 senesinde Ahlat'a yürüyüşe hazırlanırken Moğolların muhtelif noyanlar kumandasında olarak mühimce kuvvetler ile Ceyhun'u geçip, Irak-ı Acem'e yürüdüklerini haber aldı. Bütün ordusu ile onları karşılamaya gitti. 26 Ağustos 1228'de Moğollar ile Türkler arasında İsfahan önünde meydana gelen savaşta Sultan Celaleddin, kardeşi ve sağ taraf kumandanı Gıyaseddin'in ihanet edip kaçmış olmasına rağmen Moğolları bozguna uğrattı ise de takip esnasında Moğollar pusuya koydukları kuvvetler ile saldırarak onun sol taraf kuvvetlerini bozdular. Bizzat Sultan zorlukla kurtulup Lûristan'a kaçtı. Fakat Moğollar da pek çok kayıp verdiklerinden bu zaferden yararlanamayıp geri çekildiler ve Mâverâünnehr'e döndüler.

Celaleddin'in Irak-ı Acem'de bulunmasından istifade eden Atabeg devleti ümerası Azerbaycan'da eski devleti yeniden tesis için faaliyete geçtikleri gibi Ahlat kumandanı Hacı Ali de tekrar Azerbaycan'a girdi.

Sultan Celaleddin Azerbaycan'a döndükten sonra bu memleketin bozulmuş olan durumunu düzeltmeye çalıştı. Bir taraftan Kıpçaklara elçiler gönderip onları müşterek düşman Moğollara karşı savaşmaya teşvik ve davet ederken bir taraftan da Gürcülerle uğraşıyordu. 1229 senesinde Gürcülerle olan savaşta onları yendi. Bu savaşta Sultan bizzat çok iyi savaşmıştı. Tekrar Tiflis'i alan Sultan bazı müstahkem kaleleri de ele geçirdi.

Gürcülerin bu şekilde ezilmiş olması Sultan Celaleddin'in şöhretini artırdı. Fakat harpte bu kadar maharetli olan Sultan'ın dış siyasette tedbirli ve yetenekli olamaması bütün bu şöhreti ve başarıları yok edecektir. Gürcistan işinden sonra Celaleddin Ahlat'ı kuşattı (Ağustos 1229). Doğu Anadolu'da Türklüğün büyük merkezi, sadr-ı İslâm'dan beri daima Müslümanlar elinde kalmış ve büyük ticaret yolu üzerinde olması sebebiyle zengin ve mamur bir yer olan Ahlat'ın, kuşatma esnasında harap edilmesi bütün İslam Dünyasında Celaleddin'e karşı olan sevgiyi nefrete dönüştürdü.

Celaleddin, Moğolların 1231 ilkbaharında Ucan'dan hareketle kendisini takibe çıktıklarını duyarak Gence'ye gitti. Gence'de

kalmayı uygun bulmayarak oradan El Cezire'ye yürüdü. Moğollar da onu takip ediyorlardı. Türk-İslâm tarihinin en cesur ve bahadır hükümdarlarından biri olan Sultan Celâleddin Harzemşah, 1231 Ağustosunda Dicle köprüsü civarında baskına uğradı ve maiyeti öldürüldü.¹⁰ Kendisi dağlara kaçtı ise de bir Kürt aşireti tarafından yakalandı. Burada birisi onun kim olduğunu öğrenir öğrenmez Ahlat'ta telef olan kardeşinin intikamını almak üzere Sultan Celaleddin Harzemşah'ı öldürdü.

Celaleddin, Tebriz'i 6 yıl muhafaza etti ise de sonuna doğru başarısızlıkları kadar şahsi davranışı ile de vaziyeti ciddi suretle sarsılmıştı.¹¹ İbn-i Esir, Hicri 128. sene olaylarını anlatırken (M.1230/31) Celaleddin Harzemşah ile Tebriz halkı arasında olan bir olaya da değinir. Buna göre Tebriz yakınlarında Celaleddin'in çok sevdiği bir hizmetçisi ölür. Celaleddin, Tebriz'e ulaştığında bütün şehir halkının çıkıp bu hizmetçinin cenazesini karşılamalarını ister. Halk cenazeyi karşıladıkları halde Celaleddin onları şehrin dışına fazla çıkmadıkları için kınamıştı. Ayrıca da halkın hüznünü ve ağıtları az bulmuştu. Bunlar için halkın cezalandırılmasını istemişti. Fakat emirleri ve kumandanları Tebriz halkına şefaate edince Celaleddin halkın cezalandırılmasından vazgeçmişti.¹²

Bir ara 1230'da bir Türkmen reisi Tebriz havalisini yağmalamaya bile cesaret etmişti. 1231'de Celaleddin Harzemşah, Azerbaycan'ı terk etti ve Moğollar ülkenin gerçekten can damarı olan Tebriz'i de alarak bütün eyaleti boyundurukları altına aldılar. Moğolların Tebriz'i almalarıyla ilgili İbn-i Esir şunları söylemektedir: *"Azerbaycan'ın merkezi durumunda ve en büyük şehirlerinden birisi olan Tebriz de aynı şekilde Moğollara itaat etmişti. Hâlbuki gerek şehir gerekse şehir halkı Müslümanların bölgede başvurdıkları biricik halk ve şehir idi. Bu Moğol kitlesinin kumandanı şehir yakınlarında bir yerde konaklayarak Tebrizlilere haber gönderip onları itaate çağırmış ve boyun eğmedikleri takdirde tehdit etmişti. Bunun üzerine Tebrizliler bu Moğol kumandanına büyük hediye-*

¹⁰ Aydın Taneri, "Celâleddin Hârizmşah", **DİA**, İstanbul, 1993, c. 7, s. 250

¹¹ Celaleddin Harzemşah, Moğolların saldırılarına kadar Azerbaycan'da kalmıştı. Bkz: İbnü'l Esir, a.g.e., s.455

¹² İbnü'l Esir, a.g.e., s. 459

ler, çeşitli kumaşlar, ipekler ve benzeri hediyeler ulaştırmış hatta ister istemez içki bile alıp götürmüşlerdi. Tebrizlilerin bu şekilde itaat ettiklerini gören Moğol kumandanı onlara gönderdiği cevapta bu davranışlarından dolayı teşekkür ediyor ve şehrin ileri gelenlerinden şehir kumandanı ve yöneticisinin huzuruna gelmesini istiyordu. Bu istek üzerine şehir kadısı ve şehrin ileri gelenleri bir araya gelip Moğol kumandanına gittiler, fakat şehrin asıl reisi herkesin başvurduğu kimse olan Şemseddin et-Tuğrai kendisini gizlemiş ve bu makam ve mevkiini Moğollara hissettirmeksizin şehirde kalmıştı. Tebriz kadısı ileri gelenlerle birlikte Moğol kumandanının huzuruna vardığında kumandan onlara Şemseddin et-Tuğrai'nin neden yanına gelmediğini sormuş, onlar da şöyle cevap vermişlerdi: O köşesine çekilmiş bir kimsedir; yönetimle, hükümdarlarla hiçbir ilişkisi yoktur, asıl şehrin yöneticileri bizleriz. Bu sözler üzerine Moğol kumandanı susmuş, sonra şehirde Hatai kumaş imal eden sanatkârların huzuruna getirilmesini istemişti. Bu sanatkârlardan hükümdarlarına güzel kumaşlar isteyecek ve ona gönderecekti. Çünkü bu Tebriz'i saran ve itaati altına alan Moğol kumandanı asıl büyük hükümdara bağlı idi. Bu sanatkârlar gelip kumandanın huzuruna çıkmışlar, o da istediği kumaşları onlara imal ettirmişti. Ayrıca bu kumandan hükümdarına (Büyük Moğol Hanına) özel bir elbise dikilmesini istemişti.”¹³

Moğol komutan Çermagun Noyan, eşrafı getirtti ve ağır bir fide-i necat aldı. Büyük Han Ögedey'in kullanmasına tahsis edilmiş hatâi kumaşlar dokumaları için dokuma işçilerine emirler verdi ve yıllık verginin miktarını tespit etti. Zaten Güyük'ün devrinden beri bütün Arrân ve Azerbaycan'ın fiili idaresi Moğolların İranlı bir müttefiki olan melik Sadreddin'in elinde idi.

Moğolların üç kere Tebriz yakınlarına gelip her seferinde ahalinin paralarla, hediyelerle ve fidyelerle onları vazgeçirmesi bile şehrin ahalisinin o dönemdeki maddi imkânlarının, sanayinin ve ticaretin iyi olduğunu göstermektedir.

13 İbnü'l Esir, a.g.e., s. 466

III. BÖLÜM

İLHANLILAR VE TİMUR DEVRİNDE TEBRİZ

a) İlhanlılar Devri

Tebriz'i başkent olarak kullanan İlhanlı İmparatorluğu (1258–1334), 13. ve 14.yüzyıllarda hâkimiyetini Irak ve Orta Anadolu'ya kadar genişletmişti.¹ Tebriz şehri de İlhanlı Devleti'nin başşehri olduğu 13.yy'da ve Moğol hâkimiyeti devrinde gitgide gelişmişti. Başkent olmasının sebebi bir dereceye kadar daima kuzeyden ülkeyi tehdit eden akın ve yağmalann def'i için askeri kuvvet bulundurulması lüzumu idi. Ayrıca daima göçebelere kendi-ne doğru çeken memleketin tabîî vaziyeti de biraz olsun buna tesir etti. Göçebeler buralarda sürüleri için yüksek otlaklar kendileri için ise rüzgârdan korunan kışlaklar buluyorlardı. ²

Azerbaycan'ın kati olarak Türklerle iskânı yine İlhanlılar zamanına rastlamaktadır. Selçuklu Türklerinin gelmesiyle hızlanan Azerbaycan'ın Türkleşme süreci İlhanlılar zamanında tamamlanmıştır. Moğollar ile birlikte çok sayıda Türk de Azerbaycan'a gelmişti. Moğollar zamanında Horasan'dan dahi birçok Türkmen Azerbaycan'a göç etti. Aynı zamanda Ak Koyunlu ve Kara Koyunlular da bu dönemde Türkistan'dan Anadolu'nun doğusuna ve 15.yy'da oralardan Azerbaycan'a geldiler.³

İlhanlılardan sonra Azerbaycan'ın tamamıyla Türkleşmesi ve her yerde aynı lehçenin konuşulması üzerine Arrân ve Şirvan taraflarındaki Türklere, Azerbaycan Türkleri yahut Azeri Türkler denilmeye başlanmıştır. ⁴

Hülagu, 1258'de Bağdat'ın zaptından sonra Azerbaycan'a yöneldi ve Meraga'ya yerleşti. 1263'de ise kuzey Kafkasya'da Berkay birlikleri tarafından mağlup edildikten sonra Tebriz'e döndü.

1 Fariba Zarinebaf-Shahr, "Ottoman Studies in Iran", **XIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1999)**, TTK, Ankara, 2002, s. 531

2 W. Barthold, 1975, s.79

3 Cevat Heyet, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Kasım 2004, c.1, sayı I, s. 11

4 A. Z. V. Togan, 1993, s. 94

Hülagu (1256-1265), kendi sülalesi zamanında mühim bir gelişme gösteren Tebriz'i başşehir yapmıştı. Çünkü o, Azerbaycan sahasına bilhassa kıymet veriyordu. Hatta bu husus yüzünden Altın Orda/Ordu Hanlığı ile ihtilaf çıkmıştı. Çünkü Altın Ordu hükümdarları, Azerbaycan hâkimiyetinin Cengiz Han tarafından yapılan taksimde dedeleri Cuci'nin hissesine düştüğü iddiasıyla İlhanlılardan toprak talebinde bulunuyorlardı.⁵ Buna Altın Ordu hükümdarlarının Azerbaycan üzerindeki şahsi ihtirasları da eklenince İlhanlı-Altın Ordu mücadelesi kaçınılmaz olmuştu. Bu sebeple iki aile - Cuci ve Hülagu aileleri- yani Altın Orda Hanlığı ile İlhanlı Devleti devamlı bir mücadele halindeydi.⁶

Hülagu Azerbaycan'ın güzel otlaklarına kıymet veriyordu. Bu bakımdan Moğollar, Kür nehrinin aşağı sahasında bulunan Mugan bozkırını kışlak olarak, Karadağ'ın eteklerindeki otlakları da yaylak olarak çok sevmişlerdi. Hülagu ve halefleri Azerbaycan şehir ve köylerinin sanayine -bilhassa dokumacılığa- de büyük önem vermişlerdir.

Azerbaycan'a hâkim olmak için Altın Orda ile yapılan mücadelede iki devlet arasındaki ticaret de zarar görmüştür. Hülagu, Tebriz'de Berke Han adına ticaret yapan tüccarların öldürülmelerini ve mallarının müsadere edilmesini emretmişti. Bu tüccarlar da paralarını ve kıymetli eşyalarını Tebriz eşrafına emanet etti. Tüccarlar öldürülünce bu eşyalar Tebriz eşrafının elinde kalmıştı. Altın Ordu Han'ı Berke de buna misilleme olarak İlhanlı Devleti'ne mensup tacirleri öldürdü ve aynı şekilde hareket etti. Bunun neticesinde gidiş – geliş yolları ve tacirlerin seyahatleri ve sanayi faaliyeti sekteye uğramış oldu.⁷

Hülagu, devlet merkezi seçilen Tebriz'e Hoca Nasreddin Tûsî başta olmak üzere devrin ünlü ilim adamlarını toplamıştır. Yine Hülagu'nun Büyük Han'ın emri ile batıya gelmesiyle daha

5 Osman Gazi Özgüdenli, **Gâzân Han ve Reformları (1295-1304)**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2009, s. 234

6 A.Y. Yakubovskiy, **Altın Ordu ve İnhitâtı**, Çev: Hasan Eren, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul, 1955, s.58-59

7 A.Y. Yakubovskiy, 1955, s.59-60

önce kendisinden kilometrelerce uzaklıktaki Moğol Devleti'ne tâbi olan Türkiye Selçuklu Sultanları II. İzzeddin Keykavus ve IV. Kılıç Arslan kardeşler bu defa tâbinin tâbii durumuna düşmüşler ve Hülagu'nun isteği üzerine ağır hediyelerle İlhanlı Devleti başkenti Tebriz'e gelmişlerdi.⁸ Daha sonra Hülagu Tebriz'deki Kıpçak menseli tacirleri katletti. Hülagu'nun 1264'te iktaların dağıtılması esnasında Tebriz eyaletinin idaresi melik Sadreddin'e bırakıldı.

Tebriz, Abaka Han devrinde (1265 -1282) resmi başkent oldu⁹ ve Olcaytu'nun tahta çıkışına kadar Abaka'nın halefleri devrinde bu durumunu korudu. Böylece İlhanlılar, Azerbaycan'ı devletin siyasi merkezine çevirmiş ve Tebriz şehrini de Abaka Han zamanından itibaren devletin resmi başkenti yapmışlardır.¹⁰

Tebriz'in başkent olarak seçilmesinde bazı sebepler rol oynamıştır. Bunlardan ilki Altın Orda hanlarından gelecek saldırılara karşı kuzeyde geniş bir ordu bulundurma gereksinimi idi. Başkent Tebriz'e taşınınca İlhanlı Devleti'nin en kuzey bölgesine geniş bir ordu yerleşmiş oluyordu. İkinci sebep, Azerbaycan'ın geniş otlakların üzerinde hak iddia talebi idi. Bu da zaten Cengizogullarının iki kolu arasında temel anlaşmazlık sebebi idi. Ayrıca Tebriz İlhanlı hükümdarlarının daimi yaylak ve kışlak sahalarına uygun bir konumda bulunmaktaydı. Üçüncü sebep ise şehrin İran'ın en büyük tatlı su kütlesi olan Urmiye Gölü'ne yalnızca 45 km kadar bir mesafede olmasıydı ki bu da şehre zengin bir su kaynağı temin ediyordu.¹¹

⁸ Ayşe D. Erdem Kuşçu, "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c.8, s.367

⁹ 1265 senesinde Moğol prenslerinden Abaka (1265–81), çok eski bir kültür merkezi olan Tebriz'i batıda Mısır'a, doğuda Amuderya'ya kadar uzanan Önasya'daki devletin başkentli yaptı. Bkz: Karl Jahn, "Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi: Tebriz", Çev: İsmail Aka, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, XIII/24, 1980, s. 59

¹⁰ Z.Bünyadov-Y.Yusifov, **Azerbaycan Tarihi**, s.325

¹¹ Morris Rossabi, **Kubilay Han'ın Seyyahı: Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk**, Çev: E. Uşşaklı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s. 67

Abaka Han devrinin ilk zamanlarında Altın Ordu ile anlaşmaya varılmış gibi bir durum ortaya çıkmıştı. Hatta Cuci ailesi Tebriz ve Meraga'dan birtakım gelirler almışlardı. Berke Han bununla yetinmeyip Tebriz'de bir cami ve kumaş fabrikası yaptırmak istediğini Abaka Han'a iletti. Abaka Han bunları kabul etti. Bu yapılar inşa edildi. Berke Han'ın bu yapılardan amacı, Tebriz ahalisini kendine ısındırmak ve onların kanuni hanları olduğunu hissettirmek idi.¹² Fakat iki devlet arasında mücadele başlayınca ve Berke, Abaka'yı mağlup edince Abaka kızdı ve fabrikaları yıktırdı.

Tebriz, uzun tarihi boyunca tekrar tekrar politik ve kültürel sahalarda mühim bir rol oynamış ve Türkmenlerden İlideniz'in hükümdarlığı sırasında Azerbaycan'ın başkenti dahi olmuştu (1186 ile 1191 tarihleri arasında). Moğollara hemen hemen mücadelesiz teslim olduğu zaman hatırı sayılır bir kültürel hayata sahip zengin bir ticaret şehri idi. Fakat çok az politik ehemmiyeti haiz idi. Abaka'nın Tebriz'i devletin resmi merkezi yapma kararı bu büyük taşra şehrinin kaderinde esaslı bir dönüm noktası olmuştur. Abaka'nın hâkimiyet sahasının henüz Moğol İmparatorluğu'nun esaslı bir kısmını teşkil ettiği düşünülürse ancak vuku bulan değişikliğin ehemmiyeti tam olarak anlaşılır. Böylece Tebriz, bu muazzam imparatorluğun batısında birkaç sene önce Büyük Hakan Kubilay tarafından başkentliğe yükseltilen Pekin şehri ile aynı mühim rolü oynuyordu.¹³ Tebriz, Lajazzo¹⁴ ve Trabzon'dan geçerek batıdan, Nişabur ve Ürgenç'ten geçerek Orta Asya ile Çin'den, Kirman ve Bağdat'tan geçerek Hind'den ve denizlerden, Derbent yolu ile de kuzeyden gelen büyük ticaret yollarının buluşma noktası olmuştu. Antalya'dan gelen kervanlar Konya ve Kayseri'ye uğrayarak Sivas'a varıyor, oradan Erzincan-Erzurum yolu ile Tebriz'e gidiyordu. İlhanlılar zamanında Tebriz, Bağdat'ın yerine geçerek İslâm dünyasının en büyük merkezi haline gelince bu yol ve üzerindeki tüm şehirler önem kazanmışlardı. Ayrıca Tebriz'de Bizans ve

12 A.Y. Yakubovskiy, 1955, s.60

13 Karl Jahn, 1971, s. 29

14 Lajazzo, bugünkü Yumurtalık (Adana iline bağlı) ilçesidir. Venedikliler bu şehre Lajazzo ismini vermişlerdi.

Frenklerin ve daha mühim olarak da (1304'ten başlayarak) Cenevizlilerin kolonileri vardı. Cenevizliler, İlhanlıların batıyla olan diplomatik ilişkilerinde önemli roller oynuyorlardı.

Moğol İmparatorluğu'nun iki başkentinin (Pekin ve Tebriz) mevkileri aslında dikkate değer bir coğrafi konumdaydı. Her ikisi de Moğol İmparatorluğu'nun en uç taraflarında yani bir zamanlar Cengiz Han İmparatorluğu'nun doğmuş olduğu bölgelerden çok uzakta yer alırlar. Her iki hadisede de ağırlık merkezlerinin göçebe bölgelerden alınıp şehir kültürü sahalarına yerleştirilmesi maksadı düşünülmüştür. Yani Moğol İmparatorluğu'nu, kendisini çeviren iki yüksek kültür olan Çin ve İran kültürleri sahalarına nakletme işlemi yapılmıştır. Fakat bu, her iki kültür için geçmişin ağır sarsıntılarından sonra yeniden yükselme fırsatı doğurmuş ve Moğollar hâkim zümre içinde asimile olup gitmişlerdir.

Tebriz, başkent olarak seçilmesi ile Moğolların hâkimiyeti altında birleşen İran bölgelerinin bir politik merkezi olarak kalmıştır. Burada yapılan politika İran sınırlarının dışına taşıyor ve uluslar arası bir işlev kazanıyordu. Bu siyasi faaliyetler esnasında Tebriz çok çeşitli hususlarda doğu ve batı arasında bir aracı olmuştur. Şehir, İlhanlı Abaka'dan itibaren Olcaytu'nun idaresi altında bulunan zamana kadar iktisadi ve kültürel hayatının en parlak devrini yaşarken, bir taraftan Büyük Han'ın, diğer Moğol prenslerinin, Hindistan ve Mısır'ın elçileri diğer taraftan Avrupa Krallarının, Bizans İmparatorunun ve aynı derecede ehemmiyetli Papa'nın elçileri burada buluşuyordu.¹⁵

İlhanlılar zamanında Tebriz'de bulunan çoğu ruhani sınıfa mensup bütün dünyadan gelen çeşitli diplomatik temsilciler arasında çok kültürlü kişiler vardı. Bu kişiler Tebriz'in hatta bütün İslâm dünyasının kültürel hayatına katkıda bulundular. Büyük Han ve diğer Moğol prensleri diplomatik vazifeler için çok defa Avrupalı tüccarları memur etmişlerdir. Eğer yolları İran üzerinden geçiyorsa tabii bunlar evvelâ Tebriz'e uğrarlardı. Bu tüccarlar, o devirde mamur bir şehir olan Tebriz'in ticari manada önemli haber ve bil-

¹⁵ Karl Jahn, 1971, s. 30

gilerini ve bu şehrin dinî, kültürel, siyasî ve sosyal hayatı hakkında bazı değerli tetkik ve gözlemlerini eserlerinde belirtmişlerdir.

1273 yılında Azerbaycan'da ve bilhassa Tebriz şehrinde şiddetli bir zelzele oldu. Saraylar, camiler ve sütun başları yıkıldı. Çok sayıda insan şehrin dışındaki bahçelerde çadır kurdu.¹⁶

Şimdi siyasi tarihe devam edecek olursak; Erzincan, Selçuklulara bağlı olmakla beraber Abaka Han (1265–1282), 1277 yılında Anadolu seferinden dönerken, bu şehre uğramış, vezir Şemseddin Cüveyni'nin tavsiyesi ile Selçukluların borçlarına karşılık beldeyi "*Has-İncü*" olarak Moğol hanedanının mülkiyetine almış, şehir ve bölgeye ait kumaşlar ve mallar hayvanlara yükletilerek Han ile birlikte Bayburt yolu ile Tebriz'e gönderilmişti.

Abaka Han'ın kardeşi Alaaddin Mayıs 1281'de Bağdat'tan kalkıp Abaka'nın sarayının bulunduğu Tebriz şehrine gitti. Beraberinde iki hazine altın götürdü.¹⁷

Abaka Han'dan sonra tahta Müslüman olan kardeşi Ahmet Teküdar geçtiyse de tahtta fazla kalamadı; ona karşı oluşturulan ittifak neticesinde öldürüldü ve yerine Argun Han, İlhanlı tahtına geçti (1284).

Argun Han'ın kalbi kardeşi Alaaddin'e karşı kin ve öfke doluydu. 1282 yılında kışlamak için Horasan'dan kalkıp Bağdat'a gittiğinde Alaaddin'in yakınlarına eziyet etti. Alaaddin'in Bağdat'taki yardımcısı ve en yakınlarından bir süre önce vefat etmiş olan Necmeddin Asfar'ı mezardan çıkarttırıp yola attırdı. Bunu duyan Alaaddin çok üzüldü. Başına ağrılar girdi ve bu yüzden 1283 tarihinde vefat etti. Naaşını Tebriz'e götürüp Çerendab mezarlığına defnettiler.¹⁸

Argun Han'ın (1284–1292) saltanatı sırasında 1289 yılında Yahudi asıllı vezir Sad'üd-devle yeğeni Ebu Mansur'u Tebriz'e tayin etti. Argun Han zamanında Tebriz'de birtakım imar faaliyetleri başlamıştı. Argun, Şenb köyünde ve Tebriz'in batı taraflarında

16 Gregory Abû'l-Farac, **a.g.e.**, s. 591

17 Cüveyni, **a.g.e.**, s. 30

18 Cüveyni, **a.g.e.**, s. 43

bazı imar faaliyetlerinde bulundu ve adı geçen köy Arguniye olarak adlandırıldı. Argun henüz İslâmiyet'i kabul etmemişti ve onun yaptırdığı en mühim bina putperestler için bir tapınak olup mabedin duvarlarına bizzat Argun Han'ın tasvirini çizmişlerdi. Bu mabet, Argun Han'ın oğlu Gazan Han zamanında yıkılacaktır.¹⁹

Argun Han'ın ölmesi üzerine İlhanlı tahtına Geyhatu geçmiş tir (1292). Geyhatu devrinde Tebriz'in varidatı 80 *tuman* idi. Onun zamanında Tebriz nezih ve mamur bir şehir idi.²⁰

Geyhatu Han devrinde, 1294'te kâğıt paraların piyasaya sürülmesi ve madeni paraların kullanımının yasaklanması neticesinde Tebriz şehri büyük bir kargaşalığa sahne oldu.²¹ Geyhatu'nun selefleri zamanında zaten büyük ölçüde kendini göstermiş olan para sıkıntısı, baş vezir Sadreddin Ahmed İbn Abdürrezzak Haledi'nin de teşvikiyle Geyhatu'yu bu tedbiri almaya zorlamıştı. Böylece kâğıt paralar Tebriz'de ve devletin birçok şehrinde basıldı.²² Fakat Tebriz ahalisinin çoğu bu kâğıt parayı kullanmak istemedi. Madeni paranın yasaklanması da tansiyonu iyice yükseltmişti. Bunun neticesinde halk pazarlarda sattıkları ürünleri geri çekti. Neredeyse pazarlarda hiçbir şey bulunamaz olmuştu. Halk meyve yemek için bahçelere saldırıyordu. Çok kalabalık olan şehirde artık insan bulunamaz hale gelmişti. Kervan ticareti kesilmiş her yerde soyguncular türemişti.²³ Şehirde iktisadi hayat felce uğramıştı. Memleketin baştanbaşa harap olup batması tehlikesi baş göster-

19 W. Barthold, 1975, s.80

20 Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, Çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000, s. 192

21 Geyhatu'nun müsrif ve eğlence düşkünü olması sebebiyle devletin mali gücü zayıflamıştı. Veziri Ahmet el-Halif ona kâğıt para basmayı teklif etti. Böylece Çinliler örnek alınarak İlhanlı Devleti'nde ilk defa 1294 yılında kâğıt para tedavüle çıkarıldı. Geyhatu kâğıt paraları piyasaya sürünce madeni paraları yasakladı. Ancak halktan büyük tepkiler geldiği ve iktisadi hayat felce uğradığı için dört ay sonra bu yasak kaldırılmıştır. Bkz: Abdülkadir Yuvalı, "İlhanlılar", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 8, s.361

22 Bertold Spuler, **İran Moğolları**, Çev: C.Köprülü, TTK, Ankara, 1987, s.100-101

23 Bertold Spuler, **History of the Mongols**, London, 1972, s.140

mişti. Bunun neticesinde kısa bir süre sonra Geyhatu Han, geri adım attı. Madeni para yasağı kaldırıldı. Devlet hazinesi eriyip gitmişti. Kâğıt para çıkarmakla devlet gelirini hesaba katmaksızın umumî tedavül vasıtası temini unutulmuştu; bu yeni icadın iyice bilinmemesi, devletin mali icraatına karşı güvenin ortadan kalkmış bulunması, düşünülenin tam tersini hâsıl etmişti.²⁴ Neyse ki bir süre sonra yanlıştan dönülmüş ve şehirler normal yaşantısına geri dönmüştür.

İlhanlılar zamanında vergi sisteminin ağırlığı diğer memleketlere nispetle daha çok hissedilmişti. İlhanlı veziri Reşidettin, Tebriz gibi merkezi şehirlerin ahalisinin vergi memurlarından (baskaklardan) kaçtıklarını, şehirde kalanların bile evlerini kapatarak, kapı yerine pencereden girip çıkmak gibi hilelere tevessül ettiklerini söylemektedir.²⁵

Geyhatu devrinde 1293/1294 yılında İlhanlı İmparatorluğu'na ulaşan ünlü seyyah Marco Polo²⁶, Tebriz hakkında şunları söylemektedir: *"Tebriz, Irak eyaletine ait olan, çok tanınmış, üstün, geniş ve çok asil bir şehirdir. Buranın halkı genellikle ticaret ve imal eşya ile uğraşır ve bu işlerle geçinir. Bu imal eşyayı değişik ipek çeşitlerinden meydana gelen eşyalar oluşturur. Bazen bu eşyalar altın ile birlikte dokunur (yani ipek ve altın karışımı), ve yüksek fiyata satılır. Tebriz, ticaret için çok avantajlı bir konumda yer almaktadır ki Hindistan'dan, Bağdat'tan, Musul'dan, Hürmüz'den ve Avrupa'nın diğer şehirlerinden gelen tüccarlar buraya uğrarlar, çok sayıda mal alıp satarlar. Çok değerli taşlar ve inciler bol miktarda bu yerden (Tebriz'den) temin edilebilir. Buradaki tüccarlar varlıklıdır fakat halkı genelde fakirdir. Tebriz halkı, farklı milletlerden oluşur. (Nesturiler, Ermeniler, Yakubiler, Gürcüler, İranlılar ve Mu-*

²⁴ Bertold Spuler, 1987, s. 101

²⁵ A. Z. V. Togan, 1993, s. 104,

²⁶ Marco Polo (1254–1324), Venedikli tacir ve İpek yolu üzerinde yolculuk yapan en ünlü batılı seyyahdır. Asya'ya yolculuğu 24 yıl sürmüştür. Çin'de başkent Pekin'de Kubilay Han'ı ziyaret etmiş ve tüm Çin'i görmüştür. Tebriz'den 1272 yılında ve dönüşte 1293/1294'te geçmiştir. Moğol hâkimiyeti altındaki İran hakkında ilk haberler ona aittir.

hammed'in takipçileri yani Tebrizliler diye anılan Müslümanlar ki Tebriz nüfusunun çoğunluğunu oluştururlar.) Her halkın kendine özgü lisanı vardır. Şehir en iyi meyvelerin yetiştirildiği bahçelerle çevrilidir.”²⁷

Marco Polo'nun ifadelerine göre gıda ve ihtiyaç maddeleri Bağdat, Musul, Keşmir ve diğer şehirlerden getirtilirdi. Özellikle Cenovalılar olmak üzere Latin tüccarlar şehre gelip bu nevi ürünleri satın alırlardı. Değerli eşyalar, tekstil ürünleri, boyalar, baharatlar Trabzon üzerinden Tebriz'e ulaştırılıyordu. İtalyan, Fransız, Flaman ince dokunmuş kumaşları Trabzon üzerinden Tebriz'e götürülürdü. Tebriz-Trabzon yolu 13. ve 15.yüzyıllar arasında yoğun bir şekilde işlemiştir. İtalyanlar da bu süreçte Tebriz'in yetkileriyle ilişki kurmaya devam etmişlerdir.

1295 tarihinde İlhanlı tahtına Gazan Han geçmiştir. Tebriz şehri en parlak devrini Gazan Han'ın saltanatında (1295–1304) yaşamıştır. Şehir geniş bir ülkenin başşehri için gerekli olan büyüklüğe bu dönemde kavuşmuştu. Öyle ki Tebriz, İlhanlı İmparatorluğunun başkenti olarak kazandığı değeri ve önemli statüyü bir daha kesinlikle kazanamayacaktır.²⁸

Gazan Han'ın merkezî hükümeti, Tebriz'den Hindistan, Orta Asya ve Karadeniz'e açılan güzergâhlardaki yol güvenliğini sağlama görevini üstlenmişti. Böylece ticareti koruma siyaseti İlhanlılar zamanında da devam etti. Ticaret bu siyasete uygun olarak ülkenin her yerinde gelişmiştir. Tebriz o zamanki dünyanın en zengin şehirlerinden biri olmuştu. Şehrin her tarafla münasebeti vardı. Şehirde her türlü madde bulunabiliyordu.

Tebriz'den Trabzon'a giden güzergâh, Doğu ile Batı arasındaki ticarete hayati bir rol oynaması sebebiyle özellikle iyi gözetildi ve korundu. Trabzon hem Tebriz için Batıya açılan asıl liman kapısıydı ve hem de Batının Tebriz'e ulaşmasını sağlayan asıl kapıydı. Örneğin İtalyanlar devletin toprakları içinde - mesela 1304

²⁷ Ernest Rhys, **The Travel of Marco Polo**, J.M.Dent & Sons Ltd, Everman's Library, London, 1939, s. 47-48

²⁸ Fariba Zarinebaf-Shahr, 2002, s. 531

tarihinde Cenevizliler - başkent Tebriz’de ticaret yuvaları kurmuşlardı. İlhanlılar da onların bu ticaret faaliyetlerinden faydalandıkları için bu ecnebler burada oldukça müstakil bir faaliyet gösteriyorlardı.²⁹

Gazan Han, hükümet merkezi olan Tebriz’i muhteşem binalarla süsledi ve buradaki camileri, dinî tedris müesseselerini zengin vakıflarla techiz etti. Burada bir rasathane inşa ettirerek bunu bilhassa tatbikattaki faydaları dolayısıyla taktir ettiği müspet ilimler için bir mektep kurmak suretiyle tamamladı.³⁰ Bu nedenle Gazan Han’ın başarıları muazzamdır. Çünkü o reformlarıyla Tebriz’i daha da geliştirmiştir. Böylece daha çok insan Tebriz’e yerleşmek istedi. Tarihi kaynaklar Tebriz’e yerleşmek isteyenlerin şehre sığmayacak kadar çok olduğunu söylemektedir. Bu nedenle şehre yeni gelenler şehir duvarlarının yakınlarında yerleşmek zorunda kaldı. Gazan Han’ın yeni duvarlar ve şehrin etrafında yeni bariyerler inşa etmesi gerekti. Gazan Han’ın emriyle bütün şehirlerin kapılarında pazarlar, kervansaraylar, hamamlar, atölyeler ve canlı hayvan satmaya müsait pazaryerleri inşa edildi. Reşidüddin’in belirttiğine göre bunlar şehre değişik kapılardan girebilecek olan tüccarlar için yaptırılmıştır.³¹

Moğol hükümdarları tarafından korunan sanayi yüksek bir gelişme göstermişti. Gazan Han’ın şahsen bazı işçiliklerde maharet sahibi olduğu da makul haberler arasındadır. Yine İlhanlılar zamanında Tebriz’de kadınlar ipek böceği yetiştirirlerdi.³²

Gazan Han’ın talimatnamesine göre Bizanslı ve batılı tüccarların bagajları ve eşyaları aynı zamanda Tebriz gümrük idaresinin de personeli olan yerel gümrük görevlilerinin huzurunda bu me-

²⁹ Bertold Spuler, **İran Moğolları**, 1987, s. 474

³⁰ C. Brockelmann, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**, Çev: N. Çağatay, TTK, Ankara, 2002, s. 209

³¹ Manana Gabashvili, “İlhanlı Devleti’nin Uluslar arası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler”, **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 8, s. 388

³² Bertold Spuler, **İran Moğolları**, 1987, s. 475

kânlarda kontrol edilmek zorundaydı. Bu durum Tebriz'in kontrol sistemi hakkında bilgi verir.³³

Gazan Han'ın reformlarını ilk başlatan Reşidüddin'in ve Moğol tarihçilerin Kuzey İran ve Tebriz'in önemini özellikle vurgulaması bir tesadüf değildir.

Reşidüddin, başşehri (Tebriz'i) yeni bölgelerle geliştirdi ve bu bölgeleri Reşidiye (Rab-ı Reşidi) olarak adlandırdı.³⁴ Gazan Han'ın veziri Reşidüddin Fazlullah tarafından inşa ettirilen ve 1309 yılında önemli bir kısmı tamamlanan Rab-ı Reşidi adlı yerde 30.000 mesken, 30 kervansaray ve 1.500 han ile birlikte ticaretle alakalı pek çok müessese teşekkül ettirilmişti. Reşidiye, eğitim, kültür, ibadet, ticaret ve sağlık kurumlarının bulunduğu büyük bir kompleks konumunda idi. Burada camiler, mescitler, hanlar, hamamlar, kervansaraylar, aşevleri, yetimhaneler, pazarlar, ambarlar, darphane, yoksul ve düşkünler için evler, kütüphaneler, medreseler, bahçeler, hânkâhlar, hastaneler, su depoları, müşrif evi, müteveli evi, misafirhane, hazine odası, ekmek fırını, nâzır evi, türbe ve hafızlar odası, eczane ile öksüz ve yetim çocuklar okulu vardı. Rab- ı Reşidi'nin bütün masraf ve giderleri Reşidüddin tarafından vakfedilen akâr-dan karşılanmıştır.³⁵

Rab-ı Reşidi'ye özellikle diğer milletlerden ve bölgelerden kalifiye işçiler ve zanaatkârlar yerleştirildi. Bunlar büyük sayıda Türklerden başka Yunanlı, Ermeni, Hintli, Rus, Zenci ve başka milletlere mensup idi. Bunların hepsi bir dereceye kadar evkaf köleleri idi. Kendilerine aileleriyle oturacakları evler tahsis edilir ve oturdukları yerleri terk etmelerine izin verilmezdi. Bu mahallede oturanlar arasında hattatlar ve minyatörcüler de vardı. Minyatür

³³ M. Gabashvili, a. g. m, s. 386–393

³⁴ Surun içinde Kûh-i Valiyan bayırı üzerinde meşhur vezir Reşidettin tarafından bir takım güzel binalar vücuda getirildi. Mahalle o tarihten itibaren Rab-ı Raşidi (Şehristan-i Raşidi) adını aldı. Reşidettin'in oğlundan yeni mahallenin köylerinden birini iskân etmek üzere Rûm'dan 40 delikanlı ve genç kızın gönderilmesini talep ettiği bir mektubu vardır. Bkz: V. Minorsky, 1993, s. 86

³⁵ Osman Gazi Özgüdenli, **Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006, s. 210-214

sanatındaki meşhur Tebriz üslubu burada gelişmiş olmalıdır. Reşidüddin'in kurduğu kütüphanede müstensihler de yoğun olarak çalışmaktaydılar. Rab-ı Raşidi'de masraflı sulama sistemleri, bahçeler, lüks döşeli binalar, camiler, hamamlar, zaviye, ilmi enstitüler, hastaneler, kervansaraylar, evler ve fabrikalar vardı. Bunların giderleri Reşidüddin'in şahsi serveti ve devletin yaptığı yardımlar ile karşılanırdı. Ayrıca burada İlhanlı devletinin her yanından gelmiş çok sayıda öğrenci tahsil görür ve birçok ilim adamı tetkik yapardı.

Vezir Reşidüddin'in başlattığı bu yapılaşma onun oğlu Gıyasüddin tarafından da devam ettirilmiştir. Fakat Reşidüddin'in 1318, oğlunun da 1336 yıllarında öldürülmelerinin ardından bu mahalle iki defa yağmalandı ve binalar ağır tahribata uğratıldı. Ayrıca bu büyük devlet adamının kütüphanesi ve koleksiyonu da dağıtıldı. Mahallenin yağma ve tahribatlardan başka asıl çöküş sebeplerinden birisi de vakıf gelirlerinin kesilmesi olmuştur. Devlet yardımları ise gitgide azalmıştır.

Tebriz'in konumu, Bağdat'ın düşmesi, Kafkaslardan güneye giden ticaret yolunun değişmesi, Karadeniz'deki yeni durum ve Gazan Han'ın parasal sistemle ilgili reformları sonucunda daha önemli bir hale gelmişti. Gazan Han'ın emriyle gümüş ve altının ağırlığı Tebriz yöntemi diye adlandırılabilen başka bir birim kullanılarak belirlenmek zorundaydı. Gazan Han zamanında Tebriz'in tamga vergisinden olan hâsılatı 115 tümen yani 1.150.000 dinara çıkmıştı.³⁶

Gazan Han döneminde şehir, cami, medrese, türbe, darüşşifa, gözlemevi, kitaplık, hamam, kervansaray, çarşı gibi yapılarla donatıldı ve surlar yenilendi. Ayrıca Gazan Han'ın emriyle Tebriz civarında bir rasathane inşa edilmiş ve ona bir de dünyevi ilimler medresesi ilave olunmuştur.³⁷ Selçuklu geleneğini sürdüren bu yapılar depremler ve savaşlar sonucu ortadan kalkmıştır. Eski kaynaklar Gazan Han'ın türbesinin kule biçiminde olduğunu anlatırlar

³⁶ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 494

³⁷ W. Barthold, "Gazan", **İA**, İstanbul, 1993, c. 4, s.730

(Evliya Çelebi ve Kâtip Çelebi yapıyı Galata Kulesi'ne benzetir). Şehirde ayrıca Ortodoks, Nesturi, Yakubi ve Hristiyan kiliseleri de bulunmaktaydı. İlhanlıların Hristiyanlara, bunların mallarına ve İran'ın bazı yerlerindeki katı geleneklerine saygılı davrandıkları bilinmektedir.

Gazan Han, ilk olarak 25 Temmuz 1295'te Tebriz'e girmişti. Şehrin batısında Acı-çay'ın sol kıyısındaki Şam köyünde Argun tarafından inşa ettirilmiş olan saraya inmişti.³⁸ Hemen puthânele- rin, kiliselerin, havraların yıkılmasını emretti. Tebriz ve Arbela kili- seleri yıkıldı ve Tebriz'de bazı piskoposluk daireleri tahrip edildi. Fakat sonraki yıl Ermeni Kralı Hethum'un ricası üzerine bu emir kaldırıldı.³⁹ Fakat bilhassa Tebriz'de bazı mabetler başta Budist ibadethaneleri olmak üzere bunun kurbanı olmuşlardı. 1297 yılın- da bazı şahıslar Tebriz'de kilise eşyalarını yağma edebileceklerini sanıp o yolda hareket edince, Gazan Han bunları cezalandırdı. Ayrıca hükümdara cizye ödeyen Hristiyanlarla Yahudilerin taciz edilmemeleri için verdiği emirde ısrarla sebat etti.⁴⁰ Sonuç olarak, Gazan Han'ın tahta çıkıp İslâmiyet'i kabul etmesiyle başlayan gayri müslimlere karşı taşkınlıklar, yine Gazan Han'ın İslâm esaslarına bağlılığı, adaleti ve hemen aldığı yerinde tedbirler sayesinde dur- durulmuştur.

İlhanlı hükümdarlarının en dâhisi olan Gazan Han, Suriye savaşı-ndan dönüşünde 1299'dan itibaren bütün bir dizi inşaata başladı. Ebedi istirahat yeri olarak Tebriz'in batısındaki Şam'a karar verdi. Burası Tebriz şehrine yaklaşık beş kilometre mesafede idi. Gazan Han buraya büyük bir külliye inşasını emretti. İnşaat 5 Ekim 1297 tarihinde başladı.⁴¹ Şenb-i Gazan'ın inşaatı yaklaşık yedi yıl devam etti ve takriben 14 bin işçi çalıştı. Kullanılan malze-

38 Gazan Han'ın babası Argun Han (1284–91) daha sonraları Şam olarak adlandırılan yerde kendi adını taşıyan (Arguniye) isimli bir dış mahalle ve saray inşa ettirmişti.

39 Osman Gazi Özgüdenli, 2009, s. 109-110

40 Bertold Spuler, 1987, s.244

41 Osman G. Özgüdenli, "XIV. Yüzyılda Tebriz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gâzân (Gâzâniyye)", **Tarih Dergisi**, İstanbul Ü., Ede- biyat Fak. Yay, İstanbul, 2002, sayı:37, s. 256

menin önemli bir kısmı da Anadolu'dan getirilmişti. Ayrıca Gazan Han yine bu mıntıkada bir de şehir kurulmasını (Gazaniyye) ve Anadolu ile Avrupa'dan gelecek tüccarların mallarını burada açmalarını emretti.

Şenb-i Gazan'da o zamana kadar İslâm dünyasının en yüksek abidesi olarak telakki edilmiş olan Merv'deki Sultan Sencer kümbetinden daha yüksek bir bina inşa olundu. Bunu Gazan Han kendi türbesi olarak düşünmüştü. 17.yy'a kadar bütün ziyaretçilerin hayranlığını uyandırdığı çinilerle süslü ve kubbeli bu türbe etrafındaki bütün yapıların üstünde yükseliyordu.⁴² Büyük bir kubbe ile örtülü bulunan bu türbenin yanında bir câmi, çocuklar için bir okul (yüz kişilik), iki medrese (biri şafilerin diğeri Hanefilerin), seyyidler için bir yurt, bir hastane, rasathâne, bir kütüphane⁴³, bir evrak hazinesi, bir içme suyu samıcı ve bir hamam vardı. Bu eserler, Hayır Kapıları (Ebvâbu'l-Birr), Şenb-i Gazan, Şam-Gazan veya Gazaniyye diye adlandırılmıştır. Bu tesislerin bakımı için gelirleri 100 altın *tuman*'a ulaşan vakıflar kurulmuştu. Bu inşaat ve maksatları bakımından tamamen İslâm tasavvuruna uygun olan muhteşem yapılar dini, hayır işleri ile ilgili, ilmi ve sıhhi maksatlara hizmet etmekteydi. Zamanının en önemli bilim adamları dolgun ücretler verilerek ve bütün harcamaları ömür boyu karşılanarak bu kuruluşlara atanmışlardı.⁴⁴ Yeni şehrin her bir kapısında bir kervansaray, bir çarşı ve bir hamam yapıldı. Ayrıca uzak ülkelerden meyve ağaçları getirilmişti.

Şenb-i Gazan'daki külliye'nin vakfiyesine Tebriz'de ölen ve bıraktıkları tereke ile cenazeleri kaldınlamayan gariplerin gömülme masraflarının temini, fakir dul kadınlara yardım edilmesi, sähipsiz çocukların büyütülmesi ve bir sanat öğrenecek yaşa gelinceye ka-

42 Gazan Han'ın bu türbesi Tebriz'de meydana gelen şiddetli depremler sonucu tamamen yıkılmıştır.

43 Gazan Han, araziye ait yeni tahrir defterlerini Tebriz'de Şenb-i Gazan'da bina ettirdiği kütüphaneye koydurtmuştu. Bkz. İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, TTK, Ankara, 1988, s. 241

44 P. M. Sykes, **A History of Persia**, London, 1915, s. 192,

dar terbiye edilmesi ve okutulması, Tebriz'den sekiz fersaha⁴⁵ kadar mesafede olan köprü ve yolların bakım ve tamiri, hatta efendilerinin testilerini kırdıklarından dolayı müşkül durumda kalan uşaklara ve kışın yemsiz kalan kuşlara gerekli yardımların yapılması için kayıtlar konmuştu.⁴⁶

Gazan Han, 1300 yılı baharında Meraga'ya uğrayarak orada uzun bir müddet kalmış ve bu sırada Meraga Rasathanesini uzun uzadıya tetkik etmiştir. Bu incelemenin kendisinde uyandırdığı netice olarak da yukarıda adı geçen Şam mevkiinde bir rasathane yaptırmıştı. Gazan Han'ın Tebriz'deki rasathanesi'nin en dikkate değer tarafı bu rasathanenin vakıf iratları bulunması ve vakfiyede bir müderris, bir muîd ve muhtelif öğrenciler için para ayrılmış olmasıdır. Rasathanenin haznedarı ile rasathanede diğer işler için çalışanlara da vakıf gelirlerinden aylıklar bağlanmıştı. Bu rasathanede resmi olarak iyi teşkilatlandırılmış bir astronomi öğretim müessesesi bulunuyordu.⁴⁷

Gazan Han zamanında Tebriz şehrinin içinde büyük imar faaliyetlerine girişildi. O zamana kadar şehir surunun uzunluğu 6.000 adım iken Gazan Han onu dört buçuk fersah tutan 25.000 adımlık yeni bir sur ile çevirdi. Bu şekilde şehir dışına taşmış olan bütün bahçeler ve civar köyler şehre dâhil edilmiş oldu.⁴⁸ Tebriz'e komşu önemli eyaletlere açılan 6 ana kapı ve bunların arasına 8 tâli kapı inşa edildi. Fakat Gazan Han'ın ölümü ile bazı yerlerin inşası tamamlanamadan kalmıştır. Ayrıca Gazan Han, Tebriz'deki büyük meydana Türkçe bir isim "*Kutlug Meydan*" adını vermişti.⁴⁹

Gazan Han zamanında 1300 yılında Tebriz'in Amu-Derya'dan Mısır'a kadar uzanan imparatorluğun hakiki merkezi olduğu vakıasına dikkati çekmek istercesine altın, gümüş paralar ve

45 Bir fersah yaklaşık olarak 4 km'dir.

46 Aydın Sayılı, "Gazan Han Rasathanesi", **Belleten**, 1946, X / 40, s.625-640; Osman G. Özgüdenli, 2002, s. 262-263

47 Aydın Sayılı, a.g.m., s. 627

48 Hamdullah Kazvinî, **Nûzhetül Kulûb**, Leyden, 1913, s. 76

49 A. Z. V. Togan, 1993, s.106

ölçüler Tebriz vâhid-i kıyasîsine göre birleştirilmişti.⁵⁰ Gazan Han, tüm İlhanlı toprağında Tebriz ölçekleri ve dirhemlerini esas tutarak dirhem, ölçü ve ayarların Tebriz'dekinin aynı olmasını emretti ve bu hususa dair bir ferman neşretti. Kumaş ölçülerinde de Tebriz'in endazesi kabul olunmuştu.⁵¹

Gazan Han henüz 33 yaşında 17 Mayıs 1304 tarihinde Kazvin yakınlarında vefat etti. Cenaze kafilesi Tebriz şehrine bir menzil mesafede konakladığı zaman şehir halkı hep birlikte çıktı ve cenazeyi gözyaşları ile defin mahalline kadar takip etti. Kalabalık bir şekilde kılınan cenaze namazını müteakiben naaş, daha önce Tebriz'in güneyinde Şenb veya Şam isimli mıntıkada inşa ettirilmiş olan külliye içerisindeki türbeye defnedildi.⁵²

İlhanlı Devleti bu hükümdar öldüğü zaman iç ve dış politika bakımından en yüksek noktasına varmış bulunuyordu. Gazan Han'ın gömüldüğü Şam-Gazan (Şenb-i Gazan) mevkiini 1331 veya 1332 yılında gören İbn-i Batuta orayı şöyle tasvir etmektedir: *"Tebriz'e vasıl olarak haricinde Şam denilen yere indik. Orada Irak padişahı Kazan'ın kabri vardır. Yanında güzel bir medrese ile bir zâviye bulunur. Zâviyede yolculara yemek verilir. Yemekler et, ekmek, pilav ve tatlıdan ibarettir. Emir beni nehirler ve ağaçlar arasında bulunan bu zâviyede ziyaret etti."*⁵³

Gazan Han'ın türbesinin bulunduğu Şam-Gazan (Şenb-i Gazan) mevkiini 17.yy'ın ortalarında gören Evliya Çelebi ise şunları söylemektedir:

"Burası Cengiz oğulları asrında İrem bağına benzer bir yer olup, Şam'a benzediği ve Şam tarafında olduğu için adına Şam derlermiş. Sonra Gazan burada sağlam bir kale yaparak adına Gazan demiş. Bin kadar reayasını vergiden affedip bu kaleye yerleştirmiş. Sonra kendisine bir türbe yaptırmak için Acem, Arap, Hint mühendis ve mimarlarını toplayarak çok yüksek ve görülmeye

50 V. Minorsky, 1993, s. 86

51 İ. H. Uzunçarşılı, 1988, s. 256

52 Osman G. Özgüdenli, 2002, s. 258

53 Muhammet El Tanci, **İbn-i Batuta Seyahatnamesi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983, s.159

değer bir bina yaptırmış. İstanbul'daki Galata kulesine benzer bir kubbedir. Ama gördüğüm vakit kapısının bir tarafı depremden yıkılarak yerle bir olmuştu. Bütün İran halkının bu Mahmut Şam Gazan'a itikatları olduğundan her sene binlerce kurbanlık koyunlar gelir. Çok derin bir kuyusu vardır ki temmuz ayında bile suyu buz gibidir.”⁵⁴

Gazan Han'ın kabrini gördükten sonra Tebriz'e giren İbn-i Batuta, Tebriz şehrini ise şöyle anlatmaktadır: “Bâb-ı Bağdat denilen kapıdan şehre girip, Suk-ı Kazan adıyla meşhur ve büyük bir çarşıya vardım. Bu çarşı dünya ülkelerinde görmüş olduğum çarşıların en güzelidir. Orada her sanata ait ayrı bir yer vardır. Kuyumcu çarşısından geçerken, gördüğüm çeşit çeşit mücevherat gözlerimi kamaştırdı. Mücevherat, üzerine güzel bir elbise giyinmiş ve beline ipek kuşak bağlamış güzel yüzlü kadın köleler elinde idi. Bunlar tüccarın önünde durarak cevahiri Türk kadınlarına gösterirler ve kadınlar mücevher satın almakta birbirleriyle yarış ederlerdi. Bunu bir fitne addeder ve böyle bir şeyden Cenab-ı Hakka sığınıırım. Anber ve misk çarşısına girdikte dahi o durumun aynını ve belki de daha beterini gördük⁵⁵.”

Tebriz'de 7 Kasım 1304 ve 16 Nisan 1305 tarihlerinde şiddetli depremler meydana gelmiştir.⁵⁶

Gazan Han'ın halefi olan Olcaytu (1304–1316), 1305 yılından itibaren Sultaniye'de yeni bir payitaht meydana getirmek düşüncesindeydi. Fakat asırlarca süren alışkanlıkları değiştirmek kolay değildi. Örneğin 1315'te Kıpçaklı Özbek'in elçisi, Mugan-Erdebil-Sultaniye yolu biraz daha kısa olduğu halde Tebriz yolunu takip etmişti. Yine de Olcaytu, Kazvin ile Tebriz arasında Sultaniye adlı yeni bir şehir kurdurdu. Bu şehir devletin yıkılışına kadar saltanat merkezi ve payitaht olarak kalmıştır. Başkentini Tebriz'den Sultaniye'ye taşınması Tebriz'in idari önemini azaltmıştır.

54 **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984, c. I, s. 539

55 Muhammet El Tanci, **a.g.e.**, s. 159

56 Osman G. Özgüdenli, 2002, s. 259

Olcaıtu zamanında Müslümanlar Tebriz'de bulunan bir Hıristiyan kilisesinin camiye tebdiline çalışmışlarsa da hükümdar bunu reddetmiş fakat buna mukabil 1307/8'de Ermenistan ile Gürcistan halkına İslâm'a geçmeleri için tazyik yapılması talebini kabul etmişti.⁵⁷

Taceddin Ali Şah'ın Tebriz'de muhteşem bir caminin (Mescid-i Ali Şah, 1318–1323) inşasına başlamış olması da Tebriz'in önemini göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir. Bu camiyi Tebriz'i ziyaret ettiğinde gören İbn-i Batuta şöyle demektedir: “*Bundan sonra Ceylan adıyla bilinen vezir Ali Paşa'nın inşa ettirmiş olduğu câmiye vardık. Dışında bir medrese ile bir de zâviye bulunur. Câmiin avlusu mermer, duvarları ise kaşanî denilen bir nevi çini ile döşelidir. Ortasından su geçer. Orada çeşitli ağaçlar ile üzüm kütükleri ve yasemin ağacı mevcuttur. Bu câminin avlusunda her gün ikindi namazından sonra Yasin, Feth ve Amme surelerini okumak adettir. Şehir sakinleri bunu dinlemek için orada toplanır.*”⁵⁸ Müsâmeretü'l-Ahbâr adlı kaynakta, İlhanlı Devleti'nin vezirlik ve sahib-i divanlık makamına sahip olan Taceddin Ali Şah-ı Gilanî'nin yaptırmış olduğu bu cami hakkında şu ifadeler yer almaktadır: “*O [Taceddin Alişah-ı Gilanî], gerçekten hayır sahibi bir vezir idi. Tebriz'de öyle bir caminin temelini atmıştır ki Şam (Dımaşk) camisinin dışında dünyanın hiçbir ülkesinde benzerini gösteremezler. Onun eşi yoktur.*”⁵⁹ Bu yapının bazı kalıntıları şehrin güney batısında bugüne kadar ayakta kalmıştır.

Ebu Said Han (1316–1335) devrinde 1317 yılında vezir Reşidettin Tebriz'e çekildi ve idam edildiği ertesi yıla kadar oradan çıkmadı. Serveti müsadere olundu. Rab-ı Raşidi yağma edildi. Bununla beraber yine Ebu Said tarafından iktidara davet edilmiş olan Reşidettin'in oğlu Gıyaseddin, Rab-i Reşidi'yi büyötmeye devam etti. Ebu Said'in yaptırmış olduğu türbede gömölmesi olayından payitahtın henüz Sultaniye'de bulunduğunu varsayabiliriz.

⁵⁷ Bertold Spuler, 1987, s. 245

⁵⁸ Muhammet El Tancı, **a.g.e.**, s. 159

⁵⁹ Aksarâyî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, Çev: M. Öztürk, TTK, Ankara, 2000, s. 254

İlhanlı idaresindeki Tebriz'in ticari öneminden dolayı 14. yüzyılda Cenova ve Venedik, bu şehirde temsilcilik açmış, ayrıca Venedik 1320 yılında Ebu Said Han'a çok sayıda elçi gönderip ticari bir antlaşma imzalamak istemişti.⁶⁰

Ebu Said zamanında, Mısır Sultanı 1322 senesinde İlhanlılara bir elçi gönderip dostane münasebetler kurmak istemiştir. Elçinin Tebriz'de Han ile imza ettiği muahedename Cuma günü minberden ilan edilmiştir.⁶¹

Ebu Said'in halefi olan Arpa, Tagatu (veya Bagatu) savaşını kaybedince onun veziri Gıyaseddin, gâlip Ali Pâdşâh Oyrat tarafından öldürüldü. Reşidettin ailesinin malları, Tebriz halkının yağmasına terk edildi ve bu sebeple nâdir koleksiyonlar ve kıymetli kitaplar kayboldu.

W.Barthold, Nuzhetü'l-Kulûb adlı kaynaktan naklen 1339 yılında bütün İran'da Tebriz gibi büyük binaları ve güzellikte onun eşi başka bir yer bulunmadığını belirtmektedir.⁶² İlhanlılar zamanının yüksek maliye memurlarından olan Kazvini'nin adı geçen eserinde, Tebriz şehrinin 1340 yılı resmi devlet – Azerbaycan'ın 31 tümeni teker teker sayılarak gösterilen - vergisinin 2.384.200 dinar olduğu belirtilmiştir.⁶³

İlhanlılar devrinde Tebriz, İslâm dünyasının en büyük şehri olmuştu. Vergileri İngiltere veya Fransa Krallıklarına eşit bulun-

60 Rudolph P. Matthee, **The Politics Of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver (1600-1730)**, Cambridge University Press, 1999, s. 16

61 Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2004, s. 210

62 W. Barthold, 1975, s.81

63 A. Z. V. Togan, 1993, s.109. Ayrıca Osman Turan da makalesinde (Osman Turan, "Selçuklular Zamanında Sivas Şehri", **A. Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi**, IX.4.1951) Hamdullah Kazvini'nin İlhanlı Devleti'nin 1336 yılı bütçesi dolayısıyla Türkiye şehirlerine ait vergileri verirken Tebriz'in adı geçen yıla ait vergisini 1.390.000 dinar olarak gösterdiğini belirtmektedir. Yine adı geçen bu makalede İngiltere'nin bütçesi 4, Fransa'nın da 3 milyon frank olarak gösterilmekte ve Tebriz'in bütçesinin İngiltere veya Fransa ile mukayese edilince ne büyük bir yekûna bâliğ olduğu gösterilmektedir.

yordu. İngiliz seyyahı Maundeville'nin gözlem ve tasvirlerine göre 1332'de dünyanın en zengin ve büyük şehri olan Tebriz'in yalnız ticari vergileri en zengin bir Hristiyan kralının bütün memleketinden aldığı vergilerden daha fazladır. Örneğin Tebriz'in ham ipekten alınan gümrük (tamga) resminden sağladığı gelir 1341 yılında 300.000 dinarı buluyordu.⁶⁴ Tebriz'i 1318'de gören Fransız seyyahı keşiş Oderic, şehrin vergilerinin Fransa Krallığından daha ziyade olduğunu söyler.⁶⁵ Bu betimlemelerden, ticaret ve emniyet sayesinde ekonomik olarak çok zenginleşmiş ve gelişmiş olan Tebriz'in bütçesinin neredeyse bir devlet bütçesi gibi olduğu anlaşılmaktadır.

Moğolların Hristiyanlar ve Yahudilere karşı müsamahalı davranışları Avrupa ile Moğol hâkimiyetindeki ülkelerin ticari münasebetlerini daha da geliştirmişti. Örneğin Ceneviz ve Venedikliler, İlhanlılar ile devamlı temaslarda bulunuyorlardı. 1264'te Tebriz'de Pietro Vegliione adında Venedikli bir tüccar oturuyor ve bir grup Avrupalı tacirin temsilciliğini yapıyordu. 1280'e gelindiğinde küçük bir Cenevizli tacir kolonisi şehirde geçici meskenler edinmişti. 1291 yılında ise başka bir İtalyan tacir Pietro Lucalongo, Tebriz'deki ticaret merkezinden ayrılarak Çin'e gitmişti.⁶⁶

İskenderun-Sivas-Erzincan-Erzurum yolu ile Tebriz'e ulaşan kervan yoluna Cenevizliler ayrı bir değer veriyorlardı. Bundan dolayı 1276 yılında Sivas'ta ve 1304 yılında ise Tebriz'de Cenevizliler ticaret konsolosluğu açmışlardı. Ayrıca Trabzon ile Tebriz arasında iktisadi anlaşma bulunuyordu ki "çek" kelimesinin Avrupa dillerine geçişi de yine bu devirdeki doğu ile batı ülkeleri arasındaki ticari münasebetler ile ilgilidir.⁶⁷

Tebriz, İlhanlılar nezdinde yalnızca siyasi değil, ticari merkez olarak da Bağdat'ın yerini almıştı. Eskiden Bağdat'tan geçen ticaret

⁶⁴ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, c. 1, s. 274

⁶⁵ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996, s. 345

⁶⁶ Morris Rossabi, 2008, s. 68

⁶⁷ İsmail Aka, **Timur ve Devleti**, TTK, Ankara, 2000, s.128-129,

kervanları artık Tebriz'de duraklıyor ve bu da kuzeydoğu İran'ı kilit öneme sahip bir ekonomik merkez yapıyordu.⁶⁸

İlhanlılar zamanında Tebriz, devrin ticari ve kültürel mübadelelerinin merkezi ve zamanın en büyük şehirlerinden biriydi. Ticaret sayesinde her taraftan mal ve eşya Tebriz'de toplanıyor, Tebriz pazarlarında her türlü eşya kolaylıkla bulunabiliyordu. Tebriz dünya zenginliklerinin aktığı, ticaretin hareketli olduğu ve çeşitli sanatların geliştiği en zengin merkezlerden biri haline gelmişti. Öyle ki İlhanlılar zamanında Tebriz şehrine ait vergilerin toplamı çağdaş İngiltere veya Fransa krallıklarından her birinin bütçesine neredeyse erişmiş bulunuyordu. Tebriz'deki hükümdar sarayında Türk (Uygur), Moğol, İranlı, Çinli, Hintli, Avrupalı, Müslüman, Hristiyan, Yahudi, Budist ve Şamanî her din ve milliyete mensup ilim adamları bulunuyor ve bu ortam geniş fikir ve kültür değişimlerine ve etkileşimlerine olanak veriyordu.

İlhanlı Devleti'nde seçim meclislerinin toplanması için muayyen bir yer yoktu. Büyükler ya ölüm döşeginde yatan hükümdarın başucunda toplanırlar yahut da başkent Tebriz'de toplanırlardı. Eğer hükümdar tahtı cebren ele geçirmişse muzaffer olduğu yerde toplanırlardı.

İlhanlılar zamanında bilinen Tebriz Hâkimleri (Valileri) Melik Sadreddin(1263), Ebu Mansur Muhazzebü'd-devle(1289) ve 1292 yılında Kutbeddin (aynı zamanda baş kadı) idi. Ayrıca İlhanlılar zamanında Tebriz'de askerî kumandanlar yani "Şihneler" de bulunuyordu.⁶⁹

Tebriz, İlhanlıların merkezi olarak 14.yy'da İran'daki diğer tüm şehirlere bir üstünlük sağlamıştı. Ana ticaret yolu Tebriz üzerinden geçerek Kuzey İran'dan doğuya, oradan da geleneksel ipek yolu rotası takip edilerek Horasan'dan Semerkant'a ve sonunda Çin'e ulaşıyordu.⁷⁰ Böylece Tebriz, Doğu-Batı ticaretinde kilit bir rol oynuyordu.

68 Morris Rossabi, 2008, s. 67

69 Bertold Spuler, 1987, s. 379

70 Peter Jackson, 1986, s. 524-525

13. yüzyılın sonlarına doğru Moğol İmparatorluğu'nda baş gösteren karışıklıklar nedeniyle Çin ipeği eskisi gibi Batı'ya akmaz olunca Cenova tacirleri Tebriz üzerinden İran ipeğine yönelmişlerdi. Böylece İran ham ipeği pahalı olmasına rağmen daha kaliteli olması sebebiyle Cenovalı tacirler tarafından İtalya'ya sokulmaya başlanmıştı. 1300'den itibaren İtalyan ipekli dokuma sanayisinin tükettiği ham ipeğin çoğu artık İran'ın Hazar Denizi kıyısı eyaletlerinden geliyordu. İlhanlı egemenliğindeki Tebriz şehri de İran ham ipeğinin Batı'ya taşınması aşamasındaki kilit konumundan dolayı dünya ticaretinde önemli bir rol oynamaya başlamıştı. Gerek Bağdat'ı gerekse dünya ticaretinin Yakın Doğu'daki diğer merkezlerini gölgede bırakan kent, Asya ticaretinin en büyük merkezi konumuna yükselmişti. Tebriz'den çıkan ticaret yolu Erzincan-Sivas üzerinden ya Konya'ya ya da İskenderun Körfezi'ne ulaşıyordu. Tebriz'e yerleşen İtalyan tüccarları kendi yünlü kumaşlarını İran ipeğiyle veya Hint baharatıyla değiştiriyorlardı. Fakat bu durum; bir ara başkentin Sultaniye şehrine nakledilmesi, Tebriz'deki İtalyanların kılıçtan geçirilip kentten atılması (1340-1341), Altınordu hükümdarı Canibek'in Cenovalılara ait Kefe'yi fethetmesi ve dünya ticaretinin ağırlık merkezinin Kızıldeniz ile Mısır ve Suriye limanlarına kayması sonucu değişecek ve Tebriz eski önemini yitirecektir.⁷¹

İlhanlı hâkimiyetinden sonra Tebriz, Celayirliler, Kara Koyunlular ve Ak Koyunlular'a merkezlik etmeye devam etmiş ve bu üçünün aralarındaki hâkimiyet mücadelelerinde odak noktayı oluşturmuştur. Bu yüzden 14.yy sonlarında bazı katliam ve yağmalara maruz kalmıştır. Bununla birlikte şehir 15.yy'da hâlâ ehemmiyetini koruyacaktır.

⁷¹ Halil İnalçık, 2000, s. 270-271

b) Celâyirliler ve Çobâniler Devri

İlhanlıların zayıflamasından sonra bölgede Türk-Moğol göçebe birliklerinin başında, Celayirliler ve Çobaniler adı altında birbirine rakip ve İlhanlılar'a halef olmak isteyen iki hanedan ortaya çıkmış idi. Bu ikisinin amacı, Tebriz'i ele geçirmek ve Tebriz merkez olmak üzere bölgede büyük bir devlet kurmaktır. Bundan maksat İlhanlı sahasını tekrar ihya etmektir. Bu mücadeleye kısa süreliğine de olsa Altın Ordu Devleti de karışmıştı. Fakat onlar Canibek Han'dan sonra çıkan iç karışıklıklar neticesinde bu mücadelede saf dışı kalacaklardır.

1336 yılında Hasan Büzürg Celâyir, Tebriz tahtına kendi adayı Sultan Muhammed'i yerleştirdi. Bu hadise geçici olmasına rağmen önceki merkeze eski itibarının iade edildiğini göstermektedir. Hemen Çobânilerden Hasan Küçük kendi adayları ile sahneye çıktı. Hasan Büzürg, Bağdat'a çekildi ve Hasan Küçük 1340 yılında hâkimiyet sahaları, Irak-ı Acem, Azerbaycan, Arrân, Mugan ve Gürcistan olmak üzere Süleyman Han'ın tahtına oturdu. Hasan Küçük'ün halefi olan kardeşi Eşref, 1344'te kendisi Tebriz'de hâkim olarak kaldığı halde kendisine Sultaniye'yi ikamet yeri tayin ettiği yeni bir kukla Anuşirvan ilan etti ve hâkimiyetini Fars'a kadar yaydı. Arrân ve Azerbaycan'ın tamamını fethetmişti. Melik Eşref zamanında Tebriz'de 1347 yılında pek çok insanın canına mal olan bir Tâun(Veba) salgını meydana gelmişti.¹

Çobanîlerden Eşref, Şah İsmail'in içinden çıktığı Safevi tarikatının Şeyhlerinden Sadreddin'i (Şeyh Safiyüddin'in oğlu) durumundan şüphelenip başkenti Tebriz'e getirterek, onu burada üç ay kapalı tutmuştur.²

Melik Eşref'in gaddarlığı ve ağır vergileri, Altın Ordu Hanı Cani Beg'in bir insani müdahalesine sebebiyet verdi. Zaten ulema sınıfının mümessilleri Cuci ulusu lehine propaganda yapıyordu.

1 Bertold Spuler, 1987, s.153

2 Walther Hinz, 1948, s. 14

Ayrıca Altın Ordu'nun geleneksel politikasında zaten Azerbaycan'ın ele geçirilmesi amaçlanmaktaydı. Çünkü bu bölgenin ticari ve stratejik önemi çok fazlaydı. Hatta bir ara Altın Ordu ve İlhanlı Devleti bu bölge için mücadele halinde olmuşlardı.

Meşhur kadı Muhyeddin Bedai bile Melik Eşref'in baskısı neticesinde Canibek Han'ı Tebriz'e sefer açmaya davet etmişti. Canibek Han'ın seferi ve Melik Eşref ile yapılan savaş neticesinde Eşref, H. 758'de (M. 1356/1357) Hoy ve Merend arasında mağlup edildi ve başı Tebriz'de Merağîler Camisi'nin kapısına asıldı.³ Bu suretle kısa bir süreliğine Azerbaycan, Cuci ulusuna intikal etmiş oldu. Canibek Han, Azerbaycan'ın en mühim şehri olan Tebriz'de para bastırarak hâkimiyetini ilan etmişti.⁴ Canibek Han, işgal olunan Azerbaycan'da az bir süre kalmıştı. İşleri onu memleketine çekiyordu. Oğlu Berdibek'i vekil olarak Tebriz'de Olcay Hatun sarayına bırakarak Altın Ordu başkenti Saray şehrine geri döndü.⁵

Canibeg Han'ın Melik Eşref'ten aldıktan sonra Azerbaycan valisi olarak Tebriz'de bıraktığı şehzade Berdibek, Canibeg Han'ın ağır hastalığı ve ölümü üzerine babasından izinsiz tahta çıkmak üzere Tebriz'i terk ederek Altınordu merkezine döndü. Bunun üzerine Tebriz şehrinde Melik Eşref'in emirlerinden Ahicuk adındaki emir saltanatını ilan etti. Azerbaycan halkının bu emirin zulümlerini Celayirli Sultanı Şeyh Üveys'e (1350–1374) iletmeleri üzerine Şeyh Üveys, H. 759 [M.1357/1358] yılında Ahicuk üzerine gitmiş ve onu yenerek Celayirli Devleti topraklarına Tebriz, Selmas, Sultaniye, Erdebil, Hoy ve Şirvan bölgelerini de katmıştır. Böylece İlhanlı Devleti'nin halefi olduğunu iddia eden Celayirli Sultanı Üveys, Tebriz'i kendi başkenti yapmıştı. Sonuçta, Melik Eşref'in ölümünden sonra Altın Ordu Han'ı Canibeg Han tarafından alınıp oğlu Berdibeg'in idaresine bırakılan Tebriz ve Azerbaycan, daha sonra 1357/1358 tarihinde Şeyh Üveys tarafından Celayirli hâki-

3 Şeref Han, **Şerefname**, Çev: M. E. Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971, s. 56-58

4 A.Y. Yakubovskiy, 1955, s.158

5 A.Y. Yakubovskiy, 1955, s.159

miyetine alınmış⁶ ve bir süredir burada devam eden kötü idare de sona erdirilmiştir. Bu durum ise Şeyh Üveys'in ve Celayirlilerin konumunu daha da güçlendirmişti.⁷ Böylece Celayirli Devleti'nin (1356–1411) hâkimiyet sahası da Irak-ı Acem, Tebriz ve Azerbaycan'a kadar genişlemiş oluyordu. Fakat feodal kavgaların bastırılmaması ve göçebe Türk-Moğol kabile reislerinin şehir ve köy ahalisini baskı altında bulundurmaları yüzünden Celayirli Devleti de uzun süre yaşamayacaktır.

Özetleyecek olursak, İlhanlı Devleti'nin dağılması üzerine Altın Ordu, Çobaniler ve Celayirliler yeniden kuvvetli bir şekilde İran ve Tebriz için savaşılmaya başlamıştı. İlhanlıların kalıntıları üzerine başlangıçta bahsettiğimiz, merkezi Tebriz olan Çobanoğulları (Çobaniler) diye yeni bir Türk politik birimi kurulmuştu. Zaten Tebriz'i ele geçiren İlhanlıların halefi oluyordu. Çobanoğulları bu savaşın mağduru oldu (Melik Eşref'in yenilmesi). Altın Ordu Han'ı Canibek (1356–1357), Çobanoğullarını yendikten sonra Berdibeg'i tahta geçirmişti. O günlerde Tebriz, Hoy, Nahçıvan, Barda ve Meraga'da paralar baba ve oğul adına basılıyordu. Savaş, Tebriz ve İran'ın da Tebriz-Trabzon ticaret yolundan istifade etmesini olumsuz yönde etkilemişti.⁸ Fakat çok geçmeden yukarıda anlatıldığı üzere Berdi Beg'in saltanat mücadelesi için Altın Ordu başkenti Saray'a gitmesi ve Tebriz'de hâkimiyet ilan eden vezir Ahicuk'un kötü yönetimi neticesinde Celayirli Devleti Sultan'ı Üveys Tebriz'i ele geçirmiş ve başkent yapmıştır.

Tebriz kadısı bir cemaatle birlikte Celayirli hükümdarı Sultan Üveys'e Bağdat Valisi Hoca Mercan'ın isyan ettiğini ve savaş için yola çıktığını bildirdi.⁹ Bunun üzerine Üveys, 1364 yılında Tebriz'den ayrılıp Bağdat'a gitti. İsyanı bastıran Üveys burada uzun bir

6 Mükrimin Halil Yınanç, "Celâyir", **İA**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945, c. 3, s. 64

7 Mustafa Demir, "İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecinde Siyasi Gelişmeler" **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c.8, s. 376

8 Manana Gabashvili, 2002, s. 391

9 Makrizi, **Kitâb es-Sülûk li-Ma'rifet Düvel el-Mülûk**, www.alwaraq.net, s. 749

süre kaldı. Daha sonra Mardin hükümdarı Melik Mansur'un kış-kırtmasıyla Kara Koyunlu beyi Bayram Hocaya karşı sefere çıktı. Muş yakınlarında meydana gelen savaşta iki taraftan da pek çok adam öldü. Bayram Hoca bozguna uğrayarak kaçtı. Kara Koyunlu ülkesi yağmalandı. Bu başarıyı müteakip Sultan Üveys, Kara Köse yolu ile Tebriz'e döndü.¹⁰ Azerbaycan'da ölümüne kadar mühim bir mesele ile uğraşmayan Sultan Üveys, Ekim 1374 tarihinde vefat etmiştir.

Sultan Üveys'in ölüm haberi Fars'a ulaşınca (1375), Mubarizeddin'in halefi Şah Şuca (Muzafferilerden), Tebriz'i ele geçirmek üzere Şiraz'dan hareket etti. Üveys'in oğlu Hüseyin mağ-lup edildi ve Tebriz işgal olundu ise de burada tutunamayacağını anlayan Şuca, birkaç ay sonra İsfahan'a geri döndü. Bundan sonra Sultaniye, kuzey batıda Muzafferilerin mülklerinin sınırını oluşturmuştur. Sonra Celayirli Sultan'ı Hüseyin'in başında bulunduğu ordu, vergisini vermeyen Bayram Hoca'nın üzerine gitti. Bayram Hoca'nın kardeşinin oğlu olan Kara Mehmet'in bulunduğu Erciş'e gelindi. Burada Bayram Hoca'nın gönderdiği yardım kuvvetleri yenildi. Erciş kuşatıldı. Bunun üzerine Kara Mehmet, itaat ettiğini ve vergiyi bizzat Tebriz'e getireceğini söyledi. Bu sözlere inanılarak Celayirli ordusu geri döndü. Gerçekten de kısa bir süre sonra Kara Mehmet Tebriz'e geldi. Onun bu suretle sözünde durması iyi bir tesir yaptığından getirdiği vergi de kendisine bağışlandı.¹¹

1382 yılında Hüseyin Celayir, kardeşi Ahmet tarafından Tebriz'de öldürüldü. Ahmet de Tebriz'de Celayir tahtına oturdu. Fakat akabinde hemen Timur ortaya çıktığından kardeşi Sultan Ahmed¹² (1382–1410) kısa bir müddet için ona halef olabildi.

10 Faruk Sümer, **Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan Şah'a ka-dar)**, TTK, Ankara, 1992, s. 41–42

11 Faruk Sümer, 1992, s. 44

12 Celayirliiler arasında en karanlık sima Sultan Ahmet olmuştur. Ahmet, halkın hafızasında en gaddar ve en derras hükümdar olarak kalmıştır. Onun zamanında yalnız köylüler ve şehir esnafı değil tacirler ve aristokratlar da zarar görmüşlerdi. Bkz: A.Y. Yakubovskiy, 1955, s. 219

Çünkü Timur, açıkça güney Azerbaycan'ı istila etmek istiyordu. Azerbaycan'ın zaptıyla Kafkasya'ya giden yollar açılacaktı.

Aralıklarla devam eden hâkimiyetlerinin bütün heyecanlı hadiselerine rağmen Celayirliler, Tebrizlilerin kalplerinde kendilerine karşı yakın bir ilgi uyandırabildiler. Onların hakları, Şirvan hâkimleri ve Kara Koyunlular tarafından tanınmış idi. Tebriz'de inşa ettikleri binalar arasında şunlar sayılabilir: Dımişkiye Türbesi ve Clavijo'ya göre 20.000 bölmeyi ihtiva eden Devlethane denilen büyük bina. Celayirliler devrinde Tebriz'de basılmış sikkeler de vardır.¹³

Celayirliler zamanında Tebriz'de resim atölyeleri vardı. Timurlular devri resim sanatının kaynağı olarak Bağdat ve Tebriz'deki bu Celayirli Okulu ile güney İran'daki Şiraz Okulu gösterilmektedir. Timur Tebriz'i aldığı anda bu atölyelerde çalışanları başkent Semerkant'a götürmüş ve bu sanatkârlar da Timurlu resmine etki etmişlerdi.¹⁴ Bu insanların Semerkant'a götürülmesine rağmen Tebriz'deki merkezler yani resim atölyeleri faaliyetlerini tamamen durdurmamışlardı. Örneğin Behzad Okulu, Herat'ta ve daha sonra Tebriz'de yeni bir stil yaratmış, Tebriz İran resminin merkezi olmuştur.

İlhanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra bu imparatorluğun mirasını devralmak isteyen güçler (Çobânîler, Celayirliler ve Muzafferiler) arasında başlayan mücadeleler dönemi Tebriz şehrini olumsuz olarak (ticaretin sekteye uğraması, yağmalar, tahripler v.s.) etkilemiştir.

¹³ V. Minorsky, 1993, s. 87

¹⁴ H. R., Roemer, "Timurlular", İ.A., İstanbul, 1993, c.12, s. 366

c) Timur Devri

Celayirli Sultan'ı Ahmet'in soygunculuğundan ve gaddarlığından bıkan Tebriz ahalisi Timur'un ajanları tarafından ustalıkla yapılan propagandanın yayılması için elverişli bir çevre teşkil ediyordu. Tebriz aristokratları arasında Orta Asya hâkiminin taraftarları gayet kuvvetli idi. Timur ise Sultan Ahmet ile karşılaşmaya hazırlanıyordu. 1385'te iki taraf Sultaniye yakınlarında karşılaşmışlardı. Mücadelede Timur galip gelmişti.¹ Timur, bu İran'daki ilk istilası sırasında (1385) Sultânîye'yi ele geçirdikten sonra daha mühim işleri olduğundan Tebriz'e uğramadan Semerkant'a geri döndü. Hâlbuki Tebriz aristokratları arasındaki taraftarları onu açıkça davet ediyorlardı.

Bu sırada Altın Orda'dan Toktamış Han, 1385 yılında hemen Derbent üzerinden Azerbaycan'a bir seferi heyet gönderdi. İstilacılar, Emir Vali ve Halhal Hanı tarafından beceriksiz bir şekilde savunulan Tebriz'i aldılar (1386). Toktamış vergi mukabilindeki 250 tümen altını aldıktan sonra şehri de yağmalattı. Ahalisinin bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da yaralanmış ve esir edilmişti. Toktamış Han, esirler ve ganimetlerle Tebriz'den ayrıldı.²

Çok geçmeden Kuzey İran'ı ve bilhassa Azerbaycan'ı hâkimiyeti altına almaya çalışan Timur, 1386 yılında Tebriz'e doğru ilerledi. Celayirli Sultanı Ahmet, bu sefer de Bağdat'a kaçtı. Timur kolaylıkla Tebriz'e girdi ve 1386 yazını burada geçirdi. Bunu takiben Nahçıvan üzerinden Gürcistan'a geçmiştir. Bu seferi sırasında Kars ve Tiflis ele geçirilip, Gürcistan Kralı V. Bagrat da esir edilmiştir.

1388 yılında Kara Koyunlu Kara Mehmed evvelce arz-ı ubûdiyet için gelmiş olduğu Tebriz'e bu sefer bir fatih sıfatı ile girmiştir. Buradan Mısır Sultanı Barkuk'a elçiler gönderen Kara Mehmed şehirde onun namına hutbe okutup para kestirdiğini ve onun adı-

¹ A.Y. Yakubovskiy, 1955, s. 220

² Toktamış Tebriz'de para da bastırmıştı. Tebriz Darphanesi, Toktamış Dirhemi'ni basmayı durdurduktan sonra Timur ve Soyurgatnış'ın sikkelерini dışarıya göndermeye yeniden başlamıştır.

na (Memluk Sultan'ı adına) Nâib olmak istediğini haber vermiş idi.³ Fakat az bir zaman sonra Kara Mehmet, Kara Pir Hasan adındaki bir Türkmen emiriyle yaptığı muharebede öldürülür (Nisan 1389). Bunun üzerine Tebriz'de bulunan Kara Koyunlular da şehri tahliye ederler.⁴ Bundan sonraki dönemde Tebriz tekrar Celayirli Sultan'ı Ahmet'in eline geçer fakat onun zayıf kişiliğinden dolayı Tebriz şehri Celayirli emirlerinin arasında sık sık el değiştirecektir.

Kara Koyunlu Kara Yusuf, devlet içerisinde istikrarı sağladıktan sonra Tebriz üzerine yürüyerek burasını tekrar ele geçirir (1391). Burada bir müddet kaldıktan sonra şehrin idaresini emirlerinden Satılmış'a bırakıp Doğu Anadolu'ya döner. Onun buradan ayrılmasından sonra Celayirli emirlerinden Muhammet Siyahi, Tebriz'i ele geçirmeye çalıştıysa da başarılı olamamıştır. Kara Yusuf, 1392 yılında Pir Hasan'ın yerine geçen oğlu Hüseyin Bey üzerine yürüyerek onu yenilgiye uğrattıktan sonra bir kez daha Tebriz'e gitmek zorunda kalmıştır. Bu sırada Tebriz, Mahmut-i Halhali adında bir emirin eline geçmişti. Kara Yusuf, ikinci kez Tebriz'e geldiğinde burasını kolaylıkla ele geçirerek ülkesine döndü. Tam bu sırada Timur ordusunun Anadolu'ya yaklaşmakta olduğu haberi ulaştı. Timur'un gücünün zirvesinde olduğu bu yıllarda Kara Yusuf ve Sultan Ahmet birlikte Osmanlı Sultan'ı Yıldırım Bayezid'e sığınacaklardır.

Sultan Ahmet Celayir, Tebriz'i ancak yeniden ele geçirmişti ki sözde Müslümanları himaye etmek için gelmiş olan Timur tarafından kovuldu. Timur, Şam-Gazan'da ordugâh kurdu ve Tebriz ahalisini bir fidye-i necat (kurtuluş parası=mâl-i amân) vermeye mecbur etti.⁵

1392'de Azerbaycan, Rey, Gilan, Şirvan, Derbent ve Küçük Asya arazisini içine alan "*Hülagu iktâ'ı (taht-ı Hülagu)*" Timur'un üçüncü oğlu Miran Şah'a verilmişti. Tebriz de bu bölgenin merkezi idi. 1394 yılında Hurufiliğin kurucu önderi Fazlullah, Miran Şah'ın emriyle tutuklanmış, küfürde bulunmak suçuyla Tebriz'de idam

3 Makrizi, **a.g.e.**, s. 894

4 Faruk Sümer, "Kara-Koyunlular", **İ.A.**, İstanbul, 1993, c. 6, s. 296

5 V. Minorsky, 1993, s. 87

edilmiş ve cesedi sokaklarda dolaştırılmıştır. Miran Şah gaddarlıklarıyla tanınan bir hükümdardı. Aralarında İlhanlı Veziri Reşidetin'in de bulunduğu bazı kişilerin kemiklerini Allah'ı inkâr ettiklerini bahane ederek mezarlarından çıkartmıştı.

Timur 1396 yılında muhteşem ordusuyla ve görkemli maiyetiyle Tebriz'e geldiğinde Emiran Şah (Miran Şah) onu büyük saygıyla karşıladı ve bazı hediyeler sundu.⁶ Fakat bir süre sonra bu şehzade delirdi. Tebriz'de ve Sultaniye'de pek çok tahribatta bulundu.⁷ Kendini bir takım akılsızca işlere verdi. Tavla oynamakla vakit geçirerek kendini tamamen içki ve eğlenceye verdi. Timur'un koruduğu kişileri, kadıları hatta Peygamber sülalesinden gelen bir Arap emirini idam ettirmiştir. Timur Hindistan seferinden döndükten sonra 1399'da Azerbaycan'ın yolunu tutmuş ve Miran Şah'ın sefahat arkadaşlarını idam ettirmiştir. Daha sonra Tebriz merkez olmak üzere bölgenin yönetimini de Miran Şah'ın oğlu Mirza Ömer'e vermiştir (1403).

1403'de Miran Şah'ın oğlu Mirza Ömer "*Hülagu İktâ'ı*" ile keza Timur tarafından batıda ele geçirilmiş bütün arazilerin başına getirilmişti. Babası Miran Şah Arrân'da ve kardeşi Ebubekir El-Cezire'de Mirza Ömer'e tâbi olarak yerleştirildiler.

Castille Kralı III. Henri'nin elçisi Clavijo, Tebriz'de bir müddet kalmıştır (11–20 Haziran 1404, aralıklarla 28 Şubat–22 Ağustos 1405). Onun ifadelerine göre – ki aşağıda daha ayrıntılı olarak seyahatnamesindeki ifadeleri vereceğiz – maruz kaldığı felaketlere rağmen şehir çok canlı idi. Mühim bir ticarete sahipti. Clavijo, Tebriz'in yollarını, çarşılarını ve binalarını övmektedir.

Timur zamanında 1405 senesinde Tebriz'den geçen Klaviyo (Clavijo)⁸ seyahatnamesinde Tebriz hakkında şunları söylemektedir: "*Tebriz, iki dağ arasında bir ovadadır. Dağlar, çırılçıplaktır.*

⁶ Ahmed Ibn Arabshah, **Tamerlane or Timur The Great Amir**, (Translated by J. H. Sanders), 40-B, Urdu Bazar, Lahore, 1976, s.71

⁷ İsmail Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447)**, TTK, Ankara, 1994, s. 22 n.72

⁸ Klaviyo, İspanya Kralı tarafından Timur nezdine gönderilen sefaret heyetinin içinde yer almıştı. Heyet, 1405 yılı Şubat ayında Tebriz'de bulunmuş ve şehirde 6 ay kalmıştır.

Şehrin etrafında duvar yoktur. Soldaki dağlar şehrin hududuna kadar sarkıyor. Bu dağlardan akan ırmakların suları gayri sıhhidir. Onun için içilememektedir. Bunlara mukabil olan dağlar, şehrin gerisine varıyor ve buraları serin oluyor. Bu dağların tepeleri bütün yıl karla örtülüdür. Buradan akan ırmaklar çok güzeldir. Sağdaki dağların suları içiliyor. Güneye giden dağların tepeleri, birbirine o kadar yakındır ki âdeta bir dağın tepesi imiş gibi görünüyor. Bize anlattıklarına göre eskiden Ceneviz tacirleri burada kendileri için bir kale inşa etmişler, İlhan onlara bu dağı satmış ve sattıktan sonra pişman olmuş. Tebriz'in sağ tarafındaki dağlardan güneye doğru bir nehir akmaktadır. Nehrin suları şehre varmadan etrafı sulamak üzere dağılmaktadır. Burada birçok kemerler inşa olunmuş ve bunlar vasıtası ile suların şehre varması temin olunmuştur. Tebriz'de güzel yollar ve meydanlar vardır. Tebriz'de birçok güzel binalar ve evlerle karşılaştık. Şehrin kapıları meydanlara açılıyor ve meydanların her biri bir kervansaray teşkil ediyordu. Kervansarayların içinde ayrı ayrı daireler ve mağazalar vardır. Kervansaraylardan çıktıktan sonra çarşılar varılır ve çarşılarda her çeşit mal satılır. İpekliler, pamuklular, yünlüler, krepler, taftalar, mücevherler ve türlü türlü şeyler bulunur. Alışveriş faaliyeti çok canlıdır. Çarşıların bazı yerlerinde kadınlara ait ziynet malları ile ıtırlar satılmaktadır. Kadınlar buraya gelerek alışveriş ediyorlar. Buradaki kadınlar beyaz bir çarşaf giyiyor. Yüzlerine at kıllarından yapılma bir maske takıyorlar. Bu suretle kadınları görenler kim olduklarını anlayamıyorlar. Tebriz'de birçok muhteşem binalar vardır. Hamamlar vardır, camiler vardır. Bilhassa şehrin camileri, mavi ve altın sarısı çinilerle tezyin olunmuştur. Camiler kandillerle aydınlanıyor. Bu kandiller Türk topraklarında gördüğümüz kandillere benziyor. Tebriz'de bütün bu binaların eskiden yapıldığını o zaman Tebriz'de şöhretli, servetli adamlar yaşadığını her birinin en güzel konağı inşa için komşusu ile rekabet ettiğini ve bu uğurda servetler tükettiklerini söylediler. Tebriz hakikaten zengin ve muhteşem bir şehirdir. Çünkü burada ticaret her gün ilerliyor. Tebriz ahalisinin eskiden daha çok olduğu söylenmektedir. Fakat Tebriz'de bugün hiç olmazsa 200.000 hane vardır. Belki de hanelerin sayısı daha çok fazladır. Tebriz'in umumi meydanlarının birçoğunda pişirilmiş ye-

mekler satılıyor ve müşteriler bunları rahatlıkla yiyorlardı. Çeşit çeşit yemekler yapılıyor ve yemekleri takiben bol bol meyveler yenmektedir. Şehrin birçok meydanlarında fıskiyeler ve çeşmeler vardır. Yazın fıskiyelerin sularına kar atılıyor, herkes su kaplarını fıskiyelere daldırarak sularını soğutuyor.”⁹

Tebriz, 14.yy’da İran’ın ticaret payitahtı ve siyasi merkezi idi. Fakat Timur, hükümet merkezini Tebriz’den Sultaniye’ye nakledeyerek oraya kendi tarafından bir memur tayin etmişti. Timur, Sultaniye şehrini işgal ettikten sonra Tebriz’de sikke bastırmıştı. Timur zamanında Azerbaycan’a batıdan bazı Türkmen aşiretleri getirilmek suretiyle Oğuz unsurları biraz daha artırılmıştır.

Timur’un 1405 tarihinde ölümünden sonra devlette mirzalar arasında taht mücadeleleri ve birtakım kargaşalıklar baş gösterdi. Mirza Ömer ile Ebubekir arasında uzun bir mücadele başladı. Bu mücadelede tabii ki Tebriz halkı zarar görüyordu. İlkın Mirza Ömer orduya para lâzım geldiğinden yanındaki nâiblerin zoruyla istemeyerek de olsa gelecek yılın vergisine mahsuben berat yazılmasına izin verdi. Bunun üzerine nâiblerinden Şeyh Hüsrevşahi ve Emir Bayan Kavçin Tebriz’e gelerek zulme başvurmak suretiyle iki günde 200 Tümen para topladıkları gibi şehir ileri gelenlerinden pek çoğunu Tebriz’den Sultaniye’ye göçürmek üzere yola çıkardılar. Fakat bir süre sonra Hüsrevşahi ve Emir Kavçin, Mirza Ömer’in beylerinin ondan ayrıldığını ve Ömer’in de Gaverud’a gitmiş olduğunu öğrenince topladıkları paralarla Ebubekir’in yanına geldiler. ¹⁰

Bu arada bazı Türkmen boylarının yardımıyla tekrar toparlanan Mirza Ömer, Tebriz’e döndü. Fakat yanındaki Türkmenler şehirde halka eziyet ettiler. Yolsuzluklarda bulunup halkın namusuna el uzatmaya başlamışlardı. Bu arada Hoca Pir Ali, şehirden 100.000 Dinar para toplamak için gelince, halk ayaklanarak Pir Ali öldürüldü. Halkın ayaklanıp şehir kapılarını kapatması üzerine Ömer Mirza, Şenb-i Gazan’a gelerek şehre adam göndermek suretiyle halka nasihat etti ise de Tebrizliler kendisini hükümdarları

⁹ Clavijo, **Timur Devrinde Semerkant’a Seyahat**, Çev: Ö.R. Doğrul, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 87-89

¹⁰ İsmail Aka, 1994, s. 46

olarak tanıdıklarını ancak Türkmenleri şehre almayacaklarını ifade ettiler. Lâkin bundan böyle Türkmenlere ihtiyacı olan Mirza Ömer, onlara izin verince Türkmenler de silahlı olarak şehre yöneldiler. Tebriz kadısı önderliğinde ayaklanan halk Türkmenleri şehre almadı. Tam bu sırada Ebubekir'in Sultaniye'yi ele geçirip Tebriz'e gelmekte olduğu duyulmuş ve Mirza Ömer Meraga'ya dönmek zorunda kalmıştır.¹¹

Ebubekir, 1405 yılında tahta oturarak bunu etrafa hükümlerle duyurdu. Ardından bazı adamlarını para tedariki için Tebriz'e gönderdi. Fakat bu sırada Mirza Ömer'in Türkmenler ile Tebriz yöneldiği duyuldu. Bu haberi alan Ebubekir de önden adam gönderip sonra kendisi de Tebriz'e yöneldi. Mirza Ömer Tebriz'den ayrılınca Ebubekir'in adamları şehre Tebriz'e geldiler. Tebriz ahalsinin Ebubekir'in kendisinin şehre gelmeyeceğini zannetmesi üzerine iki taraf arasında bazı vuruşmalar olduysa da bir süre sonra 20 Aralık 1405 tarihinde Ebubekir şehre geldi ve kışı geçirmek üzere askerlerini şehir halkının evlerine dağıttı.¹²

10 Şubat 1406'da Ebubekir Tebriz'den ayrıldı. Şehirde Emir Muhammed-i Devati ve Hâce Zeyneddin Kazvini'yi surların onarımı için bıraktı. Devati, kapılarla burçları berkitmiş, mancınıklar koyup, yollarda savunma tedbirleri alıp, şehrin imanı ve ziraatın canlandırılmasına çalışmıştı.¹³

Kısa bir süre sonra âsi Türkmen reisi Bistam Câgir, şehre nüfuz etti. Aynı zamanda Şirvanşahlardan Şeyh İbrahim de Tebriz'e yönelmişti. 20 Nisan 1406'da Bistam şehre girdi. Ardından Şeyh İbrahim şehir dışına kondu. Fakat ikisinin arası açılınca Bistam Erdebil'e çekildi ve birkaç gün sonra Şeyh İbrahim Tebriz'e girdi. Bütün bunları haber alan Ebubekir, tekrar Azerbaycan'a döndü. Tam bu sırada Celayirli Sultan Ahmet'in de Tebriz'e yürümekte olduğu haberi yayılmıştı. Gerçekten de Şirvanşah İbrahim, Sultan Ahmet Celayir'in Azerbaycan'a doğru gelmekte olduğu haberini

11 İsmail Aka, 1994, s. 47

12 İsmail Aka, 1994, s. 47

13 İsmail Aka, 1994, s. 48

alınca “memleketin asıl sahibinin gelmekte olduğunu” ifade ile şehri 1406’da Sultan Ahmet Celayir’e bıraktı.

Celayirli Sultan’ı Ahmet, Timur’un oğulları arasındaki rekabetten ve Kara Koyunlu Beyinin de çok uzaklarda olmasından faydalanarak Uyrat, Türkmen ve Ekrad’dan toplayabildiği bir miktar asker ile 13 Temmuz 1406 tarihinde Tebriz’e girdi.¹⁴ Şehir ahalisi bu münasebetle büyük bir sevinç gösterdi. Çünkü ahali acılarla dolu bir gurbet hayatı geçirdiğinden, onun kötü alışkanlıklarından vazgeçtiğini sanıyordu. Lâkin Sultan Ahmet, Tebriz’e girer girmez eski sefihane ve rezilâne hayatına tekrar başlayıp halkı hayal kırıklığına uğrattı. Zaten az bir süre sonra Bağdat’a geri dönmesi icap ettiğinden buradaki ordusu dağıldı.

12 Eylül 1406’da Ebubekir yeniden Tebriz yakınlarındaki Şam-Gazan’a (Şenb-i Gazan) geldi ise de taun (veba) salgınının şiddetle hüküm sürdüğü şehre girmeye cesaret edemedi. Bunun üzerine Şenb-i Gazan’da birkaç gün konaklayıp Merend yolu ile Nahçıvan’a gitti.¹⁵

Timur’un Tebriz ile ilgilenmesindeki sebeplerden biri, Tebriz’in eskiden sahip olduğu ticari önemdi. Bunu tekrar canlandırmak isteyen Timur, değişen dünya ticaretinin rotasını tekrar Tebriz yönüne çekmek istemişti. Bu sayede Tebriz’in ipek ticareti ve bundan elde edilen gümrük gelirleri Timur için faydalı olacaktı. Fakat Timur fayda umarken kendi hatası yüzünden Tebriz’in ticaret potansiyeline darbe vurmuştur. Zira Timur, Altın Orda Devleti’ne darbe vurmak için kuzeydeki başlıca önemli merkezlere saldırılarda bulununca Altın Orda Devleti’nde saltanat kavgaları patlak vermiş ve Doğu Avrupa bozkırları ticaret kervanları için tehlikeli olmuştu. Ayrıca 15. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ipek ve baharat ticaretinin rotası kuzeyden Suriye’ye kaymış bulunmaktaydı. Tüm bunlara ilave olarak yine 15. yüzyılda Osmanlı hâkimiyetindeki Bursa, artık dünyanın en önemli ham ipek pazarlarından biri haline gelmişti. Bu sayede Tebriz’den çıkarılan ve Karadeniz’deki önemli limanları fethedilen Cenevizli tüccarlar, Bursa’dan rahatça ipek alabiliyorlar-

14 İsmail Aka, 1994, s. 50

15 İsmail Aka, 1994, s.51

dı.¹⁶ Böylece Tebriz, ipek ticaretinde önemli bir şehir olarak kalsa da uluslar arası pazar konumunu ve bu sayede kazandığı önemli gümrük gelirlerini yitirmiştir.

Timurlular devrinde Orta ve Ön Asya'da sınırları aşan, canlı ve mühim bir ticarî hayat vardı. Bununla beraber Tebriz, doğu-batı ticaretinde İlhanlılar zamanında oynadığı rolü devam ettirememişti. Bizans, Osmanlılar ve Mısır'daki Memlûkler ile olan ticari ilişkiler için başka yollar düşünülmüştü. Doğuya ve kuzeye, Çin'e ve Altın Ordu'ya giden ticaret yolları Semerkant'tan, kısmen de Kâbil'e ve Hindistan'a gidip yine oradan gelen ticaret yolu bakımından da önemi olan Herat'tan geçmekteydi.¹⁷ Zaten Timurlu hükümdarları da Semerkant, Şiraz ve Herat'ta oturuyorlardı. Böylece Tebriz bir süre için payitaht olmaktan da çıkmıştı. Sultaniye özellikle Timur zamanında önem kazanmış ve ticari olarak iyi bir duruma gelmişti. Tüm bunlara rağmen Tebriz'in önemini tamamen kaybettiğini de söyleyemeyiz. Çünkü Tebriz, Timurlular devrinde de ticari önemini korumuştur. Çünkü Hürmüz'den inci ve sedef gibi kıymetli taşlar Sultaniye ile birlikte Tebriz'e getirilerek işleniyor, yüzük ve küpe haline getirildikten sonra Kefe ve Trabzon gibi Hristiyan şehirleri ile diğer İslâm ülkelerinden gelen tüccarlara devrediliyordu.¹⁸

Timurlular devri resim sanatının menşei olarak Bağdat ve Tebriz'deki Celayirli okulu ile Güney İran'daki Şiraz okulu gösterilmektedir.¹⁹

Timur'un ölümünden sonra bölgede Timurlu Mirzaları (Çağataylılar) ve Türkmenler (Kara Koyunlular ile Ak Koyunlular) arasında hâkimiyet mücadeleleri başlayacaktır. Bu mücadelelerin odak noktası da Azerbaycan ve Tebriz olacaktır.

16 Halil İncalcık, 2000, s. 274

17 H. R., Roemer, 1993, s. 362

18 İsmail Aka, 2000, s.129

19 İsmail Aka, 1994, s. 213

IV. BÖLÜM

TÜRKMEN DEVLETLERİ DÖNEMİNDE TEBRİZ

a) Kara Koyunlular Devri

Kara Koyunlular, 14. asrın ikinci yarısında Van Gölü kıyısında Erciş mıntıkası merkez olmak üzere kuzeyde Erzurum, güneyde Musul havalisine kadar uzanan Doğu Anadolu bölgesinde beylik kuran bir Türkmen kabilesinin adı olup, bu ad sonraki asırda bu kabilenin etrafında toplanarak Horasan hariç olmak üzere hemen bütün İran, Azerbaycan, Irak ve Arran ülkelerini idaresi altına almak suretiyle bir imparatorluk kuran büyük bir siyasi Türk camiasına verilmiştir.¹

14 Ekim 1406 tarihinde Kara Koyunlu Türkmenlerinin reisi Kara Yusuf, Aras nehri üzerinden geçerek Mirza Ebubekir'i mağlup etti. O da kaçarken Tebriz'i yağmaladı ve onun ordusunun yağmasından hiçbir şey kurtulamadı. Kara Yusuf'un Ebubekir'e ve Çağataylılara karşı kazandığı bu ilk zafer onun şöhret ve gücünü artırdı. Ordusunun eline bol miktarda ganimet geçmiş olduğundan düşmanın ardından gitmeyerek önce Nahcivan'a gelmiş biraz sonra da Tebriz ahalisinin şehri işgal etmesi için kendisini teşvik etmeleri üzerine oraya daruga gönderip kendisi de kışlamak üzere Merend'e gitmişti. 1406/7 yılı kışını Merend'de geçiren Kara Yusuf, bahar olunca Sultaniye üzerine yürüdü. Sultaniye'ye giren Kara Koyunlular şehri yağma ettikten sonra bu şehrin halkını Tebriz'e, Erdebil'e ve Meraga'ya göçürdüler. Bunu takiben Kara Yusuf tekrar Tebriz'e döndü.

Mirza Ebubekir ise Kara Yusuf'un Tebriz'e döndüğünü öğrenince hemen Azerbaycan'a döndü. Kafasına Azerbaycan'ı Türkmenlerden temizlemeyi koymuştu. Bunun için Kara Yusuf ile savaş kaçınılmazdı. Azerbaycan'ı elinden almak maksadı ile Ebubekir'in kendi üzerine geldiğini işiten Kara Yusuf, Şenb-i Gazan'da konup, hendek kazmaları için Tebriz ahalisini toplattı. Burada iken Azerbaycan'ın ileri gelen beyleri onun yanına gelerek Çağataylar üzerine yürüdüler. Nihayet iki taraf 21 Nisan 1408'de karşı karşıya gel-

¹ Faruk Sümer, "Kara-Koyunlular", İA, İstanbul, 1993, c. 6, s. 292

di. Bistam tarafından yardım görmüş olan Kara Yusuf, Ebubekir'i Sardarûd (Serd-rûd) (Tebriz'in 8 km kadar güneyinde bir yer)'da mağlup etti. Ebubekir'in babası Miran Şah bu savaşta öldü ve Tebriz'de Surhâb mezarlığına gömüldü. Mirza Ebubekir ise kaçıktan başka bir çare olmadığını görerek maceralı bir takım işlerden sonra Kirman'a gitmiş ve burada bir savaşta öldürülmüştür (1408). Böylece Azerbaycan ve Irak-ı Acem daha Timur'un ölümünden 3 yıl geçmesine rağmen Timurlu mirzaları elinden çıkmış oluyordu. Artık Timur Devleti'nin mühim bazı bölgeleri ilk defa olarak elden çıkmış ve Kara Koyunlular bir aşiret ve beylikten bir devlet haline gelmişlerdi. Daha sonraları Şahruh'un 1420, 1429 ve 1434 yıllarında bu taraflara yaptığı seferler ve kazandığı savaşlar olsa da bunlar artık geçici bir hâkimiyetten başka bir şey olmayacaktır.

Kara Yusuf, hâkimiyet bölgelerinin taksimi üzerinde her ikisinin de Mısır'da sürgünde bulundukları devirde, Sultan Ahmet ile varılan antlaşmaları hatırlayarak bir hileye başvurdu. Sultan Ahmet'in manevi evladı olarak kabul edilen Pir Budak'ı büyük bir merasimle Tebriz tahtına oturttu. Ahmet görünüşte bu tertibe razı oldu ise de Kara Yusuf'un Erzincan'da bulunduğu sırada, Hemedan yaylağının kendisine bırakılmamasını bahane ederek 29 Temmuz 1410 tarihinde Tebriz'i işgal etti. Tebriz halkı onu büyük bir sevinç içinde karşıladı. Eski dostu ve gurbet arkadaşının bu hareketini öğrenen Kara Yusuf, Azerbaycan'a hareket etti ve Tebriz dolaylarına geldi. Tebriz'in yakınlarında (Tebriz'e iki konak mesafedeki Esed köyünde) olan savaşta Celayirli Sultan Ahmet nihai bir mağlubiyet aldı (30 Ağustos 1410). Kara Yusuf tarafından Tebriz'de idam edilip Dımışkiya'da baba ve annesinin yanına gömüldü. Cesedi herkesin öldüğüne inanarak fitne çıkarmaması için üç gün Tebriz'de meydanda bırakılmıştır. Böylece Celayirliler tarihe karışmış ve son Celâyir hükümdarı Sultan Ahmet ölümüyle Tebrizliler arasında bir teveccüh kazanmıştır² 1410 yılı sonlarına gelindiğinde

² V. Minorsky, 1993, s. 88

Kara Koyunlular artık Azerbaycan ve Irak-ı Acem'in büyük bir kısmına fiilen hâkim olmuş bulunuyorlardı.

Timur'un torunu Mirza Rüstem, 27 Eylül 1410'da Tebriz'de bulunan Kara Yusuf'un yanına gelerek iyi bir şekilde karşılandı ve şerefine toylar tertip edildi. O, bir müddet Tebriz'de kaldıktan sonra Meraga taraflarına gitmiştir.³

Tebriz, daima Kara Yusuf'un askerî seferlerini tertip ettiği merkez olarak zikredilmiştir. Timurlu mirzalarını yenmek ve ardından Celayirli Ahmet'i ortadan kaldırmak suretiyle Azerbaycan'a hâkim olan Kara Yusuf, Timurluların tehlikeli bir komşusu haline gelmişti.

Timurlulardan Şahruh, Kara Yusuf'un nüfuzundan korkarak 1414'de ona karşı ilk seferini tasarladı ise de birtakım sorunlar yüzünden Rey'i geçmedi. 1420 yılında teşebbüsünü yenilediği sırada ise Kara Yusuf'un ölüm haberi geldi.⁴

Kara Koyunlu Kara Yusuf, Şahruh'un büyük bir ordu ve filer ile üzerine yürüdüğünü duyar duymaz derhal mukabeleye hazırlanmış ve bu esnada ağır bir surette hastalanmasına rağmen kendisini bir mahfe ile taşıttırarak 50.000 kişilik ordusunun başında Tebriz'den ayrılmış idi. Türkmen ordusunda Tebriz vilayeti halkından toplanmış piyade askerleri vardı ki İran'da o zamana gelinceye kadar böyle bir usul mevcut değil idi.⁵ Kara Koyunlu hükümdarı Kara Yusuf işte bu esnada Tebriz yakınlarındaki Ucan'ın kuzey batısında Sistan denilen yerde 13 Kasım 1420 tarihinde vefat etmişti.⁶

³ İsmail Aka, 1994, s. 62

⁴ Kara Yusuf'un cesedi önce Tebriz ileri gelenlerinden Seyyid Muhammed-i Kecci ve başkaları tarafından Tebriz'e götürülmüş oradan da Erçiş'e gönderilerek ata ve dedesinin mezarlarının yanına gömülmüş ise de bugün türbesinin yeri dahi bilinmemektedir. Bkz: İsmail Aka, **İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)**, TTK, Ankara, 2001, s. 15 n. 52

⁵ Faruk Sümer, 1993, s. 300

⁶ Faruk Sümer, **Karakoyunlular**, TTK, Ankara, 1992, s.110-111

Karakoyunlu Devleti'nin asıl kurucusu sayılan Kara Yusuf, bu hanedanın en büyük hükümdarıydı. Aynı zamanda Türk tarihinin de önemli bir siması olan Kara Yusuf, uzun boylu ve iri yapılı bir kimse olup, son derece yürekli, kudretli, çalışkan ve irade sahibi bir kimseydi. Ayrıca o, tedbirli, dirayetli, mert ve cömert bir kişiliğe sahipti.⁷

Kara Yusuf'un ölümü üzerine Türkmenlerin karargâhında kargaşalık patlak verdi ve bir hafta sonra Mirza Baysungur, savaşı, kan dökülmeden, Tebriz'i işgal etti. Şahruh, Kara Yusuf'un oğullarını Ermeniye'de mağlup ettikten sonra 1421 yılının yazında Tebriz'e geldi. Burada askere halka kesinlikle dokunmamalarını buyurmuştur. İki-üç gün burada kaldıktan sonra Sultaniye'ye gitmiştir.⁸

Şahruh Azerbaycan'da ayrıldıktan sonra Tebriz, Kara Koyunlu İsfend tarafından ele geçirildi. Fakat şehir Kara Yusuf'un oğlu İskender tarafından İsfend'in elinden alındı ve Tebriz'de (Azerbaycan'da) tekrar Kara Koyunlu hâkimiyeti başlamış oldu.

1429'da Kara Yusuf'un oğlu İskender, Sultaniye'yi ele geçirdiği gibi Timurluların Sultaniye, Kazvin ve Zencan hâkimi Hoca Yusuf'u da tutsak alarak Kara Koyunluların itibarını iadeye muvafak oldu. Bu durum neticesinde Şahruh yeniden bir ordu ile Şam-Gazan'a geldi ve Selmas Ovası'nda Çağataylılarla Türkmenler arasında meydana gelen savaşta Şahruh, tüm yedek kuvvetlerini de savaş meydanına sürerek Kara Koyunlulara ağır bir mağlubiyet tattırdı (1429).

Çağatay hükümdarı Şahruh'un bu ikinci Azerbaycan seferi sırasında oğlu Mirza Baysungur 25 Mayıs'ta 1430'da Tebriz'e gelmiş; burada Türkmenlere olan öfkesinden dolayı şehirde onlara ait binaların tahribini buyurmuştu.⁹

⁷ Faruk Sümer, 1993, s. 300-301

⁸ İsmail Aka, 1994, s. 125

⁹ İsmail Aka, 1994, s. 145

1430 yılında Tebriz'de kutluk olmuş ve çok sayıda insan ölmüştür. İsmail Aka, Ermeni müverrihi Davit'ten naklen Şahruh'un bu II. Azerbaycan Seferi'nde şiddetli bir açlığın meydana gelip, insanların mekruh hayvan etleri yediği ve Tebriz'de insan eti satıldığından söz etmektedir.¹⁰

Şahruh, II. Azerbaycan seferinden sonra Tebriz'i, Kara Yusuf'un arz-ı tazimde bulunmak üzere gelmiş olan oğlu Ebu Said'e teslim etti. Ebu Said gerçekten de Şahruh'un katında umduğunu bulmuş ve kendisine Azerbaycan bölgesi hâkimliği verilmişti. Fakat bu da uzun sürmedi. Kara İskender 1431 yılında Tebriz'i işgal etti. Ebu Said de ertesi yıl kardeşi (Kara İskender) tarafından öldürüldü.¹¹

1432 yılında da Baba Hacı-yi Iraki, Tebriz beldesini talan etmiştir.¹²

Şahruh, 1434 kışında üçüncü defa olarak Azerbaycan'a geldi. Şahruh, Tebriz'in ileri gelenleri ve ulema tarafından karşılandı. İskender ise onun önünden çekilmeyi daha akıllıca buldu. Fakat kardeşi Cihan Şah, Şahruh'a iltihak etmekte acele etti. Şahruh, 1436 yazını Tebriz'de geçirdi ve kışa doğru idareyi Cihan Şah'a bıraktı. Şahruh, Azerbaycan hâkimliğini "*al tamgalı nişan*" ile Cihan Şah'a tefviz etmiş, Cihan Şah'ın toylar düzenleyip armağanlar takdim etmesi üzerine Şahruh da Kara Koyunlu Mirzası ve yanındaki nökerlerine at, altın işlemeli eğerler ve elbiseler, kemer, külâh verip, "*âdil olup, memleketin imanna gayret edip, halka ve ibadet edenlere saygılı olmasını*" tenbih etmiştir.¹³ Böylece Cihan Şah, Timurluların Tebriz Valiliği'ne getirilmiş oldu.¹⁴ Bu sayede bölgede tekrar Çağatay hâkimiyeti sağlanmış oldu.

¹⁰ İsmail Aka, 1994, s. 145 n. 260

¹¹ V. Minorsky, 1993, s. 88

¹² Hasan-ı Rumlu, a.g.e, s.202, 204

¹³ İsmail Aka, 1994, s. 157

¹⁴ H. R.Roemer, 1993, s. 348

1437 yılında Tebriz beldesinde veba (taun) salgını çıkmış ve bu sebepten Cihan Şah, Tebriz'e girmeyip Berda'da kışlamak zorunda kalmıştır.¹⁵

Şahruh'un ayrılması üzerine İskender, sığınmış olduğu Osmanlı topraklarından ayrılarak Azerbaycan'a dönmüş ve Tebriz yakınında Sufiyan (Sofuâbâd) mevkiinde Cihanşah ile karşılaşmış ise de yenilerek Alıncak Kalesi'ne sığınmıştır. Fakat o burada oğlu Şah Kubat Mirza tarafından öldürülmüştür (21 Nisan 1438). Mezarının Tebriz'de annesinin inşa ettirdiği bir binada olduğunu söyleyen kaynaklar vardır.¹⁶

17 yıl kadar Kara Koyunlu Devleti'ni idare etmiş olan İskender Mirza, son derece cesur bir kimseydi. Kuvvetli ordulara sahip ve büyük bir imparatorluğun başında bulunan Şahruh'a karşı gösterdiği başarılı mücadeleler onun çok güçlü bir hükümdar olduğunu göstermektedir. Ancak, dışta Çağatay, Akkoyunlu ve Memlûk baskıları ve içte kardeşleri ile yaptığı mücadeleler yüzünden babasından devraldığı güçlü devleti geliştirememiş, onun sarsılma ve zayıflamasına sebep olmuştur. Böylelikle Cihanşah (1439–1467), başka hiçbir engel ile karşılaşmaksızın Irak hariç bütün Kara Koyunlu ülkesine kolaylıkla hâkim olmuştur.¹⁷ Böylelikle Tebriz'i Küçük Asya'dan, Basra körfezine ve Herat'a uzanan bir devletin merkezi yapan Cihan Şah'ın mesleği artık başlamış oluyordu.

Cihan şah, 1440 yılında Erdebil'deki Safevi tarikatı şeyhlerinin de katıldığı bir ordu ile Gürcülere karşı sefere çıkmış, Tiflis'i aldıktan sonra Tebriz'e dönmüştür. 1441 yılında Cihanşah, Fazlallah Astarabadi müritleri olan Hurufileri yapılan bir münazaradan sonra toplatarak Tebriz'de öldürtmüştür.¹⁸

Cihanşah hâkimiyet yıllarında hep fetihlerde ve seferlerde bulunmuştur. 1444 yılında ikinci Gürcü seferine çıkmış oradan

15 Hasan-ı Rumlu, a.g.e, s. 231

16 İsmail Aka, 1994, s. 157 n. 317

17 İsmail Aka, 2001, s. 26

18 M. Halil Yınanç, "Cihanşah", İ.A, İstanbul, 1993, c.3, s.175

Bağdat emiri olan kardeşi İspend'in ölümü sonrasında çıkan karışıklıklar üzerine Bağdat'a gitmiş ve bu şehri de 1446 yılında ele geçirmiştir. Bağdat'ta bir müddet kaldıktan sonra Cihan Şah, Tebriz'e döner. Cihan Şah, metbuu olduğu Şahruh'un 1447 yılında ölümü üzerine "*Sultan-Hakan*" gibi unvanları da kullanmaya başlar.

Cihanşah 1450 senesinde Diyarbakır yürüyüşüne çıkarken payitahtı olan Tebriz'i ve bütün Azerbaycan'ı Çağataylıların taarruzuna karşı koruyabilmek için orada kâfi miktarda kuvvet bırakmıştı. Tebriz'de kalan Cihanşah'ın zevcesi Can Begim Bağdat'ta bulunan oğlu Pir Budak'a haber gönderip yanına çağırmış ve o da gelerek bir sene kadar babasına vekâlet etmiştir. Cesaret ve yiğitliği çok fazla olduğu derecede insafsız ve zalim olan bu şehzade, Tebriz'de müsaderelerde ve zulümlerde bulunmuş idi. Babasına şikâyetler vuku bulması üzerine 1451 yazında tekrar Bağdat'a gitmesi için emir gönderilmişti.¹⁹

Şahruh'un ölümü üzerine çıkan kargaşalılardan faydalanan Cihan Şah, Sultaniye, Kazvin ve İsfahan'ı ele geçirir. Bir süre sonra Fars ve Kirman bölgelerini de Kara Koyunlu topraklarına katar. Fakat bu sıralarda rakip Türkmen grubu Ak Koyunlular güçlenmeye başlamışlar ve Ak Koyunlu – Kara Koyunlu mücadelesi kızışmıştır.

Kara Koyunlu Devleti için bu şekilde başarılı işler yapan Cihan Şah'ın son seferi ise rakip Türkmen grubu Ak Koyunlu Uzun Hasan'a karşı olmuş ve bu sefer onun sonunu getirmiştir. Ak Koyunlular'a büyük bir darbe indirmek isteyen Cihan Şah, büyük bir orduyla Tebriz'den hareket eder. Mevsim kışa doğru yaklaşmıştır. Kışlamak üzere Pasinler'e doğru hareket eden Cihan Şah, Ak Koyunlu beyinin ani bir baskınına uğrar. Bu baskın sırasında 11 Kasım 1467'de öldürülür. Esir alınan oğlu ve kumandanları da aynı akıbete maruz kalmışlardır. Cihan Şah'ın cesedi bilahare Tebriz'e

¹⁹ M. Halil Yınanç, 1993, s.177

götürülerek orada yaptırmış olduğu ve lâkabına nispetle Muzafferiye diye anılan imaretindeki türbesine gömülmüştür.

Cihan Şah zamanında Karakoyunlu Devleti en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Azerbaycan, Arran, Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, Fars, Kirman ve Doğu Anadolu egemenlik altına alınmış ve çevredeki devletler de tâbi hale getirilmişti. Kendini Ak Koyunlulara, Gürcü Krallarına, Şirvanşahlara, Gilan ve Mazenderan havalisi hükümdarlarına metbû tanıtmış, Timur evlatlarına karşı ananevi düşmanlığı dolayısıyla Osmanlı ve Mısır devletlerinin tabii dostu olup, o devletler hükümdarları ile daima eşit bir şekilde muhaberelede ve münasebetlerde bulunmuştur.²⁰

Zamanının en büyük hükümdarlarından biri olan Cihan Şah, sert ve cesur bir kimseydi. Onun ölümünden sonra, Karakoyunlu Devleti'nin yükselme dönemi sona ermiş ve devlet yavaş yavaş yıkılmaya başlamıştır.

Tebriz'in en dikkate şayan binası olan Gök Mescit veya Muzafferiye isimli medrese ve mescit, Cihan Şah'ın eseridir. Gök Mescit adını çeşitli tonlardaki firuze renkli zengin çini mozaik bezemelerinden alır. Tamamen mermer taşla yapılmış ve çiçekli çinilerle süslenmiştir. Kapısında da ince işçilik dikkati çekmektedir. Meşhur âlim Celalüddin Devvani, Cihanşah zamanında bu medresede oturarak Risale-i Zevra ve Şevakil-ül-hur isimli eserlerini burada yazmıştır.²¹ Orta Asya Türk mimarisinin güzel numunelerinden biri olan bu yapı bugün restore edilmektedir. Cihanşah'ın zevcesinin de Tebriz'de büyük bir cami ve medresesi vardı.²²

Cihan şah'ın ölümünden sonra ülkesi dâhilinde durum birden değişip, karışıklıklar baş göstermiştir. Tabii bunun sonucunda da Kara Koyunlular Devleti fazla bir süre yaşayamamış ve hâkimiyet Ak Koyunlular'a geçmiştir.

²⁰ M. Halil Yınanç, 1993, s.185

²¹ İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Ak Koyunlu, Kara Koyunlu Devletleri**, TTK, Ankara, 2003, s. 186

²² İ. H. Uzunçarşılı, 2003, s. 186

15. asrın ilk yarısı içinde Doğu Anadolu ve İran'da yarım asırdan ziyade bir zaman (1330-1410 arası) siyasi hadiseler sebebiyle sönük yanan bir ışığın yeniden parladığını görülmektedir. Tebriz'i kendilerine merkez yapan Karakoyunlu ve Akkoyunlu Devletleri inkişaf ederken evvelce İlhanlılar zamanında mühim bir ilim şehri olan Tebriz de eski kuvvetini tekrar elde etmeye çalışmakta idi.²³

Kara Koyunlular, İran, Irak ve Arran'da 1,5 asırdan fazla devam etmiş olan Moğol hâkimiyetine fiilen son vermişler ve bu memleketlerde Türkmen nüfuzunu yeniden tesis etmek suretiyle bilhassa Azerbaycan'ın büyük ölçüde Türkleşmesinde mühim bir rol oynamışlardır. Fakat buna karşılık 15. asrın başlarından itibaren muhtelif dalgalar halinde Anadolu'dan İran'a vuku bulan büyük göç hareketlerinin öncüleri olarak hususiyle bu ülkenin doğu taraflarındaki Türk unsurunun zayıflamasının da ilk müsebbibi olmuşlardır.²⁴

²³ İ. H. Uzunçarşılı, 2003, s. 224

²⁴ Faruk Sümer, 1993, s. 292

b) Ak Koyunlular Devri

1467 yılında Cihan Şah'ın, Ermeniye'de ani bir baskına uğradığını ve Ak Koyunlu Türkmenlerinin reisi Bayındırlı Uzun Hasan tarafından öldürüldüğünü yukarıda anlatmıştık. Bu olaydan sonra İskender'in iki kızı, Hüseyin Ali tesmiye olunan derviş kardeşlerini hükümdar ilan ettilerse de Cihan Şah'ın dul kalan karısı Begüm Hatun, bu macerayı sonuçsuz bıraktı. Bununla beraber Tebriz bir ara Cihan Şah'ın diğer karısından olan aklî dengesi biraz zayıf oğlu Hasan tarafından işgal edilmişti.¹ O, şehirde bulunan emirlerin hanımlarının hepsini kendi emirlerine ve nökerlerine bağışlamış, şehir halkının kızlarını da herkese dağıtmıştı.² Bu zat ayrıca Begüm Hatunu ve akrabalarını da öldürttü.

Hasan Ali, Timurlu Ebu Said'den yardım almasına rağmen Merend'de mağlup oldu. Olayların gidişi bizzat Ebu Said'in ölümüyle neticelendi. Bunun sonucunda Akkoyunlu Uzun Hasan 1468'e doğru Tebriz'i ele geçirip kendi payitahtı yaptı. Böylece Tebriz'de Ak Koyunlular'ın hâkimiyeti başlamış oluyordu.

Uzun Hasan devri için Venedik kaynaklarının büyük bir önemi vardır.³ Avrupalılardan Venedik elçileri Barbaro, Caterino Zeno⁴ ve Ambrogio Contarini ile Ruslar tarafından gönderilen Marcus Rufus, 1475 senesinde Tebriz'de Uzun Hasan'ın nezdinde bulundular.⁵

1 V. Minorsky, 1993, s. 89

2 Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev: M.Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 216

3 Venedik elçileri Katerino Zenon, İosafat Barbaro, Ambrogio Contarini ve ismi bilinmeyen elçiler 15.yüzyılda sık sık Tebriz'i ziyaret etmiştir. Çünkü Uzun Hasan, Osmanlılara karşı durumunu korumak için Venediklilerle işbirliği yapma ihtiyacını duymuştu. Aynı şekilde Osmanlılara karşı Uzun Hasan'ın varlığı Venedik'in de işine geliyordu.

4 Caterino Zeno: 1471 yılında Venedik'e dönen elçinin yerine Tebriz'e gönderilen Venedik elçisidir. Zeno aynı zamanda Uzun Hasan'ın Trabzonlu karısının bir kız kardeşidir. Bkz: C. Brockelmann, 2002, s. 233

5 A. Z. V. Togan, 1993, s.112

Uzun Hasan'ın bir beylik olan ilk hükümetinin merkezi Diyarbakır idi. Hükümetinin İmparatorluk derecesine yükselmesi üzerine Uzun Hasan, devlet merkezini Tebriz'e nakletmiştir. Akkoyunlu ülkesinin büyüdüğü ve devletin bir İmparatorluk haline geldiği bu zamanlarda devlet arazisi, saltanatın eyaleti olan Azerbaycan ile Diyarbakır, Irak-ı Arap, Fars, İsfahan, Kirman, Kazvin ve Arran eyaletlerine bölünmüş idi.⁶

Karakoyunlular'ın müfrit Şiiliğine karşı Uzun Hasan Bey, Sünni mezhebinde olup onu müdafaa etmiştir. Tebriz'deki *Hasan Padişah Mescidi* ona aittir. Burada kendisi ile oğlu Yakup Şah, Rüstem Bey, Göde Ahmet, Mehmet Bey ve Baysungur Mirza medfundurlar.⁷

Tebriz'deki ilk Venedik konsolosu 1324'de Marco de Molino olmuştur. Daha sonraları Osmanlılara karşı bir müttefik arayışında olan Venedik için Ak Koyunlu Uzun Hasan'ın güçlenip Doğu'da Osmanlı'ya bir tehdit oluşturmaması iki devleti ortak düşman karşısında yakınlaştırmış ve Venedik'ten İran'a, İran'dan da Venedik'e elçiler gidip gelmeye başlamıştır. Özellikle Fatih-Uzun Hasan mücadelesi döneminde İran'a gelen Venedik elçilerinin seyahatnameleri bugün Türkçe'ye çevrilmiş bulunmaktadır.

1474'te Venedik Cumhuriyeti'nin elçisi olarak Uzun Hasan'a gönderilen Giosafa Barbaro, her taraftan sefaret heyetlerinin akın ettiği Tebriz'in canlı hayatını seyahatnamesinde tasvir etmektedir. Barbaro, Tebriz'de Uzun Hasan'ın güzel sarayında bir köşkte misafir edilmiştir. Bu sarayı Barbaro şöyle anlatmaktadır: “Önce büyük bir kapı ve dört ya da beş adım uzunluğunda kare şeklinde bir salon. İçinde saray ricalinden sekiz veya on kişi oturmuşlardı. Sonra aynı kapının yanında bir başka kapı vardı. Bir kapıcı elinde küçük bir çomak ile kenarında durmuştu. Bu kapıdan girip mantarlarla dolu çayırılık gibi yemyeşil bir bahçeden geçtim. Yaya yolunun

⁶ M. H. Yınanç, “Akkoyunlular”, *İ.A.*, İstanbul, 1993, c. I, s. 263

⁷ İ. H. Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara, 2003, s.194

sağ tarafına kerpiçten duvar yapmışlardı. Bizim halimize uygun otuz adımdan daha yüksek bir saray idi. Bahsettiğim yaya yolu 400–500 adımdan daha uzundu. Bu yerin ortasında içi su dolu bir havuz vardı. Şah onun ucunda sırmalı bir yastığın üzerine oturmuş başka bir yastığa da yaslanmış idi. Yanında çıplak kılıklı bir nöbetçi dikilmişti. Küçük sarayın her tarafına halılar serilmiş ve en önemli şehzadeler etrafına oturmuşlardı. Bu küçük sarayın her tarafına çini yapmışlardı. Sadece bizim kullandığımız gibi küçük mozaikler değil aynı zamanda büyük, oldukça güzel ve muhtelif renklerdeydi.”⁸

Barbaro Uzun Hasan’ın sarayında çeşitli hayvanların sergilendiğini (kuş çeşitleri, zürafa, kaplan, aslan, ceylan v.s) söylemektedir. Ayrıca sarayda gördüğü bir salon hakkında da “Doğrusu bu salon gerçekten çok güzeldi. Çünkü ağaçları ve direkleri kubbe şeklinde döndürmüşler ve etrafından nakış işlemeli ve sırmalı ipekli kumaşlar sarkıtmışlar, salonun tabanına oldukça güzel ve her biri en az 14 adım uzunluğunda halılar döşemişlerdi. Salonun bir tarafında dört köşeli ve nakışlı büyük bir çadır görünüyordu. Dört sıranın arasında gölgelik olması için ağaçlar dikmişlerdi. Bu çadır ile kubbe arasında bocasineden ve içi nakışlı bir otağ bulunuyordu.” demektedir.⁹ Bunlara ek olarak Barbaro seyahatnamesinin değişik yerlerinde Tebriz’deki sosyal hayattan bahsetmektedir. Festivallerden, yarışmalardan, ölümler için yapılan hayır günlerinden, merasimlerden de bilgiler vermektedir.

Barbaro ile eş zamanlı olarak İran’a gönderilen bir diğer Venedik elçisi de Ambrogio Contarini’dir. Contarini, Barbaro’nun Uzun Hasan’ın sarayına ulaşamama ihtimali üzerine kuzey yolundan (Orta Avrupa’dan geçip Kafkaslar üzerinden Ak Koyunlu ülkesine) İran’a gönderilmişti. Contarini 1474 yılının Ağustos ayında Tebriz’e ulaşmıştı. Onun Tebriz’e ulaştığı esnada Uzun Hasan’ın oğlu Uğurlu Mehmet ayaklanmış ve ülkede siyasi durum kritik bir vaziyet almıştı. Tebriz’de şüpheyle karşılanan Contarini ölüm kor-

8 Josaphat Barbaro, **Anadolu’ya ve İran’a Seyahat**, Çev: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 69

9 Josaphat Barbaro, a.g.e, s.74

kusu yüzünden pek fazla şehri de görememişti. Ancak kısa da olsa Tebriz hakkında seyahatnamesinde bazı bilgilere yer vermiştir. Contarini 15.yy Tebriz'ini şöyle tasvir etmektedir: "O gün (3 Ağustos 1474) güneşin batmasına yakın Tebriz'e girdik. Burası bir ova-da kurulmuş ve iç karartıcı bir şekilde kerpiçten duvarlarla çevrilmiş. Bu şehrin yakınında birkaç tane kızıl renkli dağ görülüyor. Bunlara Tauri dağları deniliyor. Ermeni kilisesine gittim. Orada küçük bir yeri ikamet etmek ve atlarımızı bağlamak için aldım. Tebriz, büyük ve kehribar bir şehir olarak görünüyor. Her çeşit öteberi bu diyarda oldukça bol fakat epey pahalı. Çok sayıda pazarı var. Bol miktarda ipekli ve yünlü kumaşlar ile neredeyse her türden ticaret mallarını Halep'e taşıyan kervanların geçtiği bir şehirdir."¹⁰

Tebriz'de Kayseriye denilen çarşı Uzun Hasan devrine aittir. Dört köşeli ve pek geniş olan bu çarşıda kıymetli taşlar ve nadir kumaşlar satılırdı.¹¹

1514'e doğru Tebriz'i ziyaret etmiş olan meçhul bir Venedikli tacir, Uzun Hasan'ın saltanatının ihtişamından bahsetmektedir.¹² Uzun Hasan, 11 Ağustos 1473 tarihinde Osmanlı Devleti ile yaptığı Otlukbeli Savaşı'ndan sağ kurtulup Tebriz'e dönmüştü. Daha sonraları Gürcülerle ve Memlûklüler ile savaşlar yapan Uzun Hasan, 6 Ocak 1478 yılında Tebriz'de öldü ve inşâ ettiği -daha sonra oğlu Yakup'a da türbe olarak kullanılan- Nasriye medresesine gömüldü.¹³

XV. asrın en büyük hükümdarlarından biri olan Uzun Hasan zamanında Ak Koyunlu Devleti, Doğu Anadolu'nun yanı sıra Irak, İran ve Azerbaycan'a hâkim olarak büyük bir imparatorluk halini

10 **Uzun Hasan-Fatih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri (Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnameleri)**, Çev: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006, s.88,90

11 Walter Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, Çev: Tefik Bıyıklıoğlu, TTK, Ankara, 1948, s. 96

12 V. Minorsky, 1993, s. 89

13 V. Minorsky, 1993, s. 89

almıştır. Hükümet merkezini Diyarbakır'dan Tebriz'e taşıyan Uzun Hasan, Anadolu'daki Akkoyunlu Türkmenlerinin birçoğunu da İran'a götürerek geniş imparatorluğunun muhtelif bölgelerini bunlara ikta eylemiş ve bu suretle Doğu Anadolu'da Türk ırkının zayıflamasının amillerinden biri olmuştur.¹⁴

Uzun Hasan, siyasi başarısının yanı sıra ülkesinin imarına ve kültür hayatının gelişmesine de büyük önem vermiştir. Nitekim Tebriz'de muhteşem bir saray teşkilatı kurarak devrin ileri gelen ulemâ ve şuarâsını etrafında toplamıştır.¹⁵ İlim adamlarını himaye etmesi dolayısıyla ülkenin her tarafından gelen ilim ve sanat adamlarının sayısı her geçen gün artmıştır. Bunlardan meşhur Celâlüddin Devvanî, Ahlâk-i Celâli adındaki ünlü eserini Uzun Hasan Bey'e ithaf etmiştir.¹⁶ Bunun yanında Akkoyunlular'ın tarihi olan Kitâb-i Diyâr-i Bekriyye adlı eser de onun zamanında Ebu Bekr Tihrihî tarafından yazılmış ve 1471 yılı sonunda tamamlanmıştır.

Uzun Hasan'dan sonra tahta Halil Sultan geçti. Fakat onun saltanatı kısa sürdü. Yakup Bey, hükümdarlığı ele geçirince onu öldürdü. Sultan Yakup, Uzun Hasan'dan sonra Akkoyunlu hanedanının en değerli hükümdarıdır. Şiraz'da ve İsfahan'da çıkan isyanları bastırmış, Gürcüler üzerine de seferler yapmıştır.

Şair dostu ve iyi tabiatlı bir kimse olan Sultan Yakup'un kendisi de şair idi. Babası gibi ilim adamlarını himaye ederdi.¹⁷ Tebriz, onun 12 yıllık saltanatı boyunca devrin şairlerinin toplandığı en önemli merkez olmuştu.

Sultan Yakup 1481 yılında oğlunun doğum haberini alınca (Mirza Baysungur'un) Tebriz'e dönmüş ve şehirde şahane ziyafetler (toy) düzenlemiştir.¹⁸

14 M. H. Yınanç, 1993, s. 260

15 M. H. Yınanç, 1993, s. 260

16 İ.H. Uzunçarşılı, 2003, s.194

17 İ.H. Uzunçarşılı, 2003, s. 195

18 Hasan-ı Rumlu, a.g.e, s. 571

Sultan Yakup(1478-1490), oldukça sakın geçen 12 yıllık saltanatı devrinde sarayına edipleri çekti ve babası Uzun Hasan zamanında yapımına başlan Sâhib-âbâd bahçesindeki Heşt-Beheşt (Sekiz Cennet) sarayını 1484 yılında tamamlattı.¹⁹ Sarayın etrafında çok güzel kokular saçan bahçeler vardı.²⁰ Bu saray ismi bilinmeyen Venedikli bir tacir tarafından tasvir edilmiştir. Bu tasvirimiz “*Tebriz’deki Mimari Eserler*” bölümünde anlatmıştık. Sarayın salonunun tavanı üzerinde İran’ın bütün büyük savaşçıları ile elçilik heyetleri v.b. resmedilmiştir. Heşt-Beheşt’in yanında 1.000 kadının ikamet edebildiği bir harem, geniş bir meydan, bir câmi ve 1.000 hastayı barındırabilen bir hastahâne vardı.²¹ Tarih-i Reşidi’de de Heşt-Beheşt Köşkü, dünyanın büyük köşkleri arasında gösterilmiştir.²²

1486 yılında Tebriz beldesinde veba (taun) çıkmıştır. 1487 yılında da Şeyh Haydar (Safevi Devleti’nin kurucusu Şah İsmail’in babası) öldürülmüş ve kesilen başı Tebriz’e Sultan Yakup’a gönderilmiştir. Kesilen başı Tebriz meydanında asmışlardır.²³ 1490 yılında Tebriz’de tekrar bir veba salgını çıkmıştır.²⁴

Sultan Yakup, son yıllarında imar faaliyetlerine girişmiş, şairler ve âlimler ile iyi münasebetler kurmuştur. Zaten kendisi de Türk ve Fars dillerinin her ikisinde de kuvvetli bir şair idi.²⁵

Sultan Yakup, 25 Aralık 1490’da vefat etti. Onun yerine oğlu Baysungur ve sonra ona karşı çıkarılan Hasan Bey’in torunu Rüstem Mirza (1491) ve onu takiben de dayısı olan Osmanlı hükümdarı II. Bayezid’in yardımıyla Uğurlu Mehmet’in oğlu olup, boyunun ve kollarının kısalığı ve şişman olması sebebiyle Göde

19 V. Minorsky, 1993, s. 89

20 Hasan-ı Rumlu, a.g.e, s. 595

21 V. Minorsky, 1993, s.89

22 Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidi**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s.599

23 Hasan-ı Rumlu, a.g.e, s.582, 585

24 Hasan-ı Rumlu, a.g.e, s.592

25 M. H. Yinanç, 1993, s. 261

lâkabıyla meşhur olan Ahmet Bey, 1497'de Tebriz hükümetini elde ettilerse de saltanatlarını devam ettiremediler.²⁶

Sultan Yakup'tan sonra çocuklarının küçük olması ve diğer aile efradı arasında hükümeti bir elde toplamaya muktedir bir hükümdarın çıkmaması, dâhili mücadelelerle bu imparatorluğun sarılmasına sebep olmuş ve nihayet Şah İsmail gibi Şiilik üzerine bir devlet meydana çıkaran genç ve kudretli bir şahsiyetin ortaya çıkması, parçalanmış olan Ak Koyunlu devletinin hayatına son vermiştir. ²⁷

Kara Koyunlu Cihan Şah, Ak Koyunlu Uzun Hasan ve onun oğlu Yakup zamanında Tebriz, kitap sanatında ve mimarlıkta tekrar öncü bir merkez olmuştu.²⁸

Ak Koyunlu hâkimiyetinden sonra Tebriz'de 16.yy'ın başlarından itibaren Safevi hâkimiyeti başlayacak ve bölgede Safevi-Osmanlı savaşları eksik olmayacaktır.

26 İ.H. Uzunçarşılı, 2003, s.196

27 İ. H. Uzunçarşılı, 2003, s.197

28 Peter Jackson, 1986, s. 844

c) Safevi, Afşar ve Kaçar Hanedanlıkları Devri

Şah İsmail, Ak Koyunlu Mirza Elvend'i¹ Şarur'da yendikten sonra 1501 yılında Tebriz'i işgal etti. Burada tahta oturan İsmail, şehri başkent yaptı ve 12 İmam adına hutbe okutup para kestirdi. Böylece Safevi Devleti resmen kurulmuş oluyordu.

Safevi Devleti'nin kurulduğu 16. yüzyılın başında Tebriz şehrinin 200–300 binlik nüfusunun üçte ikisi Sünni olarak tanınıyordu. Fakat Şah İsmail, onları Şii mezhebine geçmeye zorladı ve derhal Şiiliği resmi mezhep olarak ilan etti. Ayrıca tüm tebaasını ilk üç halifeye küfür etmeye zorladı.² Direnenlere karşı şiddet gösterdi. Şah İsmail, Ak Koyunlulara olan kını dolayısıyla seleflerinin kemiklerini mezarlarından çıkarttırıp yaktırdı.³

Şah İsmail herhangi bir direnişle karşılaşmadan aldığı Tebriz şehrini askerlerine yağmalattı. Muhalif grupları tarumar etti. Şeyh Haydar (Şah İsmail'in babası) ile Derbend'de savaşıp onun ölümüne sebep olan ileri gelenlerden ve beylerden intikam almak istediğinden onların cesetlerini mezarlarından çıkarıp, pazaryerinde yakmaları emrini verdi. Ayrıca hayat kadınları ile hırsızların başlarının kesilmesi ve beylerin cesetleriyle birlikte yakılması emrini verdi.⁴

Şah İsmail kışı geçirmekte iken Tebriz'den Emir Zekeriya geldi. İsmail ona "*Kilid-i Azerbaycan*" lâkabını vererek kendine vezir edindi. Emir Zekeriya Tebriz'in meşhur Muhammed-i Keçeci ailesinden olup uzun müddet Ak Koyunlularda vezirlik yapmıştı.⁵

1 Ak Koyunlu Mirza Elvend, 1498 yılında Tebriz'de tahta çıkmıştı. Fakat artık sonu gelen Ak Koyunlu Devleti'ni toparlayacak fırsat bulamadan Tebriz, Şah İsmail tarafından işgal edilmiştir.

2 C. Brockelmann, 2002, s. 263

3 V. Minorsky, 1993, s. 89

4 **Doğu'da Venedik Elçileri (Zeno ve Contarini'nin Seyahatnameleri)**, Çev: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006, s.55

5 Faruk Sümer, 1999, s. 21

1511 yılında Tebriz'den Anadolu'ya gelmekte olan 500 kişilik bir tüccar kafilesi Erzincan civarında baskına uğrayıp katledilir. Bunun üzerine ticareti ve tüccarı himayeye büyük ehemmiyet veren Şah İsmail bu işi yapanların elebaşlarını öldürtür.⁶

Şah İsmail, Mirza Elvend'i bulmak için Erzincan'a hareket ettiği zaman Elvend tekrar Tebriz'e dönmeye muvaffak oldu. Fakat bunu haber alan Şah İsmail hemen Tebriz'e döndü. O döndüğünde Elvend Bağdat'a doğru kaçmıştı.

Çaldıran Savaşı (23 Ağustos 1514), Tebriz yolunu Osmanlılara açmıştı. Dokuz gün sonra Vezir Ahmet Paşa ve Defterdar Piri Mehmet Çelebi tarafından şehir işgal edildi. 6 Eylül'de Yavuz Sultan Selim, pek tantanalı bir merasimle şehre girdi.⁷ Türkler, şehirde itidalle hareket ettiler. Fakat İran hükümdarları tarafından toplanmış olan hazineleri zapt ettiler ve birçok usta sanatkârı beraberlerinde İstanbul'a götürdüler. Ayrıca Azerbaycan'daki Sünni Ak Koyunlu Türkmen boyları Yavuz Sultan Selim'in emriyle Tebriz'den alınarak Erzurum, Gümüşhane, Bayburt ve Trabzon'a yerleştirilmiştir.

Sultan Selim, Çaldıran Savaşı'ndan sonra Tebriz'e geldiğinde şehirde baskıcı bir takım dinî tedbirler almayı düşünmemişti. Buradan şehrin büyük ihtimalle halen Sünni yapısını muhafaza ettiği sonucu çıkarılabilir.⁸

Yavuz'un Tebriz'i fethetmesindeki sebeplerden bir tanesi ekonomik idi. Osmanlı Devleti, ipek ticaretinden önemli gelir elde ettiğinden ipek rotasının devamlı açık olmasını istiyordu. Bu sebeple Osmanlı padişahları Ankara-Amasya-Erzincan-Sivas-Tebriz hattının her zaman hâkimiyetleri altında ve güvende olmasını istiyorlardı. Böylece ilk defa Yavuz Sultan Selim zamanında Tebriz'i almışlardı.

6 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, TTK, Ankara, 1998, c. 2, s. 231

7 V. Minorsky, 1993, s. 89

8 Peter Jackson, 1986, s. 641

Yavuz Sultan Selim, Tebriz'de sadece bir hafta kaldı. Şehir ahalisi ve esnafı onu lütuf ve iyilikle karşıladı. Çünkü hayatlarını tehlikeye atmanın uygun olmadığını gördüler. Sultan Selim, Tebriz'de iken Hasan Padişah camiine gidip namaz kılmıştır.⁹

Yeniçerilerin savaşa devamdan sakınmaları üzerine Sultan Selim dönmeye mecbur kaldı. Dönerken Sultan Selim yanında Tebriz'deki sanat erbabı, tüccar ve işe yarayacaklardan bin haneyi İstanbul'a götürdü.¹⁰

Yavuz Sultan Selim'in Tebriz'den ayrılmasından yaklaşık bir ay sonra Şah İsmail tekrar Tebriz'e girdi. Bu tarihten itibaren bir süre Tebriz, Osmanlılarla-Safeviler arasında el değiştirecek, iki tarafın da ağır kayıplar verdiği savaşlar olacak ve bundan Tebriz halkı da nasibini alacaktır. Çaldıran Savaşı Osmanlıların Tebriz'den Halep ve Bursa'ya uzanan önemli ticaret yollarının kontrolünü ele almalarını sağlamıştı. Fakat Osmanlı yayılmasının Doğu Anadolu ve Batı İran'ı kapsamıyla Osmanlı-Safevi devletleri arasında kanlı bir rekabet ortaya çıkmıştır.

Tebriz'de Şah İsmail zamanında pazarda dükkânı olan her tacir yaptığı işin şubesine göre eskiden beri İran'da âdet olduğu üzere günde ikiden altı aspere kadar (hatta bir duka) ödemek zorunda idi. Bunun gibi hallerine göre bütün sanat ustaları için de vergi tespit olunmuştu. Gümrük tarifesi Hristiyanlar için %10, Müslümanlar için %5 idi. Malın başka yere götürülmesi halinde transit vergisi az hesaplanırdı.¹¹

16.yüzyılın ilk çeyreğinde Şah İsmail ile bizzat görüşmüş olan adı bilinmeyen Venedikli bir tacirin seyahatnamesinde Tebriz ile ilgili şu bilgiler vardır: "*Sûfiyan'ı geçip, büyük ve görkemli Tebriz'e varırız. Burası Büyük İskender tarafından mağlup edilip öldürülen İran padişahı Daryus'un başkenti imiş. Buna bağlı olarak İran*

⁹ Tufan Gündüz, **Doğu'da Venedik Elçileri (Zeno ve Contarini'nin Seyahatnameleri)**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006, s. 65

¹⁰ İ.Hakkı Uzunçarşılı, 1998, s. 269

¹¹ Walter Hinz, 1948, s. 89-90

şahlarının taht merkezi oldu. Sultan Hasan Bey ve ondan sonra oğlu Yakup Sultan burada yaşadı. Bu büyük şehrin çevresi bana göre yaklaşık 24 mil olup, tıpkı Venedik gibi surları yoktur. İran'da hüküm sürmüş şahlardan kalmış olan büyük saraylar ve çok sayıda görkemli konaklar var. Tebriz'in ortasından iki ırmak geçiyor. Şehirden yarım mil dışarıda batı tarafına doğru, üzerine taştan bir köprü kurulmuş ve suyu çorak olan büyük bir ırmak akıyor. Bütün her yerde suyu yeraltındaki kanallardan gelen çeşmeler göze çarpıyor. Geçmiş hükümdarların saraylarının içini ilginç bir tarzda süslemişler, dışını altınla ve türlü renklerle kaplamışlar. Her sarayın bir camisi ve ayrı ayrı hamamları olup, bunları da yaldızlamış, zarif ve güzel şekilde süslemişler. Her Tebrizli odasının içini alçıdan yapılan motiflerle baştanbaşa donatmış, çeşit çeşit şekillerle buğday kırmızısıyla süslemişler. Camilerin pek çoğunu da görenlerin hoşuna gidecek şekilde inşa etmişler. Bu cümleden, şehrin ortasında yer alan bir camiye öyle güzel inşa etmişler ki onun özelliklerini nasıl açıklayacağım bilemiyorum. Bu cami, "Âli Kapu İmareti" adını taşıyor olup, oldukça büyüktür. Ama onun orta bölümünü örtmemişler. Müslümanların ibadet ettikleri bölümde öylesine büyük bir mihrap veya kemer var ki ok atsalar tavanına ulaşmaz. Ama bu bölüm tamamlanmamıştır. Etrafındaki duvarların hepsi iyi taşlardan yapılmış kemerlere sahip. Bu kemerler mermer sütunların üzerinde yer alıyor. Mermerler o kadar şeffaf ki billura benziyor. Bu sütunlar yükseklik ve genişlik yönünden bir biri eşit olup, uzunlukları 5-6 adımdır. Bu caminin üç kapısı var. Ama sadece ikisi açık. Kapıların üst kısımları kavislidir. Her bir kapıyı mermer olmayan ama çeşit çeşit renklerde taş sütunlardan inşa etmişler. Geri kalan kemerleri mermerden ve alçıtaşından yapmışlar. Her bir kapının girişine şeffaf mermerden levhalar asmışlar. Bunlar o kadar şeffaf ve iyi ki onda herkes yüzünün yansımalarını görebilir. Bu cami, şehrin çevresindeki köylerden görülebilir, hatta bir mil uzaklıktan her birinin genişliği yaklaşık üç metre olan bu levhalar çok iyi müşahade edilebilir. Açılıp-kapanan kapıların her birinin genişliği üç, yüksekliği yaklaşık beş metredir. Bunları muhtelif incelikte ve

uzunlukta kestikleri büyük kalaslardan yapmışlar. Bu kapılar yer yer parlatılmış ve yaldızlanmış büyük bronzlardan yapılmış. Caminin büyük kapısının karşısında taş kemerlerin altından akan bir ırmak var. Bu yapının ortasında büyük bir çeşme görünüyor. Bu, yapay bir çeşmedir. Çünkü suyu isteğe göre bir borudan akıtıp diğer borudan boşaltıyorlar. Bu çeşmenin uzunluğu yüz adım, genişliği yine bu kadar ve derinliği ortalama altı ayaktır. Bu noktada en saf mermerlerden altı sütun veya kaide üzerine seki; sütunların iç ve dış kısımlarına da oymalar yapmışlar. Şehirdeki iri iri gövdeli karaağaçtan bahsetmek gereklidir. Bunların her birinin altında 150 kişi durabilir. Ahali burada toplanıp, Safevilerin yeni mezhepleriyle ilgili dini meseleler, bilgilendirme, vaaz ve hutbe gibi şeylerle meşgul oluyorlar. Tebriz'in doğu kısmında bir tepenin eteğinde yer alan güzel bir kalesi vardır. Amam meskûn değil. Bir saraydan başka odası yok. Bu sarayın bir bölümü tepenin içine yapılmış olup görenleri hayrete düşürür. Bu saray çok büyük olup yarısı tek parça gibi görünür. Kasrın dışında sekiz-on adım uzunluğunda bir merdiven göze çarpıyor. Bu merdiven sarayın ana kapısında son buluyor. Sarayın girişi oldukça büyük bir salona açılmakta olup, onun bir tarafında haluethâne olarak yaptıkları her birinin çevresi beş adım olan dört büyük sütun üzerinde tek parça kümbet şeklinde bir yapı yer alıyor. Sütun başlarında ilginç bir şekilde oymalar yapmışlar. Yeşim taşına benzer bir kireç harcı kullanmışlar. Bu kubbeli bina geniş ve sağlam duvarlara dayanıyor. Birazcık karşısında küçük odalarıyla ince ve uzun koridor yer alıyor. Biraz daha ilerleyince çok sayıda pencereleri şehri gören büyük bir salona ulaşılmakta. Saray, şehirden daha yukarıda bir tepenin üzerindedir. Bütün odaları kireç sıvasıyla en güzel şekilde rengârenk tezyin etmişler. Odaların tavanlarını altın suyu ve lacivert ile renklendirip süslemişler. Şehrin karşısında yer alan salonda sanki tavanı tutuyormuş gibi duran çok sayıda sütun var. Bu sütunlar beyaz değil ama gümüş renginde en iyi mermerlerden inşa edilmiş. Her sütunda salonun, şehrin ve diğer sütunların manzarası yansıyor. Salonun pencerelerinin her birinde çok iyi mermerden direkler yapmış-

lar. Şekli ve türü sütunlar gibi olup tıpkı onlar gibi tasvirler en iyi derecede aksettiriyor. Bu sütunlar düz olduğundan sadece şehri değil aynı zamanda etraftaki köyleri, yaklaşık yirmi mil uzaklıkta yer alan dağları, tepeleri, bağları ve Tebriz'i çevreleyen geniş ovayı da aksettiriyor. Bunlardan başka Tebriz'in diğer önemli meziyetleri de var. Bunlardan en önemlisi konumu ve vaziyeti ile oldukça güzel olan geniş ovanın doğu tarafında yer almasıdır. Sanki doğu tarafında on mil mesafede uzanan sıradağlara bağlı yüksek dağın eteğinde küçücük pencere gibi duran bir mahalde ortaya çıkmış. Batı tarafında çok geniş olmayan ve şehre üç mil mesafede uzanan başka bir ova bulunuyor. Şehrin havası oturmaya çok müsait. İti-dalli mizacı bozulmuş kimse görmedim. Neredeyse herkes yemeği çok lezzetli olan koyun eti yiyor. Şarap çok az. Bununla birlikte kırmızı ve beyaz şarap bulunuyor. Balık da boldur. Tebriz'e bol miktarda balık havayı da getiriliyor. Küçük ama epey lezzetli. Tebriz'de sıradan meyveler tıpkı dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi bulunabiliyor. Ceviz, fındık ve bunun gibi şeyler az. Zeytini oldukça tatlı. Elma var ama daha çok narenciye ve limon elde ediliyor. Bu meyveleri Gilan'dan getiriyorlar. Tebriz, içinde sıradan bitkilerin bulunduğu çok sayıda bağlar ile süslenmiş. Lahana, marul, şalgam, havuç, soğan, mercankök, maydanoz, biberiye gibi Venedik'te de olan diğer sebzeler bulunuyor. Tebriz'de pirinç oldukça çok, buğday ve arpa ise boldur. Tebriz'de çok sayıda İranlı ve Türkmen yaşamaktadır. Çingeneler, Safevi tarikatının müritleri sayılırlar ve tıpkı diğer ahali gibi kızıl başlık giyerler. Tebriz'de nispeten kalabalık oranda Hristiyan Ermeniler de ikamet ediyor. Tebriz'de Yahudiler var ama buranın daimi sakinleri sayılmazlar. Tıpkı diğer yabancı tüccar gibi kervansaraylarda yaşarlar. Tebriz ahalisinin erkekleri bizimkilerden daha uzun boyludur. Çok cesur, korkusuz, sağlıklı, güçlü, yiğit ve mağrurdurlar. Kadınlar, erkeklere kıyaslandığında kısa boylu olup kar gibi beyaz tenlidirler. Kadınlar kadife ve sırmalı kumaş giyerler. Bu kumaşların bir bölümü Bursa ile Keçe'den getirilir. Bütün İran'da ve Tebriz'de tuyuldarlık uygulanır. Bütün vergileri, yol muhafızlığı avanzını ve gümrük vergisini

Tiyuldar tahsil eder. Ben Tebriz'de iken Tiyuldarın vergilerden elde ettiği geliri 60.000 duka idi. Pazarda dükkânı olan her tüccar işine ve kazancına göre bir duka öder. Aynı şekilde zanaatkârlar da kendi durumlarına göre para öderler. Bu vergilerden başka gümrük tarifeleri de yaygındır. Hristiyanlar ithal ettikleri bir ticaret malı için malın %10 kadarnı gümrük vergisi öderler. Müslümanlar getirdikleri her ticaret malı için sadece %5 ödeme yaparlar. Bu şehirde her ne satın almak isterseniz değer malın sınıfına göre sabittir. Şehirde geliş-gidiş fazladır. Her türlü ham veya işlenmiş ipek bulunur. Işgın, misk, lacivert ve her tür Hürmüz incisi; her çeşit sikke, koyu kırmızı saç boyası, iyi çivit, Halep, Bursa ve İstanbul'dan getirdikleri yünlü ve diğer kumaşlar göze çarpıyor. Kırmızı ipek kumaşı Tebriz'den Halep ve Osmanlı ülkesine götürüp, yerine kumaş ve gümüş alıp geliyorlar."¹²

Vezir-i Azam İbrahim Paşa, hudut hadiseleri sebebiyle İran üzerine serdar tayin olunarak 1533 yılında İstanbul'dan hareket etti. İbrahim Paşa'nın maksadı Musul yoluyla Bağdat'a inmekti. Fakat baş defterdar İskender Çelebi'nin teşvikiyle Tebriz tarafına döndü. O sırada av bahanesiyle Şah Tahmasb Tebriz'den ayrılmış Horasan taraflarına gitmişti. Şayet Tebriz alınırsa Bağdat da kolayca düşeceği düşünülmüştü. Diyarbakır'dan hareketten sonra büyük küçük bir hayli kale sulhen teslim oldu ve 13 Temmuz 1534'de İbrahim Paşa muharebesiz olarak Tebriz'e girdi.¹³ İbrahim Paşa, Şam-Gazan'da bir kale inşasına başladı. Azerbaycan İmparatorluk topraklarına katılarak bir eyalet halinde teşkilatlandırıldı. Ulama Paşa, Beylerbeyiliğine tayin edildi. Sultan Süleyman ise 27 Eylül'de Tebriz'e geldi. Şehrin tamamıyla değiştiğini başka bir ifadeyle Şii olduğunu gördü.¹⁴ Daha sonra Bağdat'ı işgal etti. Tebriz'e dönüşünde buradaki 14 günlük ikameti esnasında idari işlerle meşgul oldu. Soğuk, Türk ordusunu geri çekilmeye mecbur etti ve İran kuvvetleri derhal Van'a kadar çekildi. Şah Tahmasb'ın kardeşi

¹² Tufan Gündüz, 2007, s. 153-159

¹³ İ. H. Uzunçarşılı, 1998, s. 350

¹⁴ Peter Jackson, 1986, s. 641

Elkas Mirza'nın tahriki üzerine Sultan Süleyman 27 Temmuz 1548'de yeniden Tebriz'i işgal ettiyse de şehirde çok kısa bir süre kaldı. Osmanlıların karşısındaki Safevi taktiği, erzakın hepsini imha etmekte. Bu sefer de açlık Türkleri çekilmeye mecbur etti.

1514 olayları yani Çaldıran Savaşı'nın kaybedilip Osmanlıların başkent Tebriz'e girmeleri İranlılar için ağır bir ikaz mahiyetinde olmuştu. Bu sebepten Osmanlı-Safevi mücadeleleri göz önünde tutularak Şah I.Tahmasb (1524–1576) devrinde 1548 yılında başkent çok daha doğuya, bir iç bölge şehri olan Kazvin'e taşınmıştır. Başkent, daha sonraları Şah I. Abbas devrinde buradan da İsfahan'a taşınacaktır. Tabii başkentten Türklerin oturdukları yerlerden İsfahan'a intikal ettirilmesi Tebriz'in siyasi ve kültürel önemine şiddetli bir darbe olmuştu.

29 Mayıs 1555 yılında Amasya'da Türkiye ile İran arasında takriben 30 yıl sürecek olan ilk barış antlaşması yapılmıştır. Böylece İran ile 37 seneden beri fasilalı surette devam eden harbe son verilmiş oluyordu. Amasya Barış Antlaşmasına göre Tebriz, Doğu Anadolu ve Irak-ı Arap Osmanlılarda kalıyor ve kuzeyde Arpaçay sınır teşkil ediyordu.¹⁵ Bu antlaşma Şah Tahmasb'ın 1576'daki ölümü üzerine İran'da karışıklıkların çıktığı tarihe kadar yaklaşık 30 yıl yürürlükte kalacak ve bu süre zarfında Tebriz Osmanlı hâkimiyetinde yaşayacaktır. Ayrıca antlaşmaya iki taraf ülkelerinden diğere sığınacakların iade edileceğine dair bir madde de eklenmişti.

Amasya Barışı sayesinde İran'da ziraî ve iktisadi hayat canlanarak süratli bir gelişme göstermiştir. Bunun neticesi olarak imar hareketleri başlamış, ülkenin nüfusu artmıştır.¹⁶ Ayrıca babası Şah İsmail zamanında zorla uygulanan Şii mezhebi de Şah Tahmasp zamanında halk arasında benimsenmiştir.

15 İ. H. Uzunçarşılı, 1998, s. 361; Remzi Kılıç, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları**, Tez Yayınları, İstanbul, 2001, s. 77

16 Faruk Sümer, 1999, s. 69

1562 yılında seyahati sırasında Rusya'dan sonra İran'a uğrayan Anthony Jenkinson¹⁷, Tebriz hakkında şunları söylemektedir:

*"Batıya doğru dört günlük yolculuktan sonra Tebriz'e vardık. Eski zamanlarda buranın ismi Tauris idi ve İran'ın en büyük şehri idi. Şimdilerde ise şehirde (eskiden olanın aksine) ne bir ticaret ne de bir ticari eşya vardır. Türklerin büyük istilası ile şehir yağmalanmıştır."*¹⁸

Şah Tahmasp devrinde Ekim 1570 yılında Venedik Cumhuriyeti tarafından gizli bir görev ile İran'a gönderilen elçi Vincenzo Degli Alessandri, Venedik konsiline sunduğu raporlarında Tebriz ile ilgili şu bilgilere yer vermişti: *"Tebriz bütün İran şahlığının başkenti olduğundan öyle gösteriyor ki onun hakkında birkaç söz söylemem gerekiyor. Bu şehir etrafında tepeler bulunan geniş bir ova da yer alır. Çevresi yüksek olup eskiden buraya eski bir kale inşa etmişler; şimdi harabeleri duruyor. Şehir dikdörtgen şeklinde olup, çevresi her ne kadar hisarı yoksa da 15 mil belki daha fazladır. Nesa adlı yerden şehrin Kazvin yönündeki kapısına kadar olan mesafe bir günlük yoldan biraz kısadır. Ama bu arada sayısız bahçeler ve açık alanlar göze çarpar. Tebriz'in sokaklarının sayısı 45'tir. Bunların her birinde ağaç koruluklar görülüyor. Öyle ki her sokağın bir bahçe olduğu söylenebilir. Şehrin havası yazları ve kışları oldukça sıhhatli. Tebriz'in meyveleri diğer ülkelerin meyvelerinden daha iyi ve kaliteli. Burası bir ticaret şehridir. Çünkü ülkenin her yerinden ticaret malları ve kervanlar buraya gelir. Ama savaşlardan dolayı ticaret zarar görmüştür. Mesela geçmişte iki yük ipek -İran'da ipek bol bulunur- 400 sequin[?] ediyordu. Şimdi sadece 200 sequin. Bu sıralar Hürmüz'den gelen ticaret mallarına itibar gösterilmiyor. Çünkü bu yol şimdilerde geliş-gidiş olmayan Halep'ten geçiyor. Bu mallar bugünlerde kara yoluyla İstanbul'a*

¹⁷ Anthony Jenkinson (1529-1610/11): İngiliz seyyah. Moskova'yı ve şimdiki Rusya'yı dolaşan ilk İngiliz seyyahlardan biridir. Korkunç İvan ile Moskova'ya ve Rusya'ya yaptığı seyahatleri esnasında birkaç defa görüşmüştür. Yolculuklarını ayrıntılı olarak yazdığı kitaplarda anlatmıştır.

¹⁸ Anthony Jenkinson, **Early Voyages and Travels to Russia and Persia**, V:I, London, 1886, s. 140-141

oradan da Boğdan'a taşıyor ve Danimarka, İsveç, Polonya ve diğer yerlere dağılıyor. Ama bu işin masrafı o kadar abartılı ki tehlikelere rağmen küçük bir kâr elde ediliyor. Bu hususu Tebriz'de iken Ermenilerden ve Trablus'ta başka kişilerden duydum. İngiliz soylularından Londralı Mr. Thomas adlı biri İngiltere Kraliçesi'nin elçisi olarak bol miktarda kumaş ile Moskova yolundan Tebriz'e gelinceye kadar Tebriz'de ticari pazar tepetaklak oldu. O öldükten sonra Şirvan hâkimi onun mallarından her ne varsa ele geçirdi. Yol arkadaşları, çaresiz, çok miktarda para harcadıktan sonra malları geri alabildiler. Bu yüzden bu ülkelerle alış-veriş ve geliş-gidişin devam etmesinden ümitli olmamalı."¹⁹

Şah Tahmasb'ın ölümünden (1576) sonra İran'da taht mücadeleleri başlamış ve sonuçta II. İsmail Safevi tahtına geçmiştir. II. İsmail'in Osmanlı topraklarına karşı saldırgan bir tutum izlemesi Osmanlılarla olan barış siyasetine gölge düşürecektir.

1585 yılında III. Murat'ın vezir-i azamı Özdemiroğlu Osman Paşa, 40.000 kişi ile yeni bir Tebriz fethine girişti.²⁰ Yeni vezir-i azamın Tebriz üzerine yürümesi, İran'da hâkim olan Türkmen oymakları arasındaki saltanat kavgalarının, iç savaşa dönüştüğü bir zamana rastlıyordu. Safeviler bu defa Kanuni'nin seferi sırasında olduğu gibi şehri tahliye değil halkı topluca mukavemet etmeğe mecbur bırakmıştı.

Van valisi 6.000 kişi ile takviye kuvvet gönderdi. Türkler Çaldıran ve Sofiyan yolu ile Şam-Gazan mevkiine geldiler. Safevi valisi Ali Han, geceleyin ani bir çıkış hareketiyle şehirden kaçtı. Şehir 24 Eylül 1585 tarihinde Osmanlılar tarafından işgal edildi. Hutbe III. Murat adına okundu.

Şehirde bir süre huzur sağlandıysa da bir gün. Tebrizli bir grup eşkıyanın hamamda yıkanan Osmanlı askerlerini öldürmesiyle şehirde karışıklık çıkmış ve Osmanlı Serdar'ı Özdemiroğlu Osman Paşa, bu fiili işleyen asilerin cezalandırılmasını istemiştir.²¹

¹⁹ Tufan Gündüz, 2007, s. 232-233

²⁰ V. Minorsky, 1993, s. 90

²¹ Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi**, Haz: B.S.Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, c.II, s. 90-91

Bu sıralarda şehir etrafında harekâta bulunan şehzade Hamza Mirza, saldırılarıyla Osmanlı kuvvetlerine kayıplar verdiriyordu. İranlılar Tebriz'i almak için çok defa hücum etmişlerdi. Bu yüzden Osman Paşa, Tebriz'i korumak bir iç kale yaptırdı. Kalenin çevresi 10.700 arşın²² uzunluğunda idi. İçine 7-8 bin asker yerleştirildi. Ayrıca kale zahire ve mühimmatla dolduruldu. Osman Paşa'nın sağlığı iyi değildi. Bu yüzden Hadım Cafer Paşa'yı Tebriz Valisi tayin etti. Bir süre sonra da aynı yıl 1585'de vefat etti. Ölümünden önce Cığalazade'yi kumandanlığa vasiyet etmişti.

Cığalazade, Cafer Paşa'yı Tebriz kalesinde bıraktı ve ordu geriye Osmanlı topraklarına döndü. Hamza Mirza, Tebriz'den geri dönen Osmanlı askerlerine tekrardan saldırdı. Özdemiroğlu'nun kuvvetlerinin başındaki Cığalazade, İranlıları püskürttü ve ordu Van'a geldi. Tabii Tebriz'de yukarıda bahsedildiği üzere bir miktar asker bırakılmıştı. Bunu fırsat bilen Safeviler, 30.000 askerle hemen Osmanlıları şehirde muhasara ettiler. Kuşatma üç ay sürdü. Bu süre zarfında yiyecekler tükendi. At ve davar etlerine el konuldu. Osmanlı askeri Cafer Paşa'nın emriyle bir gün ansızın kaleden çıkıp Safevi askerine saldırdı. Hem Safevilere ağır kayıp verdirdiler hem de çok miktarda yiyecek maddesi, silah ve cephane ele geçirildi. Hamza Mirza'nın da yine böyle ani bir baskınla bozulması üzerine kuşatmaya bizzat Şah katılmış ve kuşatma bir süre daha uzamıştır. Tabii ki bu süre zarfında arada kanlı çarpışmalar olmuştur. Yaklaşık 10 ay süren bu kuşatma Ferhat Paşa'nın tekrar kalabalık Osmanlı askeri ile Tebriz önlerine gelmesiyle kaldırıldı.²³ Zaten İran dâhilindeki ihtilaflar da kuşatmanın başarılı olmasını güçleştirmişti. Ferhat Paşa, Tebriz'e gelip, taze kuvvetleri ve yeni silahları Cafer Paşa'ya teslim ederek tekrar Osmanlı topraklarına dönmüştür. Fakat 1590 yılındaki sulha kadar arada yine çarpışmalar olacaktır.

22 Arşın: Türkiye'de 1931 yılına kadar kullanılan, yaklaşık 70 cm uzunluğunda bir ölçü birimidir.

23 Peçevi İbrahim Efendi, a.g.e, s. 97-99

III. Murat zamanında (1574-1595) yazılmış olan fakat yazarının kimliği tam olarak bilinmeyen *Târih-i Osman Paşa* adlı eserde Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya ve Tebriz'i fethi anlatılmaktadır. Bu eserde Tebriz ile ilgili şu bilgiler bulunmaktadır:

"Şehir altmış bin hanedir. İçinde kırk elli bin miktarı cengci [savaşçı] vardır. Buçuk saat miktarı şehir bendleri dayanmayıp asker şehre dâhil oldu. Esir ve ganimetler gelmeye başladı. Şah sarayı Uzun Hasan Camii yakınındadır. Uzun Hasan Camii bir musanna [süslü] camii-i şeriftir ki anın nakışına, nakkaş-ı Çin acizlerdir. Heşt-Bihîşt dedikleri dahi kezalik ma'murdur. Şâm-Gazan derler bir be-nâm Sünni Padişahın türbesi vardır ki şehirden taşra Hazret Eyyub kadar menzildir. Mah-ı mezburun altıncı günü Serdar Hazretleri ile ziyarete varıldı. Bir kubbe-i bülend kadardır ki [yüksek, uzun], kubbe-i eflâk [gök, sema] anın kemer bendine erişmez. Hakka budur ki binası takrir ve tahrir ile iz'an olunmaz. Eğerci Ruy-i zeminde [yeryüzünde] Ayasofya binasının misli bulunmaz, bunu bazı tarif olunacak mahalli, andan yüz ziyadedir. Cümle-i vafından birisi seksen bin kiremit üzerine Kelime-i Tevhid yazılıp, saf saf bina ortasında dizilmiştir. Bir yek-pare [tek parça] hem-vâr [düz] kubbedür. Anın içinde bir köşesinde bir musanna [süslü] kâşi [bir çeşit çini] müzehhep [yaldızlanmış] küçük kubbe dahi olup, Mezar-ı Şerif andadır. "24

Osmanlı kroniği *Peçevi Tarihi*'nde ise Tebriz şehriyle ilgili şu bilgiler vardır:

"Tebriz, Ocan ile Kızıldağ adlı iki ünlü yaylak arasında kurulmuş büyük kentlerdendir ve temeli atılalı beri Azerbaycan ülkesinin yönetim merkezidir. Cafer Paşa bazı çekici vaatlerle buraya nüfus getirtip yerleştirdiği ve Osmanlı yasaları uyarınca kentte yazım yaptırdığı zaman kentte seksen bin ev sayılmıştı. Ama yazımdan sonra da çok insan geldi ve şehir bir o kadar daha şenlendi.

24 Yunus Zeyrek, *Tarih-i Osman Paşa: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri (H.986-988/M.1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (H.993/M.1585)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s. 82-84

Kent içinde on dokuz eski Selatin Camii vardır. Bunların her biri çeşitli renkte mermerlerden yapılmış ve nakışlı taşlarla süslenmiştir. Öyle ki her biri sanki Çin resim atölyelerinde imal edilmiş birer örnekti. İçlerinde insanın canına can katan birer şadırvan bulunan yirmi bir hamamı, iki yüz kervansarayı ve on iki bini aşkın dükkânı ile süslü çarşıları, her biri cennetten bir parça olan ve çoğunun içinde köşkleri, süslü püslü oturma yerleri, fışkiyeleri ve havuzları bulunan birçok bağ ve bahçeleri, Acemvarî özellikleri ile insanı hayretler içinde bıraktırdı."²⁵

21 Mart 1590 yılında Safevi Devleti ile İstanbul Antlaşması (Ferhat Paşa Antlaşması) yapıldı. Bu barış ile Şah Abbas, Osmanlıların Maveray-ı Kafkas'ta ve İran'ın batısındaki fetihlerini kabul etmek zorunda kaldı. Bu antlaşmaya göre Gence, Kars, Tiflis, Çukur Sad, Karabağ, Şirvan, Tebriz ve Nihavend şehirleri Osmanlılarda kaldı.²⁶ Bu andan itibaren Türkler ciddi olarak Tebriz'e yerleşecek ve şehirde imar işlerine ağırlık vereceklerdir. Fakat Safevilerin gözleri daima eski başkentleri üzerinde olacaktır. Osmanlının gücünün azaldığı veya iç istikrarsızlığa düştüğü her anda Safeviler, hemen fırsatı değerlendirmeye çalışacaktır.

Rusya'nın Kırım Hanlığı'nı doğudan kuşatıp Kafkasya'yı tehdit ettiği 16.yy'ın ikinci yarısında Güney Kafkasya üzerinde Osmanlı-Safevi mücadelesi bütün şiddetiyle hüküm sürmekteydi. Timur'dan sonra Güney Kafkasya arazisi yerli hanedanlar ile buraya hâkim olmaya çalışan Kara Koyunlular, Ak Koyunlular, Safeviler ve nihayet Osmanlılar arasında sık sık el değiştirmişti. Özellikle 15.yy ortalarından itibaren Güney Kafkasya ile yakından ilgilenen Osmanlı hükümdarları Safevilerle uzun süreli mücadelelere girişmişlerdi. Bölgedeki Sünni Müslümanlar "Halife" sıfatını taşıyan Osmanlı Padişahı'na bağlanırken Şiiler, Safevilerin yanında yer alıyor, Gürcüler ise başlangıçta Osmanlı himayesini tercih ediyorlardı. Ancak Rusya'nın bölgede ağırlığını hissettirmeye başladığı

²⁵ Peçevi İbrahim Efendi, **a.g.e.**, s. 94

²⁶ İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, TTK, Ankara, 2003, c. 3, s. 63

bu sıralarda halk Osmanlı-Safevi savaşlarının sürekliliğinden bıkmış haldeydi. Öte yandan bölgedeki hanlıkların da birbirleriyle müca-deleleri bitmek bilmiyordu. Osmanlı Devleti, Safevilerle yaptığı uzun savaşlardan dolayı yıpranmış, Gürcistan ve Azerbaycan toprakları bu savaşlar sırasında sık sık el değiştirmiş, meydana gelen istikrarsızlık bölgenin ekonomik ve siyasi dengesini bozmuştu.²⁷

Şah Abbas (1587-1629) devrinde Avrupa'ya gönderilen sefaret heyetinde bulunan ve İsfahan'dan Valladolid'e olan yolculuğu esnasında dikkatli bir günlük tutan Oruç Bey Bayat, seyahatnamesinde Tebriz hakkında şu bilgileri vermektedir: *"İran'ın batı sınırında Azerbaycan Eyaleti yer alır. Bu eyaletin merkez şehri meşhur Tebriz şehridir. Şimdi Azerbaycan Eyaleti ve Tebriz şehri Osmanlıların elindedir. Eyalet, 30'dan fazla şehirden oluşur ve bunların içinde en büyüğü Tebriz'dir. Türkler harap etmeden önce Tebriz'in nüfusu 80.000 ev [360.000] kişi idi. Tebriz, bol meyveleri ve çok sayıda koyun sürüleriyle güzel bir yerdir. Azerbaycan halkı çok savaşçıdır ve Azerbaycan eyaletinin genişliği 150 league²⁸ dir."*²⁹

1603 yılındaki sipahi karışıklıkları, Celali isyanları³⁰ ve Avusturya ile tutulan uzun savaşlar III. Mehmet'in ve Osmanlı Devleti'nin otoritesinin zayıfladığı inancını ortaya çıkarmıştı. Bundan

²⁷ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)**, TTK, Ankara, 1997, s. 28-29; 30-31,

²⁸ 1 league = 5,5 km

²⁹ Oruç Bey Bayat, **Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic (1560-1604)**, Translated and Edited G. L. Strange, George Routledge and Sons LTD, Broadway House, Carter Lane, London, 1926, s. 42-43

³⁰ Celalilerin reisi Kalender oğlu Mehmet, Revan Valisi'ne bir mektup yazarak İran Şah'ı izin verirse Kızılbaşların memleketinde kalmayı arzu ettiklerini bildirdi. Şah Abbas, Celalilerin İran'a gelişine çok önem veriyordu. Hatta bu sebeple ümeradan İtimad üd Devle'yi onlarla buluşmak üzere Tebriz'e gönderdi. İtimad üd Devle, Tebriz'e vardıktan sonra onlara iltifatta bulundu. Şah Cihan bahçesinde büyük bir ziyafet verip onlara hediyeler dağıttı. Bkz. Şapur Ensari, **1588-1619 Yılları Arasında Osmanlılar ve Şah Abbas**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1962, s. 76

yaralanmak isteyen Safevi hükümdarı Şah Abbas, ansızın İsfahan'ı terk edip Tebriz'e girdi.

Tebriz halkı Şah'ın gelişini haber alınca onu candan kabul ederek Osmanlı korkusu ile gizledikleri Kızılbaş külahlarını yeniden giydiler ve şehrin içindeki Osmanlı askerlerinin aleyhinde kıyama kalktılar. Onların bir kısmını öldürdüler. Osmanlı askerleri bu vaziyet karşısında Tebriz kalesine girerek kale kapısını kapattılar. Şah Abbas Tebriz'e gelince Şenb-i Gazan'da konakladı. Ertesi gün Şah'ın ordusuyla Tebriz Valisi Ali Paşa komutasındaki Osmanlı kuvvetleri arasında Sôfiyan mevkiinde şiddetli bir muharebe başladı. Şah'ın kendisi ve Kızılbaş askerleri de muharebeye dahil olunca Osmanlılar hezimete uğradılar (28 Eylül 1603). Tebriz Valisi Ali Paşa da esir edilmişti.³¹

Böylelikle İstanbul (Ferhat Paşa) anlaşmasının açtığı 13 yıllık barış devri noktalanmış oluyordu. Şah Abbas, Tebriz'de 20 yıllık Osmanlı izlerini silmeye çalıştı. Bazı yapılar yıkıldı.

Sultan I. Ahmet devrinde 1610'da Türkler saldırılarını tekrarlamayı denediler. Çığalazade Sinan Paşa'nın vefatı üzerine İran'a serdar tayin edilen Vezir-i azam Murat Paşa, beklenilmeyen bir anda Tebriz önüne geldiyse de Şah Abbas hazırlıklarını tamamlamıştı. Hiçbir çarpışma olmadı fakat Türkler erzak sıkıntısı çektiler. Şah Abbas ve Murat Paşa birbirlerine elçi göndermekte devam ederken Türk ordusu ansızın yolunu değiştirdi. Bu Türk hücumu Tebriz'de yeni bir kalenin inşasına sebebiyet verdi. Yeni kale Rab-ı Raşidi mahallesinde inşa olundu. Malzemeler eski inşaatlardan ve bilhassa Şam-Gazan'dan tedarik olundu.

Şah Abbas Tebriz, Revan ve Şirvan'ı geri vermeyeceğini Kuyucu Murat Paşa'ya bir elçiyle bildirmişti. Bunun üzerine iki taraf arasında bir antlaşma sağlanamamıştı. Murat Paşa bu esnada ölünce yerine Nasuh Paşa Vezir-i Azam oldu ve Şah'ın teklifini kabul etti. Böylece yeni bir antlaşma (Nasuh Paşa Antlaşması, 1612)

³¹ Şapur Ensari, a.g.e., s. 48-50

yapıldı.³² Bu muahede ile Kanuni ve Şah Abbas zamanındaki mevcut durum devam ettirildi.³³

1618 yılında bazı Kırım Tatar Hanlarının tahriki ile Van'da bulunan Osmanlı kuvvetleri ansızın Azerbaycan'ı işgal ettiler. İranlılar Tebriz'i boşalttılar. Yiyecek bakımından sıkıntı içinde olan Türkler, Tebriz'de yeniden erzak tedarik edip Serav Ovası'na kadar ilerlediler. Burada bir bozguna uğradılar ve 1612'deki anlaşma şartları yenilendi (Serav Barış Antlaşması, 26 Eylül 1618).

Şah I. Abbas'ın ölümünden sonra Osmanlı-Safevi mücadelesi büyük ölçüde yeniden başlamıştır. Şah Abbas'ın halefi Şah Şafi devrinde Sultan IV. Murat 1635 yılında Azerbaycan'ı işgal etti ve 12 Eylül'de Tebriz'e girdi. Mevsimin ilerlemesi sebebiyle Sultan Murat, Van'a dönmekte acele etti. Ertesi yılın ilkbaharından itibaren Safeviler Erivan'a kadar olan mülklerini tekrar işgal ettiler ve 17 Mayıs 1639'da Kasr-ı Şirin Antlaşması ile genel hatları günümüze kadar süregelen sınırı güvence altına aldılar.³⁴ Osmanlı padişahı IV. Murat ve Safevi şahı I. Safi tarafından tasdik edilen Kasr-ı Şirin Antlaşmasına göre:

- 1) Bağdat, Basra, Kerkük ve Doğu Anadolu, Osmanlı Devletinde kalacaktı.
- 2) Revan, Safevî Devletinin olacaktı.
- 3) Kotor, Mokur ve Kars taraflarındaki kaleler, iki tarafça da yıkılacaktı.
- 4) Safevî ülkesinde H.z. Ebu Bekr, H.z. Ömer ile H.z. Osman ve H.z. Aişe ile diğer bazı ashâba sövme ve lanet etmek yasak olacaktır.³⁵

Kasr-ı Şirin Antlaşmasının maddeleri, hemen hemen bugünkü Türkiye ile İran devletlerinin hududunu tespit mahiyetinde olduğundan önemlidir. Kerkük, Basra, Bağdat ve Revan dışındaki

³² İ. H. Uzunçarşılı, 2003, s. 67

³³ Faruk Sümer, 1999, s. 90

³⁴ Faruk Sümer, 1999, s. 91

³⁵ Remzi Kılıç, 2001, s. 193-194

Türkiye-İran hududu, bu antlaşmaya göre bugüne kadar aynen kalmıştır. Kasr-ı Şirin Antlaşması tasdik edildikten sonra, iki taraf da hediyeleşip, karşılıklı heyetler gelip gitmiştir. Bu antlaşma ile Azerbaycan ve merkezi olan Tebriz yeniden Safeviler'in hâkimiyetine geçiyordu. Bu antlaşmanın açtığı barış dönemi, 1722 yılına kadar devam edecektir. Fakat bu barış döneminin 1722'de bozulmasına rağmen çizilen sınır üzerinde esaslı bir değişiklik olmayacaktır.

IV. Murat yukarıda bahsedilen Tebriz'i aldığı sürede şehirde bazı tahribatlarda bulundu. Eski surlar tamamıyla kayboldu. Şam-Gazan'da da tahribat yapıldı. Sadece Uzun Hasan camiine dokunulmadı. Tabii bu şekildeki tahribatlar iki tarafça da (Osmanlılar ve Safeviler) yapılmaktaydı. Safeviler de tabii olarak rakipleri Osmanlı'nın izlerini silmeye çalışıyordu. Ayrıca iki tarafın mezheplerinin farklı olması ve iki tarafın da bu mezheplerin dünyadaki savunucuları ve koruyucuları olması dolayısıyla arada bazı tahripler ve katliamlar yaşanıyordu. Tabii bundan en çok Azerbaycan –özellikle de Tebriz şehri ve ahalisi- muzdarip oluyordu. Buna rağmen yine de Tebriz 17.yy'da büyük ve zengin bir şehir idi. Yaşamak için gerekli olan her şeyi bulmak mümkündü. Şehirde medreseler, mektepler, kervansaraylar, ekâbir ikametgâhları, tekkeler, bahçeler, mesire yerleri ve Fransiskan rahiplerinin bir yetimhanesi vardı.³⁶ Kars, Urmiye, Meraga, Erdebil hanları ve bazı mahalli beyler Tebriz Beylerbeyinin emri altında idi.

17.yüzyılın ortalarında Tebriz'i gören ünlü Türk seyyahı Evliya Çelebi (1611–1682), o dönemki Tebriz hakkında şunları söylemektedir:

“Moğol dilinde adına Tivris derler. Dürri lisanında Tivriz, Dehkan dilinde Tabriz. Esas Farisi lisanında Tebriz denir ki sıtma dökücü demektir. Hakikaten bir sıtmalı adam başka yerden gelip de Tebriz'e girince suyundan taze can bulup sıtmadan kurtulur. Tebriz'i Halife Harun Reşit kurmuştur. Adı geçen halifenin hanımı buranın su ve havasından hoşlanarak halifeye hamile kaldığı için

³⁶ Faruk Sümer, 1999, s. 91

bu temiz toprağı uğur yeri edinmiş. Birçok masraflar ederek büyük bir şehrin yapımına başlanmış, ismine de Abbasilerin Acem bilginleri tarafından Tebriz denmiştir. Bu yüzden Tebriz, etrafı ancak üç günde dolaşılabilen bir şehir olmuştur. Sonra Abbasi halifelerinden (El Mütevekkil alellah) zamanında büyük bir zelzele olmuş ve o zelzeleden Tebriz şehri yıkılıp, 40.000 kişi yıkıntı arasında kalmıştır. Halife Mütevekkil Bağdat'tan yer götürmez askerle Tebriz'e gelerek büyük masraflarla şehri yeniden yaptırdığı için şehrin ikinci kurucusu oldu. Tebriz şehrinde 47 medrese, 20 darü'l- kura, 7 darü'l-hadis, 600 çocuk mektebi, 160 tekke, 6 adet akarsu çeşmesi, 1040 adet sebilhane, 1060 mahalle, 1070 saray, 200 kervansaray, 70 tüccar hanı, 110 beka hanı, 7000 dükkân, 12000 tabip, cerrah, göz doktoru ve bilgin, 7000 sâlih, muvahhit, vaiz, nâsih şeyhleri vardır. Bu şehirde yedi çeşit buğday yetişir. Bakla ve arpa da çoktur. Pamuğu da yedi çeşittir. Öteki sebzeleri de çoktur. Buranın usta nakkaş ve ressamı, kuyumcu ve terzisi başka bir ülkede yoktur. Her işin en iyisi bu şehirde mevcuttur. Özellikle burada dokunan temiz kumaş, ipek, kadife ve dârâyî her tarafta Tebriz kumaşı adı ile anılır. Hâsılı geniş, ucuz ve mamur bir ülkedir.”³⁷

Yine 17.yy'ın ortalarında İran'a gelmiş olan Fransız seyyah Tavernier³⁸ gördüğü Tebriz şehri hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Tebriz, doğu kesimi hariç olmak üzere etrafı dağlarla çevrili, hiçbir ağaca rastlanmayan çırılçıplak bir yaylada kurulmuştur. Tebriz'in Med İmparatorluğu'nun başkenti olduğu sanılmaktadır. Üstelik çok kalabalık, ticarete ileri gitmiş önemli bir şehirdir. Binaların ekserisi güneşte pişmiş tuğladandır. Bir katlı, iki katlı veya daha fazla katlı olurlar. Taraçaların iç tarafları kubbe (tonoz) şeklindedir ve kireçle beyazlatılmış, kıyılmış samanla ıslatılmış toprakla sıvalıdır. Zanaatkârların sayısı pek fazladır. İran'da kolaylıkla alıcı bulan kumlu sahtiyan derilerinin en büyük kısmının yapıldığı yer

37 **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984, c. I, s.528-531

38 Jean Babtiste Tavernier (1605-1689): 40 yıla yakın bir zamanda Türkiye, İran, Hindistan ve Endonezya'yı dolaşan meşhur Fransız seyyah.

Tebriz'dir. Bu deriden çizme ve ayakkabı imal edilir. Bu deriler at, eşek ya da dişi katır derisinden yapılır. Meydan veya büyük alanda güneş doğarken ve batarken olmak üzere günde iki defa mehterler konser verirler, daha ziyade davul ve borazan gürültüsü çıkarırlar. Bu birer hükümet merkezi olan İran şehirlerinde tatbik edilen genel bir adettir. Müzisyenlere bu iş için aylık verilir.”³⁹

Osmanlı vakanüvisti Solakzâde Mehmet Efendi, H. 1050 (M.1640/1641) yılı için tarihinde şöyle bir kayıt düşmüş ve Tebriz'de yaşanan depreme işaret etmiştir. “*Bundan akdem Tebriz'de bir azîm zelzele olup Şam Kazan nâm bir bina-yı âli ve nice bin hâne münhedîm [yıkılmış] olmuştur.*”⁴⁰

Şah II. Abbas (1642–1666) zamanında 1665 yılında İran'a gelmiş olan Fransız seyyah Jean Baptiste Chardin (Sir John Chardin), Tebriz'in o dönemde imparatorluğun ikinci en büyük şehri olduğunu, şehirde bazı yıkıntılara rastladığını ve şehrin önceki neslinin Türklerden çok çektiğini yazmaktadır.⁴¹

Chardin, seyahatnamesinde Tebriz ile ilgili şu bilgileri bizimle paylaşmaktadır: “*Tebriz, dağ eteğindeki bir ova üzerine kurulmuştur. Şehrin surları olmadığından düzensiz gibi durmaktadır. Şehirden iki tane nehir geçmektedir. Bunlardan Acı Çay'ın suları tuzludur. Şehir dokuz bölgeye (mahalle) ayrılmaktadır. Merkezde şehrin kalbi olan pazarlar yer alırken dış kısımlarda genellikle başka evler yer almaktadır. Pazarların mimarisi muhteşemdir. Tebriz'de 300 kişi kapasiteli 300 kervansarayın olduğu söylenmektedir. Cami ve hamamlar da diğer binaların ihtişamına uygun yapıdadır. Şehirde üç tane hastane vardır. Şehrin batı ucu tenhadır ve doğu ucunda da bir kale kalıntısı vardır. Şehrin çok geniş bir mey-*

³⁹ J. B. Tavernier, **XVII. Asır Ortalarında Türkiye üzerinden İran'a Seyahat**, Çev: Ertuğrul Gültekin, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, 153. Kitap, İstanbul, 1980, s. 41

⁴⁰ Solakzâde Mehmed Efendi, **Solakzâde Tarihi**, Mahmud Bek Matbaası, İstanbul, 1297, s. 768

⁴¹ Sir John Chardin, **Travels in Persia** (Abridged), Dover Publications, Inc, New York, s. 21

danı vardır. Öyle ki Türkler buraya hâkimken 30.000 askeri savaş için bu meydanda toplamışlar. Tebriz'in nüfusunun yarım milyonu aştığı söylenmektedir. Şehirde Asya'nın her tarafından çok sayıda yabancı bulunmaktadır. En iyi İran sarıkları burada üretilmektedir. Halk, yıllık 6000 balya ipeği çeşitli şekillerde kullanmaktadır. Tebriz'in ticareti sadece tüm İran'ı değil aynı zamanda Türkiye, Rusya, Tatar ve Hindistan'ı da kapsamaktadır. Tebriz'in havası soğuk, kuru ama sağlıklıdır. Şehri çevreleyen dağlarda kar yılın dokuz ayı kalır. Şehirde ihtiyaç duyulan her şey bol miktarda vardır ve ucuzdur. 40 fersah mesafedeki Hazar Denizi şehre balık sağlarken, etraftaki dağlarda bol miktarda yabani kuş (kartal, şahin v.s.) ve geyik bulunur. Tüm lezzetli meyveler bol miktarda üretilmekte olup, şehrin civarında 60 çeşit üzüm yetiştirildiği söylenmektedir. Şehrin yakınında altın, mermer ve tuz madenleri vardır."⁴²

1721 yılında Tebriz'de büyük bir deprem olmuş, çok sayıda insan ölmüş ve şehir tamamen yok olup harabeye dönmüştür.⁴³

Afgan istilasını İran'da derin bir karışıklığa sebep olmuştur. İsfahan'dan kaçıp Tebriz'e gelmiş bulunan taht varisi Tahmasp, burada 1722 yılında Şah ilan edildi. II. Tahmasp, 1723 antlaşması ile Kafkas eyaletlerini Rusya'ya bırakınca, Türkiye kendi emniyeti açısından Tebriz ve Erivan arasındaki sınır yerlerini işgale mecbur olduğunu dünya kamuoyuna ilan etti. Serasker Köprülü Abdullah Paşa komutasındaki Türk ordusu 1724 sonbaharında Tebriz önüne geldi. Türkler Tebriz'in bazı mahallelerini işgal ettiler. Safeviler, Şam-Gazan mevkiinde üs kurarak mukavemet gösterdiler. Osmanlı askeri bazı başarılar elde ettiyse de mevsimin ilerlemesi onları çekilmeye zorladı.

Tam bu noktada Jonas Hanway'ın (1712-1786)⁴⁴ eserine bakmak yerinde olacaktır. O, kitabında 1724 yılında gerçekleşen bu Tebriz harekâtını şöyle tasvir etmektedir:

⁴² William Mavor, **Historical Account of the Most Celebrated Voyages, Travels and Discoveries From the Time of Columbus to the Present Period**, London, 1797, c. 11, s. 189-191

⁴³ Arnold T. Wilson, 1930, s. 116

“Bu arada Van Paşa’sı [Van valisi Köprülüzade Abdullah Paşa] 25.000 kişilik orduyla Tebriz’e yürüdü. Bu şehrin büyük bir bölümü deprem sonucunda yok olmuş ise de halen doğunun en güzel şehirlerinden biridir. Fakat ne duvarlara [surlara] ne de istihkamlara [siperlere] sahiptir. Bu şekilde antik Sparta şehri gibi sâkinleri sadece siperler korumaktadır. Türkler, bir bir siperleri alarak şehrin bir çeyreğine sahip oldular. Tebrizliler ise Türklerin girdiği tüm barikatlı yerlerden, sokaklardan küme küme çıkıp toplanıyorlardı. Onların [halkın], ana orduyla ilişkisi kesilmişti ve içlerinden dört bini kuşatıldı ve parçalara ayrıldı.

Paşa, boşu boşuna birkaç defa daha saldırı yaptıktan sonra çekilme kararı aldı. Çünkü Paşa’nın casusları ona, halkın bir sonraki gece saldırıya hazırlandığı bilgisini getirmişti. Paşa da kuvvetlerinin kendi planı için yeterli olmadığını düşünerek ordugâhında olağan olduğu şekilde ateşlerin yakılmasını emretti ve 21 Eylül’de gece sessizce ordusunu çekti. Birkaç saat sonra Tebrizliler yaklaşık 20.000 kişi şehirden çıkınca Türk ordusunun geri çekildiğini gördü. Bir sonraki günün akşamına kadar onları takip ettiler. Fakat Türklerle karşılaşamadılar. Öç almak için yolda karşılarına çıkan geride kalmış Türk ordusuna ait birlikleri ve Türklerin mecburen bırakmak zorunda kaldıkları hasta ve yaralıları da öldürdüler.”⁴⁴

Ertesi yılın ilkbaharında Köprülü, 70.000 kişi ile tekrar Tebriz’i muhasara etti. Muhasara kısa sürdü fakat çok ağır çarpışmalar oldu. İki taraftan da çok sayıda asker öldü. Safevi ordusundan sağ kalanlar Erdebil’e çekildi. Şehir içindeki şiddetli mukavemetten

44 Jonas Hanway (1712-1786): İngiliz yazar. Aynı zamanda tüccar olan Hanway, önce Lizbon’da bir tüccarın yanına çırak olarak verildi. Daha sonra St. Petersburg’da bir tüccara ortak oldu ve bu sayede 18. yüzyılın ortalarında Rusya’ya ve İran’a gezilerde bulundu. Hatta bir ara İran’da iken Türkmenlere yakalandı ve tüm malları alındı. Ancak Nadir Şah sayesinde mallarını geri alabildi. Şah Sultan Hüseyin, Afgan istilası ve Nadir Şah dönemlerini anlatan bir İran tarihi yazdı.

45 Jonas Hanway, **The Revolutions of Persia**, London, 1762, Vol:2, p. 213, 214

dolayı Tebriz halkına itimad edilmeyip tehciye tabi tutulmuştur.⁴⁶ 1727 yılındaki antlaşmaya göre İran, Osmanlıların Sultaniye ve Abhar'a kadar kuzey batı İran'daki tasarrufunu kabul etti. İki yıl sonra Nadir, Mustafa Paşa ordusunu Tebriz yakınında yendi. 1729'da Tebriz'e girdi. Binlerce adamı öldürüp, birçoklarını da bazı uzuvları kesilmiş olduğu halde Anadolu'ya sürdü.⁴⁷ Patrona isyanına tekaddüm eden İstanbul'daki buhranlı devre, Nadir'in pek ziyade işine yaramış ve Osmanlı devletinin hudut kumandanları arasındaki anlaşmazlık, onun 1730–1731 senelerinde bazı kazançlar elde etmesini kolaylaştırmıştı.

III. Ahmet zamanında 1725'de Tebriz'in yeniden Osmanlı hâkimiyeti altına alınması neticesinde şehirde bir tahrir yapılmıştır. Bu tahrir çalışmasına göre bir Yüksek Lisans Tezi hazırlayan Selim Özcan, değerlendirdiği 1727 tarihli Tapu Tahrir defterine izafeten 18.yy'ın ilk yarısındaki Tebriz hakkında şu sonuçlara varmıştır: *"1727 (H.1140) tarihli tapu tahrir defterine göre; Tebriz'de dokuz mahalle vardır. Bunların altısında sadece Müslümanlar, üçünde de hem gayri müslimler hem de müslimler birlikte oturmaktaydı. Şehirde barınan nüfusun büyük çoğunluğunu Türk ve Müslümanlar oluşturmakta idi. Şehirde Müslümanlardan başka Yahudiler ve Ermeniler oturmaktaydı. Tebriz'de 5563 hanesi müslim ve 664 tanesi de gayri müslim olmak üzere toplam 6227 hane vardır. Bir haneyi beş kişi olarak kabul ettiğimizde şehir nüfusunun 31.135 olduğu tahminine varabiliriz. Elde ettiğimiz bu bilgiye göre nüfusun çoğunun müslim olduğu görülmektedir. Gayri müslim olarak şehirde bulunan Ermeni ve Yahudiler ise azınlıktadır ve nüfusun %10.64'ünü oluşturuyorlardı. Toplam şehir nüfusu içerisinde müslimlerin oranı ise %89.35 idi. İncelediğimiz 1727 tarihli Tebriz tahririnde şehir merkezini içerisine aldığından ekonomik hayatın temelini sanayi ve ticaretin teşkil ettiğini görmekteyiz. Ekonomide tarım üretimi de önemli yer tutmaktaydı. Gümrük gelirinin*

⁴⁶ İ. Hakkı,Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, TTK, Ankara, 2007, c. 4, s. 180

⁴⁷ V. Minorsky, "Nâdir", **İA**, İstanbul, 1993, c. 9, s. 23

4.560.000 akçe gibi önemli bir tutar teşkil etmesi ticari faaliyetin canlılığını göstermektedir. Bunun yanında kumaştan, pamuk veya yünden yapılan dokumalar ile kumaş, keten ve pamuklu bezin vergilendirilmesinden elde edilen 1.920.000 akçelik gelirin de önemli bir yekûn tutması dokumacılığın da sanayi açısından önemini göstermektedir. Tebriz'de üretilen hububat içinde ilk sırayı buğday ve arpa almaktadır. Daha sonra bu ürünleri sanayi bitkisi olan pamuk ile bağcılık takip etmektedir. Tahrir göre Tebriz sancağında toplam pamuk üretimi 15.000 kg idi. Sancakta mevcut olan 9 mahalleden yedisinde bağlar ve bahçeler vardı."⁴⁸

Türkiye'nin dâhili karışıklıklarından faydalanmak isteyen Şah Tahmasp, saldırısını tekrarladı ise de Kurican Savaşı'nı kaybetti. Serasker Ali Paşa 1731 kışında tekrar Tebriz'e girdi. Burada bir cami ve medrese yaptırdı.⁴⁹ 1732 yılında yapılan antlaşmaya göre İran, Aras nehrinin kuzeyindeki bölgeleri Türkiye'ye bıraktıysa da Tebriz'i muhafaza etti. Bununla beraber Tebriz antlaşma anında Osmanlıların elinde olduğundan Babıâli, bu şehrin İran'a iadesinde isteksiz davrandı. Diğer taraftan Nadir, Maveray-ı Kafkas eyaletlerinin Türkiye'ye terk edilmesini Şah Tahmasp'ı devirmek için bir koz olarak kullandı. Nadir'in Bağdat yakınındaki bozgunundan sonra Van Valisi Rüstem Paşa, tekrar Tebriz'i işgal etti. 1734 yılında Nadir, Tebriz'e gitmek için yola koyuldu ve Maveray-ı Kafkas'taki zaferleri neticesinde yapılan 1736 antlaşması ile 1639'daki statükoyu yeniden tesis etti.

26 Şubat 1737 yılında Horasan'daki Afşarların Kırklı oymağına mensup Nadir Şah Afşar, saltanatı eline almak suretiyle İran'da yaklaşık olarak 240 yıldır süregelen Safevi Hanedanlığı'na son vermiş oluyordu.

Nâdir Şâh, Afşar Hânedânı'nın hâkimiyetini genişletmek için 1737'de Afganistan'ın Kandahar bölgesine girdi. 1738'de Hindis-

48 Selim Özcan, **1727 (H.1140) Tarihli Tahrir Defterine Göre Tebriz Sancağı**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1994, s. 41, 46, 52, 53, 55, 60

49 V. Minorsky, 1993, s. 91

tan Seferine çıktı. 1739'da Delhi'yi aldı. Hindistan'ın İndus Nehri kuzeyindeki eyâletleri Afşar Hânedanlığı'na ilhak edilip, hazînesini doldurdu. İran halkı üç yıl vergi dışı bırakıldı. Afşar askerine fazlasıyla ihsânlar dağıtıldı. Nadir Şah, 1740 yılında Türkistan'a girdi. Karışıklıklar üzerine 1741'de Kafkasya Seferine çıktı. Yolda, Mazenderân yakınlarında suikasta uğrayarak, yaralandı. Suikastla alâkalı görülen, Veliahd Rızâ Kulu cezâlandırıldı. Daha sonra Dağıstan'a girildi. Nadir Şah'ın Ruslarla münâsebeti gerginleşti. İran'da Afşar Hânedânı'na karşı cephe alındı. İsyanlar başladı. Nadir Şah, 1743'te Osmanlı hâkimiyetindeki Musul'dan Irak'a girdi. Bağdat'a kadar geldi. Bağdat Vâlisi Eyyûbî Ahmed Paşayla dostça münâsebetler kurup, geri çekildi. 1743'te Kars'a geldi. Kars başkumandanı Yeğen Mehmed Paşanın hastalanıp vefâtıyla, Nâdir Şâh, Kâğâverd'de muvaffakiyet kazandı ise de Osmanlılardan anlaşma istedi. 4 Eylül 1746'da Osmanlı - Afşar Antlaşması imzâlandı. Hudut değişikliği olmadı. Tebriz yine İran'da kalmış oldu. Bu suretle 1723'den beri aralıklarla tam 23 yıl süren Osmanlı-İran Savaşı sona erdiği gibi bu barış aynı zamanda İran ile Osmanlı Devleti arasındaki savaflara da son verdi ve günümüze kadar süren bir barış devrini de açmış oldu.

Nâdir Şah'ın, Sünnîlere tanıdığı haklar, Eshâb-ı kirâma, mübârek makamlara ve âlimlere hürmeti, Râfızîlerin çirkin âdetlerini yasaklaması, halkının çoğunluğu Şîî olan İran'da büyük isyan ve karışıklıkların çıkmasına sebep olmuştu. Temmuz 1747'de, Sîstân İsyanını bastırmak üzere sefere çıktığında, Fethâbâd civârında âsîler tarafından şehit edildi. Âilesi ve yakınları kılıçtan geçirildi. Hazînesi yağma edildi. Nâdir Şâhın şehit edilmesiyle, İran'da başlattığı ıslahatlar durdu. Çok kan döküldü. Kurduğu Afşar Hânedânı ise 1750 yılına kadar İran'a hâkim olmuştur. Daha sonra İran'da bir müddet tavaif-i mülûk devresi yaşanacak ve nihayet 1779 yılında mücadelesine başlayan Türk boylarından Kaçarlara mensup olan Aka Muhammed Han Kaçar, fiilen evvelce de uzun müddet İran'da hükümran olmakla beraber ancak 1795 tarihinde Tahran'da düzenlenen bir merasimle saltanat tacını giyecektir.⁵⁰

50 Yılmaz Karadeniz, **Kaçar Hanedanı (1795-1925)**, Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2004, s. 62

Nadir Şah Afşar'ın saltanatının sonuna doğru kargaşalık hissedildiği vakit, Tebriz halkı Sam Mirza olduğunu iddia eden meçhul bir saltanat müddeisinin tarafını tuttu. Nadir Şah'ın 1747 yılında ölümü Babiâli'ye İran işlerine karışma fırsatını sağlayabilirdi. Tebriz divan beyi Ali Han'ın oğlu Rıza Han taht adaylarından biri lehine Türkiye'nin desteğini rica etmek üzere Erzurum'da bulunduğu zaman Babiâli tamamen tarafsızlığını muhafaza etmiştir.

Nadir Şah, Azerbaycan'ı emrinde 30.000 kişi bulunan yeğeni Emir Arslan Han'a teslim etmişti. Nadir'in ölümünden sonra bu kumandan saltanat mücadelesinde İbrahim Han'a yardım etti. İbrahim Han 120.000 kişi toplayarak Tebriz'de kaldı ve burada kendisini hükümdar ilan etti. Fakat çok geçmeden Nadir'in torunu Şahrüh tarafından öldürülmüştür.

Nadir Şah Afşar'ın 1747 tarihinde öldürülmesinden 1795 yılında Kaçar Hanedanlığı'nın Ağa Muhammed Kaçar tarafından tesis edilmesine kadar geçen sürede İran'da bir siyasi parçalanmışlık ve saltanat mücadelesi dönemi yaşanmıştır. Bu dönemde Tebriz şehrinde "*Tebriz Hanlığı*" teşekkül etmişti. Bu hanlığın ömrü İran'da Kaçar Hanedanlığı'nın kurulmasına kadar olmuştur.

Tebriz Hanlığı'nın kurucusu Dünbuli kabilesinin ünlü temsilcisi Necefkulu Han olmuştur. Dünbuli kabilesi Safevilerin yönetime gelmesinde emeği geçmiş kabilelerden biriydi. Necefkulu Han, Nadir Şah tarafından Tebriz kadılığına atanmış bir şahsiyet idi. Nadir Şah'ın ölümünden sonra ise siyasi durumdan faydalanarak Tebriz'de bağımsız bir idare kurmuştur.⁵¹

Tebriz Hanlığı, Urmiye Gölü'nün kuzeydoğusunda bulunuyordu. Hanlık, kuzeyde Üzümdil dağ silsilesi, Karadağ Hanlığı, doğuda Serab Hanlığı, güneyde Sehend Dağı, batıda Urmiye Gölü ile çevrili idi. Hanlığın arazisi dağlı, tepeli ve dereli alanlardan oluşuyordu. Tebriz Hanlığı idari bakımdan Güney, Merend ve Tebriz illerinden oluşuyordu. Merkezle bağlı olan köyler sayıca çok olduk-

⁵¹ Aynur Emenova, "Tebriz Hanlığı", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 7, s. 113

larından bu köyler yerli ağalar (beyler) tarafından yönetilen küçük nahiyelere bölünüyordu. Hanlık döneminde Tebriz şehrinin nüfusunun 50.000 dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir. Tebriz Hanlığının nüfusunun geneli yerleşik hayat süren çiftçilerden oluşuyordu.⁵²

Tebriz Hanlığı'nın kurucusu Necefku Han, 1784 yılında vefat etmiştir. Onun oğulları tarafından Hanlık bir süre daha yönetildiye de bu kısa süreli olmuş ve Tebriz daha sonra Kaçarların yönetimine geçmiştir. Hanlık döneminde Tebriz'de mimar, heykeltıraş ve ressamların ustalık düzeyini gösteren pek çok mimari yapılar inşa edilmiştir. Bunların içinde Necefku Han zamanda yapılmış kale duvarları, istihkâmlar ve muhteşem divanhane binası zikredilmeye değer yapılardandır. O, şehrin çeşitli yerlerinde siyasal, askeri ve toplumsal önem taşıyan imar faaliyetlerine girişmişti.⁵³

Tebriz Hanlığı döneminde yani 18. yüzyılın ikinci yarısında Tebriz'de toplumun büyük bir kısmı zanaat ve ticaretle uğraşıyordu. Zanaatın en önemli kısmını ipek dokumacılığı oluşturuyordu. Tebriz'in ipeği diğer şehirlerinkine göre üstün idi. Dokumacılığın yanında halıcılık, silah yapımı, demircilik, dericilik, terzilik kuyumculuk, boyacılık ve bakırcılık şehrin önemli zanaat kolları arasındaydı. Farklı ustaların pazar sokaklarında özel dükkânları vardı. Zanaatçıların çoğu hem üretici hem de satıcıydı. Onların ürettikleri ürünler yalnız Azerbaycan'da değil Yakın ve Orta Doğu'da, Orta Asya'da ve Avrupa ülkelerinde ünlenmişti.⁵⁴

Yukarıda bahsedilen siyasi parçalanmışlık evresinde İran tahtı için iki şahıs (Muhammed Hasan Han Kaçar ve Kerim Han Zend) mücadele etmişti. Bunlardan biri olan Kerim Han'ın hâkimiyet döneminde Azerbaycan'ın durumu çok iyi bilinmemektedir. Hanlık evresine denk gelen bu zamanlarda önceleri Azerbaycan

52 Aynur Emenova, 2002, s. 113

53 Aynur Emenova, 2002, s. 114, 121

54 Aynur Emenova, 2002, s. 118-119

eyaletine Afganlı Azat Han hâkim olmuştur. 1756'da ise eyalet Hüseyin Han Kaçar tarafından ondan alındı. Sonra Urmiyeli Ali Han Afşar, Meraga ve Tebriz'i aldı. Kerim Han 1758 yılında karşı hücumla geçtiyse de Ali Han Tebriz'de tutundu. İlkbaharda Kerim Han tekrar hücumla geçip Azerbaycan'ı işgal etti ve 7 ay kuşatmadan sonra Urmiye'yi ele geçirdi ve Ali Han rehin alındı.⁵⁵ Bundan sonra Kerim Han, Necefkulu Han'ın Tebriz'deki yönetimini onaylayan bir ferman vermiştir.

Fars Hâkimi Kerim Han Zend'in, Ağa Muhammed Han-ı Kaçar tarafından mağlup edilip öldürülmesinden (1779) sonra İran'da tekrar kargaşalık başlayacak ve en sonunda Ağa Muhammed, İran'da birliği sağlayıp Kaçar Hanedanlığı'nı tesis edecektir(1795).

1779/1780 yılında Tebriz'de büyük bir deprem olmuş ve şehirde büyük hasarlar meydana gelmiştir. Hatta şehrin büyük bir kısmı yıkılmış ve çok sayıda insan ölmüştür.⁵⁶ Yıkılan surların yeniden yapımına hemen depremden sonra başlanmış ve 1782'de bitirilmiştir.⁵⁷

Aka Muhammet Han, 1795 tarihinde Tahran'da resmen tahta oturmuş ve şahlığını ilan etmiştir.⁵⁸ Böylece İran'da 1795 yılından 1925 yılına kadar sürecektir olan “Kaçar Hanedanlığı” devri başlamış oluyordu. Kaçar Hanedanlığı'nın ilk şahı olan Aka Muhammet Han, tıpkı Şah İsmail gibi başta Kaçarlar olmak üzere sırf Türk unsuruna dayanarak İran'da yeni bir Türk sülalesinin hâkimiyetini tesis etmiştir.⁵⁹

1790'ın sonuna doğru Kaçar Hanedanı'nın kurucusu Aka [Ağa] Muhammet, Azerbaycan'ı işgal için harekete geçti. Aka Muhammet, Tebriz şehrini kendi iktâna ilave etti. Aka Muhammet,

55 V. Minorsky, 1993, s. 92

56 Arnold T. Wilson, 1930, s. 117

57 Gissou Mahmudi, **Tebriz'deki İslâm Mimari Eserleri**, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993, s. 7

58 Yılmaz Karadeniz, 2004, s. 64

59 Mirza Bala, “Kaçar”, **İ. A.**, İstanbul, 1993, c.6, s. 35

Tahran'ı payitaht yapmakla beraber Tebriz, Kaçar Sülalesinin sonuna kadar veliahtların oturduğu “*darü's-saltana*” olarak kaldı.

Kaçarlar, Farsça'yı teşvik ettikleri halde sarayda Türkçe konuşurlardı. Mirzaların yetiştikleri yer Tebriz'di. Bütün Kaçar şahları gençlik yaşlarını Tebriz'de geçirirdi ve bu onların Türk kültürü ile büyümelerini sağlayan en önemli etkenlerden biri idi.⁶⁰

İlk Kaçar şahının 1796'da katlinden sonra Azerbaycan'da karışıklıklar çıktı. Bir süre bazı kabile beyleri arasında hâkimiyet mücadelesi yaşandı. 1799 yılında Kaçar tahtının varisi Abbas Mirza, kendi beylerbeyi olarak Ahmet Han ile Tebriz'e yerleşti. Bir süre daha Tebriz'de bazı ailelerin etkinliği devam etti.

18. yüzyılda Tebriz birçok depreme maruz kalmış (1721, 1727, 1779-1780 ve 1786) ve bu depremler sonucu binlerce insan ölmüş ve şehirdeki birçok mimari eser de zarar görmüştür.⁶¹

Abbas Mirza, babasının tahta geçişini takiben 1799 yılında Nâib-i Saltanat (tahtın varisi) ilan edilip Azerbaycan Beylerbeyi tayin olundu ve bu eyaletin merkezi olan Tebriz'e yerleşti. Veliaht Şehzade Abbas Mirza, Azerbaycan Beylerbeyi olarak Tebriz'de 1831 yılına kadar ikamet edecektir. Bu süre zarfında Tebriz şehri, Rus sınırına yakın diğer şehirlerin tersine ticaret ve kültür şehri olarak genişleyip büyümüştür. Barış zamanlarında Abbas Mirza yazları Tebriz'de kışları da Hoy'da geçirmiştir.⁶²

Rusya tarafından Gürcistan'ın ilhakından itibaren İran-Rusya arasındaki ihtilaflar artmaya başlamıştı. Tebriz bu dönemde İran'ın askerî faaliyetlerinin merkezi olmuştu. Veliaht Abbas Mirza,

⁶⁰ Abdullah Gündoğdu, “İran Tarih Yazımında Türkler”, **Prof. Dr. Yavuz Ercan Armağanı**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007, s. 205

⁶¹ Aynur Emenova, 2002, s. 114. Emenova, gördüğü kaynaklara binaen adı geçen tarihlerdeki depremlerde ölen insan sayısı hakkında çeşitli miktarlar vermektedir. Bunlar 1721 yılı depremi için 70.000 veya 90.000; 1727 yılı depremi için 77.000; 1779 yılındaki için yaklaşık 100.000 ve 1780 yılı depremi için 40.000 kişidir.

⁶² Gavin Hambly-Charles Melville, **The Cambridge History of Iran: From Nadir Shah to the Islamic Republic**, Editör: P. Avery, Cambridge University Press, Cambridge, 1991, c. 7, s. 150

İran ordusunu Avrupa tarzında modernleştirmeye çalışıyordu. Bu arada bir İngiliz heyeti Tebriz'e yerleşti. İngiliz ve Rus heyetleri Abbas Mirza'nın sarayında ikamet ediyorlardı. Tebriz'de ambarlar, top dökümhaneleri, cephanelikler yapılıyordu. Ancak Tebriz şehri maruz kaldığı felaketlerden sonra yıpranmış ve eski ihtişamını kaybetmişti. 19.yy'ın başlarında şehrin nüfusu hakkında değişik rakamlar ileri sürülmüştür.⁶³

1807 yılında Tebriz'de bulunan Fransız diplomat J. M. Tancoigne, Tebriz ile ilgili bize şu bilgileri aktarmaktadır: "Azerbaycan'ın başşehri, antik çağdaki Medya, İran Şah'ının üçüncü oğlu Prens [Veliaht Şehzade] Abbas Mirza'nın oturma yeridir. Tebriz, dağ eteğindeki bir ovada kurulmuştur ve şehrin içinden bir nehir geçmektedir. Chardin, 15.000 ev olduğunu hesaplamıştı. Şimdi ise nüfus çok azdır ve 50.000 veya 60.000 kişiyi geçmez. Şehirde biraz Ermeni de vardır. Birçok seyyah Tebriz'i Antik Çağ'ın Ecbatana'sı olduğunu ileri sürseler de bu görüşleri İran Kürdistanı'ndaki Hemedan'ı Medya'nın başşehri kabul eden seyyahların görüşleriyle çarpışmaktadır. Şehir, duvarlarla, kulelerle ve hendeklerle çevrilidir. Şehri korusun diye yapılmış doğudaki Kale-i Reşidiye harabeye dönmüştür. Şehir depremlere maruz kalmıştır. Bu yüzden evler tek katlıdır. Yapı malzemesi güneşte kurutulmuş tuğlalardır. Prens'in [Veliaht'ın] sarayı buradaki en dikkate değer yapıdır. Fakat burası bile sade dekore edilmiştir. Şehrin çevresinde 1559 [1779/1780 depremi olmalı] depreminden kalma çok sayıda yıkıntı vardır. Tebriz, İran'da ticari faaliyetlerin en yoğun yaşandığı şehirlerden biridir. Altın, ipekli-pamuklu eşyalar, şallar, basmalar şehirde ticareti yapılan mallardandır. Tebriz'in havası çok soğuk ve neredeyse tüm yıl dağlarda kar vardır."⁶⁴

63 Tancoigne 50.000–60.000 arası; Dupre 40.000; Kinneir 30.000. Bkz.V. Minorsky, 1993, s. 92

64 M. Tancoigne, **A Narrative of A Journey Into Persia and Residence at Teheran**, London, 1820, s. 72-74

1808–1809 yıllarında İran'da bulunan ve Tebriz'i gören İngiliz seyyah Morier⁶⁵ ise Tebriz hakkında şunları söylemektedir:

"Chardin⁶⁶ Tebriz hakkında yazdığına göre Tebriz İran'ın ikinci büyük şehriydi. Onun yazdığına göre Tebriz'de 15 bin ev, 15 bin dükkân, 3 yüz kervansaray, 50 bin 200 nüfus vardı. Şimdi ise bunun onda biri büyüklüğe sahip desek abartmış olabiliriz. Modern şehir, neredeyse önceki şehrin ortasında konuşlanmıştır. Şehrin her yanında ev yıkıntılarını ve sokakların harabelerini görebiliriz ki bu da bize bu şehir Chardin'in tasvir ettiği şehir mi acaba dedirtir. Tebriz bugün 3 ¼ mil⁶⁷ genişliğindedir. Etrafı, güneşte kurutulmuş tuğlayla yapılan duvarlarla ve de birbirleri arasında düzenli aralıklar olmayan kulelerle (ocakta pişmiş tuğlalarla yapılmış) çevrilmiştir. Her birinde koruma olan yedi kapı vardır. Bu kapılar güneşin batmasından sonra bir veya iki saat kapatılır. Sabah da güneş doğmadan açılır. Kapıların anahtarları şehrin valisindedir. Şehrin dışında bir ordugâh kurulmuştur. Ali Şah Kalesi bugün Tebriz'deki en ilginç yapıdır. Bizim Tebriz'de kaldığımız sürede Büyükelçi de kendisine Prens [Veliaht] tarafından sağlanan bir evde misafir edilmiştir. Şehrin güneydoğusundaki tepenin eteklerinde bir su değirmeni vardır. Bu değirmen Tebriz'deki diğer yapılardan daha modernidir. Tuğla, taş ve mermerden yapılmıştır ve Prese pahalıya mal olmuştur. Tebriz nüfusunun önemli bir kısmının şehrin dış mahallelerinde yaşadığını söyleyebiliriz. Tebriz artık Chardin'in betimlediği o muhteşem şehir değildir. Bütün büyük binalar depremle birlikte yıkılmıştır. Ben şehrin duvarları boyunca yürüdüm ve tahminimce şehrin etrafı 3 mildir. Kapıların üçü yeşil lakeli tuğlalarla işlemeli sütunlarla süslenmiştir ve görünüşleri çok muhteşemdir. Diğer beş kapı ise çok küçük ve bayağıdır. Duvarlar çok zayıf ve

65 James Morier (1780–1849) : İngiliz seyyah ve yazar. 1810–1816 yılları arasında İran'da İngiliz temsilcisi olarak bulunmuştur.

66 Jean Baptiste Chardin (1643–1713): Orta Doğu'ya ve Hindistan'a giden Fransız seyyah ve kuyumcu. Chardin, Lyonlu bir tüccar ile 1665 yılında Şah Abbas II zamanında İran'a gitmişti. Yakın Doğu'yu ve İran'ı anlatan 10 ciltlik bir kitabı vardır (The Travels of Sir John Chardin).

67 1 mil = 1,6 km

güneşte kurutulmuş çamurdan tuğlalarla onarılmışlardır. Tüm şehir İranlıların “Meyve hane” dedikleri bahçelerle çevrilidir. Şehrin kuzey batısında siyah taş veya granit parçalarıyla çevrili büyük bir mezar yeri vardır. Şehrin güney batısında bu eski mezarlardan birkaç tane daha vardır. İçlerinden birinin yakın dağlardan çıkarılmış kırmızı bir taştan yapıldığı açıkça bellidir. Tebriz’de bazıları büyük olmak üzere 12 hamam ve şehir boyunca uzanan bir pazarı vardır. Fakat pazar kirli ve bayağıdır. Deprem tehlikesi Tebriz halkına evlerini mümkün olduğunca alçak yapmayı ve yapılarında sıva ve tuğla yerine daha çok ağaç kullanmayı öğretmiştir. Aynı nedenden ötürü pazarlar sadece ahşap çatılarla örtülüdür.”⁶⁸

Rus Ordusunun İran Ordusunu mağlup ederek, Tebriz’e doğru ilerlemeye hazırlanması üzerine, İran Şahı, Rusya ile anlaşma yoluna girdi. 12 Ekim 1813’de Karabağ’ın Gülistan Şehri’nde, İran ve Rusya arasında barış imzalandı. Gülistan Antlaşması ile bütün Azerbaycan Hanlıkları Rusya’ya dâhil edilmesine ve İran, Doğu Gürcistan ve Dağıstan’da hak iddia etmekten vazgeçmesine rağmen, Revan ve Nahçıvan Hanlıkları İran himayesi altında bağımsızlıklarını koruyabilmişlerdir. Bu anlaşmadan 13 yıl sonra Rusya ile İran arasındaki savaş yeniden başladı. 1826 yılında, Kaçar Veliahtı Abbas Mirza, I. Aleksander’in ölüm haberi üzerine 1813’te imzalanan Gülistan Antlaşması’nı bozmuş ve Ruslarla mücadeleye başlamıştır.

Abbas Mirza döneminde Tebriz, veliahtların oturduğu bir yer olduğu için ikinci başkent olarak görülüyordu. Bu dönemde kervansaraylar, hanlar ve ticari merkezler gelişmiştir. Değişik ülkelerden alışveriş için tüccarlar Tebriz’e gelmekteydi.⁶⁹

1817–1820 yılları arasında İran, Gürcistan ile Ermenistan’a bir seyahat yapan ve Tebriz’i gören İngiliz ressam ve seyyah Sir Robert Ker Porter (1777–1842), Tebriz ile ilgili şunları söylemektedir:

68 James Morier, **A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople In The Years 1808 and 1809**, London, 1812, s. 271-274

69 Gissou Mahmudi, 1993, s. 162

"Tebriz veya bazılarının dediği gibi Tauris bugün İran tahtının varisinin yani Prens'in [Veliaht Şehzade] (Abbas Mirza) ikametgâhı ve Azerbaycan'ın başkenti olarak bilinmektedir. Şehir, Türk-İran savaşlarından etkilenmiştir. Fakat en çok depremler şehre zarar vermiştir. Birçok bina yıkılmış, insanlar yıkıntıların altında kalmıştır. Tebriz son zamanlarda Prens'in [Veliaht Şehzade] emirleri doğrultusunda yeniden imar edilmektedir. Bu emirler doğrultusunda şehir kulelerle ve tabyalarla (burçlarla) korunan kalın bir duvarla çevrilmiştir. Ayrıca ek olarak çok derin bir hendek de kazılmıştır. Tüm genişliği 6 bin yard⁷⁰ dır."⁷¹

19. yüzyılın ilk yarısında İran'a bir seyahat yapan ve Tebriz'i gören George Fowler, şehir hakkında şu gözlemlerde bulunmuştur:

"Tebriz şehrine girmeden şöyle dışından bir bakıldığında en göze çarpan yapı ark veya cephanelik diye adlandırılan tuğla yapıdır. Bu yapının etrafı bana görüldüğü kadarıyla yerden 10 veya 12 feet yükseklikteki çamur yığınlarıyla (tepecikleriyle) çevrilidir. Şehrin renkli çinilerle süslü kapısından girdiğimizde kendimi sanki bir lağım kanalının içindeymiş gibi hissettim. Daracık yollar, küçük kapılar, düzensiz duvarlar, bazen kaybolan bazen ortaya çıkan bir su akıntısı, geçişimize engel olmak istercesine homurdayan duvarların üstünde köpek sürüleri, sırtlarına çalılar yüklenmiş eşek sürüleri - ki gittiğimiz yolu daraltıyor ve beni duvara doğru sıkıştırıyorlardı - çöp yığınları ve insanların yaşadığı evlere veya ona benzer şeylere gelince hiç böyle bir şey görmedim. Ne bir pencere ne de - gelip geçenlerin dışında - bir insan yaşadığını belirten işaret gördüm. Rehberimin beni yanlış yere getirdiğinden şüphelenecektim ki tam bu sırada Ali (rehber) bana Tebriz diye bağırdı. Ali evlerin burada sadece zemin kattan oluştuğunu ve çatının da sokak seviyesinde olduğunu söyledi. Ben daha uzunca bir süre bu şehrin Chardin'in tasvir ettiği o muhteşem şehir olduğu konusunda şüphe duydum. Ben hala gördüğüm bu yerlerin şehrin kenar mahalleleri

70 1 yard = 0,9 metre

71 Sir Robert Ker Porter, **Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia (1817-1820)**, London, 1821, s. 220-227

(banliyösü) olduğunu düşünmüş ve o muhteşem şehir ile bir az sonra karşılaşacağımızı umuyordum. Fakat hayal kırıklığına uğradım. Misk gibi kokan bir hava ile karşılaşacağımızı umuyorken ölü köpeklerin bozulmuş cesetlerinden gelen kokular bizi karşıladı. Şehrin etrafı 3 mil idi ve yedi kapı vardı. Duvarlar ikili bir yapı arz ediyordu ve aralarında hendekler vardı. İçerdeki duvarlar kulelerle korunuyordu. Kapılarda ve kulelerde nöbetçiler vardı. Şehrin kapılarının anahtarları geceleri şehrin valisine teslim ediliyordu. Onun özel izni olmadan sabaha kadar kimse giriş-çıkış yapamazdı. Duvarların arasındaki hendeklerin üstünde geçişi sağlamak için köprüler vardı fakat bana pek sağlam görünmediler. Şehirdeki istihkâm yapıları bana yeterli göründü. Ali mescidi ve Sultan Gazan Han Türbesi 1559'daki [1779/1780 depremi olmalı] büyük depremde zarar görmüştür. Şehrin yayıldığı ova geniş ve verimsizdir (kırak, çorak). Şehrin kuzey ve güney sınırları inişli çıkışlı kayalıklarla doludur ve dağlara doğru uzanır. İnsanlar ve hayvanlar için ulaşılmaz gibi görünüyor. Ayrıca buraları bitki örtüsünden de yoksundur. Şehirde çok fazla hamam vardır fakat iyi değiller. Pazar mağazalar için yapılmış yapıların oluşturduğu büyük bir hattın oluşur. Bu dükkanların bazılarının çatıları vardır bazıları keçeden hasırlarla örtülüdür ve diğerleri de kolay kırılabilir malzemelerle örtülüdür. Dükkanların oluşturduğu hat şehrin kalbine doğru uzanmaktadır. Daracık yollarda hayvanlarla insanlar birlikte ilerlemeye çalışıyorlar. Etrafta kebabçılar, tatlıcılar, berberler, dervişler, mollalar ve ticaret yerleri, silah yapım yerleri hepsi birlikte karışık bir yapı arz etmektedir. Pazarda Gürcü ve Avrupa yapımı mallar, Şam bıçakları, ateşli silahlar, kasketler, terlikler, eyerler, tatlı yiyecekler, kekler, dondurmalar, şerbetler vardır. Fakat pazarda İranlıların övündüğü firuze veya Turkuaz mücevherlerden pek göremedim. Pazar bu karışık hali görülmeye değerdir. Tüccarlar İran'da en serbest ve en zengin kesimdir. Çok az vergiye tabidirler. Tebriz'de tüccarların konakladığı ve mallarını koyduğu kervansaraylar vardır ki bunlar içinde tüccarlar için odalar, hayvanlar için ahırlar barındıran güzel yapılardır. Tebriz'de hiç Yahudi'ye rastlamadım. Sadece Tah-

ran'da birkaç tane olduklarını duydum. Acı Çay şehre doğru akar. Euler iki yapıdan oluşur. İlki giriştir. Ortasında su vardır ve etrafı bahçeliktir. İkinci kısım harem denilen yasak dairelerdir. Tebriz büyük bir ovada yer alır ve Azerbaycan Eyaletinin başşehridir. Bu zamana kadar sık sık Türkler tarafından fethedilmiştir ve şu anda şehirde onların dili konuşulmaktadır. Chardin bu şehri 1672 yılında ziyaret etmiştir. Onun raporlarına göre şehirde 240 cami, 50.000 ev, 50.000 dükkân, 300 kervansaray ve yarım milyondan fazla insan vardı. Şehirde büyük meydanlar vardı ve imparatorluğun ikinci büyük şehri idi. Tebriz'in Medler zamanında adı Tauris idi. Tebriz ismini İranlılar Hicri 165 [M. 781/782] yılında vermişlerdir. Yaklaşık bir yüzyıl önce çok büyük bir deprem bu muhteşem şehrin büyük bir bölümünü yok etmiştir ve yaklaşık 100.000 insana mezar olduğu söyleniyor. Şu anda Tebriz'in nüfusunun 60.000 olduğunu söyleyebiliriz. 600 yüzyıl önce Gazan Han tarafından inşa edilmiş olan Sultan Gazan Mescidinde Tebriz'in muhteşem mermerlerinden levhalar (parçalar) vardır. Tebriz'in iklimi İran'da karşılaştığım en sağlıklı iklimdir. Yazları hava çok sıcak olur. Fakat gün ortasında serinletici bir rüzgâr çıkar. Kışları sert geçer. Tebriz şehrinde zaman zaman korkunç Kolera salgınları görülmüştür. Bunlardan bir tanesi 30 veya 40 bin kişinin telef olduğunun söylendiği 1830 yılı salgınıdır. Veba da zaman zaman Tebriz'de tahribat yapmıştır."⁷²

Rus-İran Savaşları 1828 yılına kadar devam etmiştir. Rus ordusu Prens General Eristow kumandasında Tebriz'e girmiştir. Bu sırada şehirde olmayan Abbas Mirza bir süre sonra şehre geldi ve başkumandan Kont Paskeviç ile görüştü. Ateşkes şartları imzalandı fakat bunu Tahran kabul etmedi. Ruslar bunun üzerine tekrar hücumla geçti. Urmiye, Meraga ve Erdebil'i ele geçirdi. Bunun üzerine Aras nehri üzerindeki sınırı kabul eden ve Rus işgaline son veren

72 George Fowler, **Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan**, Henry Colburn, Publisher, Great Marlborough Street, London, 1841, böl. 19, s. 256-279

Türkmençay Barış Antlaşması yapıldı (1828).⁷³ Bu anlaşmaya göre; Rus Orduları Azerbaycan'ın güney bölgelerinden çekilirken, Revan (Erivan) ve Nahçıvan Hanlıkları Rusya'ya bırakıldı. Türkmençay Antlaşmasıyla Azerbaycan ikiye ayrılmış oldu. Böylece Aras nehrinin kuzeyi Çarlık Rusyasına, güneyi ise Kaçar sülalesi yönetimindeki İran'a bırakılmıştır. Artık kuzeyden Rusya, güneyden ve güney doğudan da İngiltere, İran hudutlarına dayanmış oluyordu. Ayrıca bu antlaşma ile birlikte tarihte sürekli bir bütünlük arz eden Azerbaycan coğrafyası ikiye ayrılmış ve günümüzde de devam eden "Güney Azerbaycan Sorunu" başlamış oluyordu.

Abbas Mirza devrinden itibaren Tebriz, İran tahtının varislerinin resmi ikametgâhı olmuştur. Muhammet Şah'ın 1834 yılında tahta çıkmasına kadar İngiliz ve Rus heyetleri çoğu zaman Tebriz'de kalıyorlardı. Bu heyetlerin Tahran'a yerleşmesi siyasi rolün Tahran'a geçtiğinin göstergesidir.

Muhammed Şah (1834-1848) devrinde İran'a bir seyahat yapan ve Tebriz'i gören Amerikalı misyoner ve dilbilimci Justin Perkins (1805-1869), şehri şöyle tasvir etmektedir:

"Tebriz, Azerbaycan'ın en önemli şehridir. İsmi ateşi gidermek manasında Farsça 'Teb (ateş)' ve 'Rihten (dökmek)' sözcüklerinden meydana gelmiştir. Şehir, 48 km genişliğinde ve etrafı yükseltilerle çevrili büyük bir ovanın doğu tarafına konuşlanmıştır. Bu ova deniz seviyesinden en azından 1200 metre yüksekliktedir. Ovanın iç tarafları ekilmeyen arazidir. Çünkü bu kısımlarda topraktaki tuz oranı fazladır. Bu da verimi düşürmektedir. Doğu ve batı istikametindeki dağların eteklerine denk gelen kısımlarda ise su kanalları açılarak ekim yapılmaktadır. Şehrin etrafındaki dağlar ise çıplak ve bomboştur. Tebriz'de kışlar soğuk ve yazlar çok sıcaktır. Hazar Denizi'nden esen şiddetli bir rüzgârı da vardır. Şehrin büyük bölümü çamurdan yapılma yüksek duvarlar ile geniş ve derin hendeklerle çevrilidir. Etrafı 6,4 km genişliğinde olan Tebriz'in sekiz kapısı vardır. Şehrin etrafındaki bahçelerde bol miktarda şeftali,

73 V. Minorsky, 1993, s. 92

armut, erik ve üzüm yetişmektedir. Tebriz'in nüfusu kenar mahalleriyle birlikte 80.000'i bulmaktadır. Bunun bin kadarını da ayrıcalıklı bir sınıf olan Ermeniler oluşturmaktadır. Tebriz eskiden şimdiki nüfusuna göre daha kalabalık bir şehir imiş. Yaklaşık bir yüzyıl önce meydana gelen bir depremden şehrin çok hasar gördüğü söylenmektedir. Depremler Tebriz'de halen oldukça yaygındır. Şehrin güney tarafındaki 27 metre yüksekliğinde kesme taştan yapılmış Ark [kale, hisar], muhteşem bir yapıdır. Tebriz, ticari açıdan bakıldığında İran'ın en önemli şehridir. Büyük bir Avrupa pazarıdır. Şehirde çok sayıda kervansaray ve çarşı vardır. Eşarp ve ipekli eşyalar Tebriz'in yerli halkı tarafından üretilmektedir. Tebriz'de bulunan başlıca ithal mallar çuha, pamuk, basma, kesme şeker, çanak-çömlek, cam eşya ve çaydır. İran ise bol miktarda ipek, ham pamuk ve halı satmaktadır. Cephanelik ve top dökümhaneleri bulunan Tebriz'de şimdiki Şah'ın babası Abbas Mirza uzun süre oturmuştur."⁷⁴

Tebriz, Kaçar iktidarının, Türkmençay Antlaşması'ndan sonra 20.yy'ın başına kadar temin ettiği yaklaşık 70 yıllık sükûnet devrinde biraz olsun kendine gelebilmiştir. Kolera ve vebanın korkunç insan kayıplarına rağmen Tebriz'in nüfusu 1840'larda 100 bini buluyordu. 1895'e doğru ise nüfus 150-200 bin arasına çıkmıştır.⁷⁵

Tebriz'in ticareti bir durgunluk devrinden sonra bilhassa 1833 ve 1836 yılları arasında gelişti ise de aşırı derecedeki ithalat 1837'de bir krize sebep oldu. Maveray-ı Kafkas nakliye yolunun açılışı buna denk olan Trabzon-Tebriz yolu için mühim bir rekabet teşkil etti. 1883'te Rus hükümeti Maveray-ı Kafkas'tan geçen nakil yolunu kapattı ve bu olay üzerine Rus ticareti kuzey İran pazarlarında rağbet buldu ise de Trabzon-Tebriz yolu üzerinden ticari emtia akışı da artmıştır.⁷⁶

⁷⁴ Justin Perkins, **A Residence of Eight Years in Persia**, New York, 1843, s. 143-150

⁷⁵ V. Minorsky, 1993, s. 93

⁷⁶ V. Minorsky, 1993, s. 93

Tebriz-Erzurum-Trabzon yolu, ticari bakımdan Türkiye ve İran arasında oldukça mühim ve gelir sağlayıcı bir mahiyette idi. Ülke içinde satarak veya direkt geçirerek batıya ulaştırdıkları eşya ve emtia sayesinde İranlılar, önemli gelir elde ediyorlardı. İranlı tüccarların uğradığı ilk büyük kara gümrüğü olan Erzurum'da tacirler gümrüğe ödedikleri vergiyle Osmanlı hazinesini besliyorlardı. Erzurum'daki tüccarların alışverişi ve kazandıklarından başka ikamet ve diğer zaruri ihtiyaçları mukabilinde bıraktıkları para da ahalinin maiyeti bakımından mühimdi. Bu sebeple Osmanlılarla İranlılar arasında çıkan savaşlara rağmen ticaretin tamamen kesildiği vaki olmuyordu.⁷⁷ Bu ticaret elbette klasik vasıtalarla at, deve, eşek, öküz ve at arabası ile yapılıyor ve Avrupa'ya kıyasla oldukça pahalıya mal oluyordu.

19.yy'da İngiltere, Kafkasya ve İran ile olan ilgisinden dolayı İpek Yolu'nun Trabzon-Erzurum-Tebriz hattını yeniden canlandırmak istemiştir. Bu yüzyılda birçok İngiliz araştırmacı, seyyah ve elçilik görevlisi İran'a ve Kafkasya'ya gitmiştir. İran'a gidenler Trabzon-Erzurum-Tebriz yolunu kullanıyorlar ve Tebriz'deki İngiliz elçilik mensuplarıyla temasa geçiyorlardı. Trabzon-Tebriz ticaret yolunun canlandırılması İngiltere'ye büyük ekonomik menfaat sağlayacaktı. İran ipeğinin Buşir Limanı yerine Trabzon'dan gemiye yüklenmesi maliyeti düşürecekti.⁷⁸ Bu sebeple İngilizler, Trabzon'da konsolosluk açmışlar ve bu sayede bölgeden sağlıklı bilgiler elde etmişlerdir. Ayrıca 1836 yılından itibaren İstanbul'dan Trabzon'a buharlı vapurların işlemeye başlaması ve 1877-1878 Osmanlı-Rus harbinden sonra bir ara Rusya'nın kendi mallarının ülke dahilinde dolaşımını temin etmek amacıyla kendi toprakları üzerinden -bilhassa Batum Limanı'ndan- geçen ticareti kesmesi, Trabzon-Erzurum-Tebriz üzerinden yapılan Osmanlı-İran ticaretinin hacmini artırmıştır. Hatta Rusya'nın Kafkasya üzerinden transit ticareti yasaklaması üzerine Trabzon-Erzurum ve Bayezid yoluyla

77 Selahattin Tozlu, "Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 14, s. 482

78 Selahattin Tozlu, a.g.m., s. 482

İran hududuna giden anayolun –tabii bu yol Hoy üzerinden Tebriz’e ulaşıyordu- iyileştirilmesi hususunda irade çıkarılmıştır.⁷⁹ Fakat XX. yüzyılın başlarına kadar aralıklarla da olsa bir süre daha iyi işleyen bu yol, Süveyş Kanalı’nın açılması (1869), Rusya’nın Dağıstan’daki isyanları (1870) bastırıp sükûneti sağlayıp bu yola rakip olarak Tiflis (Gürcistan) hattını ortaya çıkarması ve Tiflis yolundan geçiş vergilerini kaldırması, yine Rusya’nın Kafkasya ve Azerbaycan’daki önemli şehirleri birbirlerine ve Karadeniz’e yollarla (özellikle de demiryolu) bağlaması, İranlı tüccarlara gümrük ve karantina işlemlerinde bazı kolaylıklar sağlaması, Osmanlı eyalet valilerinin illerinden geçen kervanlardan değişik miktarlarda vergi istemeleri ve İngiltere’nin Fars Körfezini direkt olarak kullanmaya başlaması gibi nedenlerle eski önemini yitirecek ve Trabzon-Erzurum-Tebriz üzerinden yapılan ticaretin hacminde de düşüşler olacaktır.⁸⁰

19. yy’ın sonuna kadar genel bir önem arz eden birkaç olay Tebriz’in hayatında iz bırakmıştır. Bunlardan biri Bab’ın 1850 yılında Tebriz’de idam edilmesidir.⁸¹ Ayrıca Şeyh Ubeydullah komutasındaki Kürtlerin 1880 yılında Tebriz şehrine yaklaşması da Teb-

79 Komisyon, **Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010, s. 224

80 Charles Issawi, “The Tabriz-Trabzon Trade, 1830–1900: Rise and Decline of a Route”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol. 1, No. 1 (Jan.1970), s. 22–24

81 Mirza Ali Muhammet (Bab): Peygamber olduğu iddiasını “*Ben ilmin şehriyim Ali benim kapımdır*” hadisinde bahsedilen Ali adındaki kapı benim diyerek savunduğundan Bahaîler arasında Bab olarak anılmıştır. Bab, kendisini Nokta-i Ala ya da Nokta-i Beyan, sonra “*kâim*” (âhir zamanda, Peygamberin soyundan, dirilip kalkacak olan) ve en sonunda da kendisinden 1270 yıl önce H.z. Muhammed’de yeryüzünde tecelli etmiş olan İlâhi vahyin tecessüdü olarak vasıflandırmıştır. Bahaîlere göre ise Bahailik dininin kurucusu Bahaullah’ın gelişini müjdeleyen kişi olarak bilinen Mirza Ali, 1850 yılında Tebriz’de Şah Nasûriddin’in huzurunda, âlim ve fakihlerle yaptığı münazara sonunda irtidat (İslam Dininden çıkma) ettiğine hükmedilerek idam edilmiştir. C. Brockelmann, Bab’ın 1850 yılında Temmuz ayının sekizinci günü üç müridi ile birlikte Tebriz’de kurşuna dizildiğini yazmaktadır. Bkz. C. Brockelmann, 2002, s. 354

riz ahalisini korkutmuştur. Fakat Kürtler Binâb'dan ileri gidememişlerdir.⁸²

1887–1888 yılları arasında İran'da bulunan İngiliz oryantalist Edward Browne⁸³ Tebriz hakkında şu tespitlerde bulunmuştur:

“1 Kasım Salı günü Azerbaycan Eyaleti'nin başkenti, İran Veliht Prensi'nin ikamet yeri ve İran'ın en büyük şehirlerinden olan Tebriz'e ulaştık. Şehrin etrafında büyük bir dış mahalle vardı. Bir kervansaray indik. Sabahleyin İngiliz Konsolosluğu'na gittik. Bay Abbott ve karısı bizi çok iyi karşıladı ve Tebriz'de kalacağımız süre içerisinde bizi misafir etmek istediklerini söyledi. Bu daveti memnuniyetle kabul ettik. Erzurum'dan beri bir Avrupalıya rastlamamıştık ve Trabzon'daki İtalya Oteli'nden beri de rahat bir yatakta uyumamıştık. Tebriz'de 4 gün kaldık. Bu süre içerisinde Amerikan misyonierlerinden Bay Whipple ile tanıştık. Bay Whipple, bizi Tebriz'in sonsuz bir labirente benzeyen pazarlarında (belki de İran'dakilerin en büyüğü) gezdirdi. Ayrıca İran hakkında derin bilgisi ve keskin bir zekâsı olan Türk Konsolosu Behçet Bey ile de tanıştık. Tebriz çok önemli bir şehir olmasına rağmen pazarlarının dışında turistlerin görebileceği çok az yer vardır. Bunlardan bazıları Mavi Cami (Mescid-i Kebud) ve Kale (Ark) 'dır. Bu yapıların ikisini de Tebriz'deki ikinci günümüzde ziyaret ettik. Mavi Cami bugün neredeyse bir yıkıntı gibidir. Fakat duvarlarını süsleyen yazılar ve çiniler, onun eski zamanlardan kalma büyük bir yapı olduğuna tanıklık eder gibidir. Kale (orijinalinde bir cami olduğu da söylenmektedir) sadece bir girişi olan etrafı çevrili bir kareden ibarettir. Girişin karşısında büyük ve ağır dikdörtgen bir kule yükselir. Kule-nin iç sol duvarındaki bir merdiven ile kuleye çıkılır. Aulunun karşı tarafında şimdi mühimmat deposu olarak kullanılan geniş bir ambar vardır. Kalenin zirvesinden bakınca şehrin büyüklüğü anlaşılır. Eski zamanlarda bu yükseklikten suçlular alttaki hendeğe atılırlar-

⁸² V. Minorsky, 1993, s. 93

⁸³ Edward Granville Browne (1862–1926): İngiliz oryantalist. İran tarihi ve edebiyatı ile ilgili çok sayıda bilimsel makalesi ve kitabı vardır.

miş. Mirza Ali Muhammet'in trajik ölümü de 9 Temmuz 1850 tarihinde bu noktada veya buraya yakın bir yerde olmuştur."⁸⁴

1890–1914 yılları arası İran'da protestolar ve devrim gösterilerinin yoğun olarak yaşandığı bir devre olmuştur. Bu gösterilerde Tebriz önemli bir rol oynamıştır. Örneğin 1890'da Tebriz'de tehlikeli bir ihtilâl hareketi patlak vermiş ve yoğun olarak tüccarlar ve ulema bu protesto hareketlerinin Meşhed, İsfahan, Tahran ve diğer yerlere yayılmasına izin vermişlerdir.⁸⁵

Genelde ayaklanmalar ve protestolar Tebriz şehrinde başlamıştır. Çünkü daha modern ekonomisi, uluslar arası ticaret yolları üstünde bulunması ve Rus Transkafkasya'sı ve İstanbul'un Türkçe konuşan çevreleriyle olan bağlantısı sebebiyle Tebriz bölgede öncü bir rol oynamaktaydı.⁸⁶

1908 yılında Tebriz'de bir ayaklanma çıktı. Bu ayaklanmaya sebep olarak Rusya'daki 1905 İhtilalinden sonra Azerbaycan'da özgürlük ve milli hükümet kurma fikirlerinin kuvvetlenmesi ve bu gibi fikirlerin İran'daki Türkler arasında yankı bulması gösterilebilir.⁸⁷ İran'daki meşrutiyet taraftarı Azerbaycan Türkleri, Settar Han önderliğinde Şah'ın anayasayı kaldırmasına tepki olarak Tebriz'de ayaklanmışlardır. Bunun üzerine şehir hükümet kuvvetleri tarafından çevrilmiştir. Tebriz 11 ay boyunca kuşatılmış, bu kuşatma sırasında pek çok Tebrizli açlıktan ve hastalıktan ölmüştür. Nisan 1909'da İngiliz ve Rus kabineleri, "şehre lüzumlu erzakın girişini kolaylaştırmak, konsoloslukları ve yabancı tebaayı korumak ve isteyenlerin şehri terk etmelerine yardım etmek için" bir Rus müfrezesini Tebriz'e göndermek hususunda fikir birliğine varmışlardır.⁸⁸ General Snarski kumandasındaki Rus kuvvetleri 30 Nisan

⁸⁴ Edward Granville Browne, **A Year Amongst The Persians**, Adam and Charles Black, London, 1959, s. 63–70

⁸⁵ Gavin Hambly-Charles Melville, 1991, s. 195

⁸⁶ Gavin Hambly-Charles Melville, 1991, s. 204

⁸⁷ Bilgehan Gökdağ, "İran Türklerinde Kimlik Meselesi", **Bilig**, 2004, sayı 30, s. 52

⁸⁸ V. Minorsky, 1993, s. 93

1909'da Tebriz'e girmiştir. Bu kuvvetlerin çekilmesi için İran ile Rusya arasındaki müzakereler 1911 yılına kadar devam etti. Tebriz fedaileri şehre dağılmış olan Rus müfrezesine saldırılarda bulunuyorlardı. Buna karşılık olarak Rusya, Voropanov kumandasında bir Rus askeri fırkasını Tebriz'e gönderdi. Rus askerî mahkemesi Tebriz'de birçok idam kararı verdi. 1912 yılında Azerbaycan'ın batısındaki sorunlu bölgeleri işgal eden Osmanlı birlikleri geri çekildilerse de Türk-İran sınır meselesi askıda kaldı. Bundan dolayı I. Dünya Savaşı'nın çıktığı 1914 yılına kadar Rus kuvvetleri Azerbaycan'da kaldılar.

I. Dünya Savaşı sırasında Enver Paşa'nın Sarıkamış üzerine hücumu Kafkasya'daki Rus ordusunu tehdit altında bırakmıştı. Bunun üzerine Ruslar Azerbaycan'ın boşaltılmasını uygun gördüler. 1915 yılında Rus kuvvetleri ve onları takiben yerli Hristiyan ahalinin büyük bir kısmı Tebriz'i terk etti.

İran'a biri İttihat ve Terakki hatibi Ömer Naci diğeri de Ömer Fevzi komutasında iki koldan giren kuvvetler 1915 yılının Ocak ayının başlarında Urmiye'yi ve 12 Ocak'ta da Tebriz'i almayı başardılar.⁸⁹ Fakat burada fazla bir süre kalamadılar ve Ruslar az sonra Tebriz'i tekrar işgal ettiler.

Ruslar, Rus hududunu Tebriz'e bağlayan bir demiryolu inşaatına başladılar. Bu inşaat 1916'da tamamlandı ve hizmete açıldı. Bu İran arazisinde açılmış ilk demiryolu oluyordu.⁹⁰

1917 yılında Rusya'da devrim olmuştu. Bu tarihten itibaren İran'daki Rus ordusu teşkilatsız hale gelmişti. Azerbaycan 1918 yılında tahliye edildi. 1918 yılının Haziran ayında da Osmanlı öncü kuvvetleri Tebriz'e girdi. 8 Temmuz'da Ali İhsan Paşa ve 25 Ağustos'ta kolordu komutanı Kazım Kara Bekir Paşa Tebriz'e ulaştı. Bu vaziyet bir yıl kadar devam etti ve daha sonra İranlılar tekrar Tebriz'e hâkim oldular. 1919 yılında yeni umumi vali Sipehsalar'ın Tebriz'e gelmesiyle Tebriz'de durum biraz düzelmeye ve işler yoluna girmeye başladı. Fakat Tebriz şehrinde tam asayiş ve düzen,

⁸⁹ E. Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, TTK, Ankara, 1999, c. 9, s. 490

⁹⁰ V. Minorsky, 1993, s. 94

önce harbiye nazırı daha sonra da İran Şah'ı olan Rıza Han idaresinde tesis edilecektir.⁹¹

Birinci Dünya Savaşı sonrası İran, ülke çapında çeşitli merkezden kopma eylemlerine sahne olmuştur. Bunlardan en önemlisi Horasan, Gilan ve Azerbaycan ayrılıkçı isyanlarıydı. Genç yaşlarda olmasına karşın, meşrutiyet harekâtının önderlerinden sayılan Şeyh Muhammed Hiyabani “Azerbaycan Demokrat Fırkası” partisini kurarak (Mart 1918), 7 Nisan 1920’de “Azadistan Devleti’ni” kurmuş, Azerbaycan’ın bağımsızlığını ilan etmiş ve Tebriz’deki hükümet ajanlarını şehirden çıkmaya zorlamıştır. “Milli Hükümet” iş başına gelir gelmez reformlar uygulayarak Azerbaycan’ın demokratikleşme ve modernleşmesini amaçlamıştı. Ne yazık ki merkezi yönetim bu girişime fırsat tanımamıştır. 1920 Eylül ayında İran Hükümeti’nin gönderdiği silahlı birliklerle çatışan “Milli Hükümet” yenilgiye uğramış, liderleri Hiyebani ise bu çatışma sonucu Tebriz’de şehit düşmüştür (Eylül 1920). Bu olayın ardından Keleyber bölgesinde Kiyemi’nin önderliğinde bir direniş hareketi başlamış ancak bu isyan da devlet güçlerince bastırılmıştır. 1 Şubat 1922’de Lahuti’nin liderliğinde Tebriz’de başka bir isyan gerçekleşmiş ancak bu isyan da hükümetin gönderdiği Rıza Han birlikleri tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştır.⁹²

26 Şubat 1921 barışı ile Sovyet Hükümeti İran’daki bütün eski imtiyazlarından vazgeçmiştir.

İran Meclisi 31 Ekim 1925 yılında aldığı bir kararla (80 kabul, 5 ret, 30 çekimser) Kaçar Hanedanlığını ilga etmiştir. Böylece Rıza Han devletin başı gibi hareket etmeye başlamıştır. Sonunda 12 Aralık 1925’de İran Meclisi yaptığı oturumda oybirliğiyle aldığı bir kararla Rıza Han’ı ve vârislerini İran tahtına getirmiştir.⁹³ Daha sonra Pehlevi soyadını alarak “Şah Rıza Pehlevi” olarak 25 Nisan 1926’da taç giymiştir.⁹⁴

91 V. Minorsky, 1993, s. 94

92 Arif Keskin, “Güney Azerbaycan Milli Hareketine Tarihsel Kısa Bir Bakış”, **Türkiye Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi** (www.turksam.org), 22 Haziran 2004.

93 Gavin Hambly-Charles Melville, 1991, s. 224

94 Mirza Bala, “ İran (Tarihi Bakış), **İA**, İstanbul, 1950, c. 5, s. 1026

Rusya, 1941 yılında Rıza Şah'ın tahttan feragat etmesinden sonra Güney Azerbaycan'daki milli istiklal hareketini istismar etmeye başlayacak hatta II. Dünya Savaşı yıllarında işgal edilen İran'da Azerbaycan petroleri için gözünü Tebriz'in başkent olduğu Güney Azerbaycan'a dikecektir. Çünkü İngilizler, Huzistan petroleri için Güney İran'ı işgal etmişlerdi. Rusya'da Hazar petroleri için Güney Azerbaycan'ı yani Kuzey İran'ı kontrolü altında tutmak istiyordu. Bundan dolayı Rusya, Tebriz'de bağımsızlığı ilan edilen Azerbaycan Hükümeti'ni yakından takip etmiştir. Tebriz'de teşkil edilen yeni hükümet, Azerbaycan Türklerinin milli temayüllerine uyarak, oradaki Fars unsurların hakimiyet ve nüfuzlarına son vermiş, devlet daireleri ve okulları Türkleştirmişti. Ayrıca milli bir ordu teşkiline çaba sarf edildi. Fakat Rusya'nın Mayıs 1946 yılında kuvvetlerini İran'dan çekmesi üzerine fırsatı değerlendiren İran hükümeti Azerbaycan'ın muhtariyetine son vermeye karar verdi. İran askeri Güney Azerbaycan'a ilerledi ve gönüllülerden teşekkül etmiş olan Azeri ordusu büyük mukavemet gösterdiyse de modern silahlar ile teçhiz edilmiş muntazam İran ordusu karşısında yenilgiye uğradı. İran ordusu böylece Tebriz'e girdi. Hemen yeni rejimi ilga, eski rejimi ihya ettikten sonra askeri mahkemeler kuruldu. Azerbaycan istiklal hareketi ile yakından veya uzaktan alakalı bulunanların bir kısmı idam, bir kısmı da İran'ın güney vilayetlerine sürülmek suretiyle Güney Azerbaycan tekrar İran'a bağlandı.⁹⁵

95 Mirza Bala, 1950, s. 1027

SONUÇ

Tarihte her zaman Azerbaycan'ın başşehri olarak gösterilen Tebriz, gerek içinde barındırdığı Türk nüfus ve gerekse İran'ı yüzyıllar boyunca yöneten Türkler açısından önemli bir merkezdir.

İran'ın Tahran, Meşhed ve İsfahan'dan sonra dördüncü büyük şehri olan Tebriz, tarihte İlhanlılar döneminde -özellikle de Gazan Han zamanında- en iyi devrini yaşamıştır. Bu dönemde şehir genişletilmiş, yeni mahalleler yapılmış ve devletin başkenti olmasından dolayı özel bir konuma sahip olmuştur. İlhanlıların hâkimiyet dönemleri, aynı zamanda Azerbaycan'ın Türkleşmesinin de çok önemli bir evresini oluşturmuştur. Yine bu dönemde Tebriz'in doğu-batı ticaretindeki önemli konumundan dolayı dünyanın çeşitli yerlerinden heyetler siyasi ve ticari amaçlarla İlhanlı Devleti'nin başkenti Tebriz'e gelmişlerdir.

Tebriz, 13. ve 14.yüzyıllarda dünya ticaretinde çok önemli bir yere sahip olmuştur. Doğu-batı ticaretinde kilit rol oynayan Tebriz, tarihi İpek Yolu üzerinde bulunmasından dolayı bu dönemlerde tüccarlarla dolup taşmıştır. Tabii bu kazançlardan dolayı şehrin bir yıllık geliri bazı Avrupa devletlerinin gelirine eşit seviyeye ulaşmıştır.

İlhanlılardan sonraki dönemde Tebriz, bir ara İlhanlıların yerini almaya çalışan bazı grupların arasındaki mücadelelerde sık sık el değiştirmiştir. Daha sonra sahneye Timur çıkmış ve bölgede tekrar bir birliktelik tesis etmiştir. Fakat Timur'un ölümünden sonra yine bölgede çeşitli gruplar arasında (Çağataylılar, Celayirliler, Kara Koyunlular, Ak Koyunlular) hâkimiyet mücadelesi başlamış, bu mücadelelerde önce Kara Koyunlular sonra da Ak Koyunlular başarılı olmuştur. En sonunda 16.yy'ın başlarında bölgeye Safeviler hâkim olmuşlardır. Tebriz, Safeviler devrinde de bir süre

payitaht olarak kalmıştır. Daha sonra 18. yüzyılda kısa bir süre İran'ın yönetimini Nadir Şah Afşar ele geçirmiş, ardından yine bir Türk sülalesi olan Kaçar Hanedanı (1795-1925) İran'ı bir süre yönetmiş ve bu Türk hanedanlarından sonra 1925 yılında Şah Rıza Pehlevi ile İran'da yönetim Farslara geçmiştir.

Biz bu çalışmamızda yüzyıllar boyunca Azerbaycan coğrafyasının en önemli kültür ve ticaret şehri olan Tebriz'in incelediğimiz dönemdeki (11.yy'dan-Kaçar Hanedanlığı'nın 1925 yılında son bulmasına kadar) tarihini ve bu dönemde şehrin sosyo-kültürel durumunu anlatmaya çalıştık. Umanız bu çalışma Azerbaycan'a ve Tebriz şehrinin tarihine ilgi duyan araştırmacılara fayda sağlar.

KAYNAKÇA

- Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, Türkçe'ye Çeviren: Ö. Rıza Doğrul, TTK, Ankara, 1999, C.1-2
- Aka, İsmail, **İran'da Türkmen Hâkimiyeti (Kara Koyunlular Devri)**, TTK, Ankara, 2001
- Mirza Şahruh ve Zamanı (1405-1447), TTK, Ankara, 1994 Timur ve Devleti, TTK, Ankara, 2000
- Al-Bondârî, **Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi**, Türkçe'ye Çeviren: Kivameddin Burslan, TTK, Ankara, 1999
- Amuzeyneddinî, M, "Büyük Selçuklular Ve Halefleri Devrinde Tebriz", Çev: Altan Çetin, **Nüsha (Şarkiyat Araştırmaları Dergisi)**, yıl: IV, sayı: 13, Bahar 2004, s. 107-116
- Azer, San'an **İran Türkleri**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1942
- Bala, Mirza, "İran (Tarihi Bakış)", **İA**, İstanbul, 1950, C. 5, s. 1015-1028
- "Kaçar", **İA**, İstanbul, 1993, C.6, s. 33-38
- Barbaro, Josaphat, **Anadolu'ya ve İran'a Seyahat**, Çev: Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, Eylül 2005
- Barthold, W, "Azerbaycan ve Ermenistan", Çev: İsmail Aka, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1975, C. VIII-XII, s. 77-87
- "Gazan", **İA**, İstanbul, 1993, C.4, s. 729-730
- Bezer, Gülay Ö., "İldeniz", **DİA**, İstanbul, 2000, C. 22, s. 81-82
- "İldenizliler", **DİA**, İstanbul, 2000, C. 22, s. 82-84
- Blaga, Rafael, **İran Halkları El Kitabı**, 1997
- Bosworth, C. E, "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)", **The Cambridge History of Iran: The Saljug and Mongol Period**, Cambridge, 1968, C. 5, s. 1-203

- Boyle, A. J, "Dynastic and Political History of the Il-Khans", **The Cambridge History of Iran: The Saljug and Mongol Period**, Cambridge, 1968, C. 5, s. 303-422
- Brockelmann, C, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**, (Çev: N. Çağatay), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002
- Brosset, M, **Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)**, TTK, Ankara, 2003
- Browne, E. G, **A Year Amongst The Persians**, Adam and Charles Black, London, 1959
- Bünyadov Ziya, **Azerbaycan Tarihi**, (B. Yusifov ile birlikte), Bakü, 1994
- Chardin, John, **Travels in Persia (Abridged)**, Dover Publications, Inc, New York
- Clavijo, **Timur Devrinde Semerkant'a Seyahat**, Çev: Ö.R. Doğrul, Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1975
- Cüveyni, **Tarih-i Cihan Güşa**, Çev: Mürsel Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998
- Çelebi, Evliya, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, Sadeleştiren: T. Temelkuran, N. Aktaş, M. Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1966
- Demir, Mustafa, "İlhanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecindeki Siyasi Gelişmeler", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 8, s. 376-385
- Dostiyev, Tarih, "Selçuklular Döneminde Müslüman Doğusunda Kentleşme Durumları ve Azerbaycan'da Şehir Kültürü", **XIV. Türk Tarih Kongresi (9-13 Eylül 2002) Bildirileri**, TTK, Ankara, 2005, C. I, s. 453-458
- Duğlat, M. Haydar, **Tarih-i Reşidî**, İngilizceye Çev: E.D.Ross; Türkçe'ye Çev: Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006
- Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekriyye**, Çev. M. Öztürk, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001
- El-Hüseynî **Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye**, Çev: N. Lûgal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999

- El Tanci, M, **İbn-i Batuta Seyahatnamesi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1983
- Emenova, Aynur, "Tebriz Hanlığı", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 7, s. 113-122
- Ensari, Şapur, **1588-1619 Yılları Arasında Osmanlılar ve Şah Abbas**, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1962
- Fowler, George, **Three Years in Persia with Travelling Adventures in Koordistan**, London, Henry Colburn, Publisher, Great Marlborough Street, 1841
- Gabashvili, M, "İlhanlı Devleti'nin Uluslar arası Ticaret Politikası ve Halefi Olan Türk Olan Devletler", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 8, s. 386-393
- Gökdağ, Bilgehan, "İran Türklerinde Kimlik Meselesi", **Bilig**, Ahmet Yesevi Üniversitesi, 2004, sayı 30, s.51-84
- Gömeç, Saadettin, "Tarihte ve Günümüzde Azerbaycan", **Yeni Forum Aylık Siyaset, İktisat, Kültür Dergisi**, 1993, C. 14, Sayı 291, s. 30-42
- Günaltay, M. Ş, **İran Tarihi**, TTK, Ankara, 1987
- Gündoğdu, Abdullah, "İran Tarih Yazımında Türkler", **Prof. Dr. Yavuz Ercan Armağanı**, Turhan Kitabevi, Ankara, 2007, s.196-211
- Gündüz, Tufan, **Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar: Giovanni Maria Angiolello, Venedikli Bir Tacir ve Vincenzo D'Alessandri'nin Seyahatnâmeleri**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007
- Uzun Hasan-Fâtih Mücadelesi Döneminde Doğu'da Venedik Elçileri (Caterino Zeno ve Ambrogio Contarini'nin Seyahatnâmeleri)**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006
- Gürsoy, C. R., "Tebriz", **Türk Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1982, C. 31, s. 17-19
- Haciyeva, Galibe, "Tebriz Yer Adının Kaynağı", **Türk Dünyası Araştırmaları**, 2000, Sayı 129, s. 115-119

- Hanlu, Mansur, **Tebriz-i Kadîm, Müessese-i İntişârât-ı Telâş, Tebriz, 1364**
- Hanway, Jonas, **The Revolutlons of Persla, London, 1762**
- Hasan-ı Rumlu, **Ahsenü't-Tevârih, Çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2006**
- Heyd, W, **Yakın Doğu Ticaret Tarihi (Çev: E. Z. Karal), TTK, Ankara, 2000**
- Heyet, Cevat, **"Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 2004, C. I, Sayı i, s. 7-19**
- Hinz, Walter, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd, Çev: Tevfik Bıyıklıoğlu, TTK, Ankara, 1948**
- Huart, CL, **"Sâciler", İA, İstanbul, 1993, C. 10, s. 16-17**
- Ibn Arabshah, **Tameriane or Timur The Great Amır, Translated by J.H. Sanders, From The Arabic Life By Ahmed Ibn Arabshah, Progressive Books, 40-B, Urdu Bazar, Lahore, Pakistan, 1976**
- Ibn Hurdazbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı, Çev: Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2008**
- Issawi, Charles, **"The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route", International Journal of Middle East Studies, Vol. 1, No. 1 (Jan., 1970), pp. 18-27**
- İbnü'l- Esir, **İslâm Tarihi (El Kamil fit-târih Tercümesi), Bahar Yayınları, İstanbul, 1987**
- İnalcık, Halil, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, C. 1**
- Jackson, Peter., **The Cambridge History of Iran: The Timurid and Safavid Periods, Cambridge University Press, Cambridge, 1986, C. 6.**
- Jahn, Karl, **"Doğu ile Batı Arasında Bir Ortaçağ Kültür Merkezi: Tebriz", Çev: İsmail Aka, Tarih Araştırmaları Dergisi, XIII/24, 1980, s. 59-77**

- Jenkinson, Anthony, **Early Voyages and Travels to Russia and Persia**, London, 1886
- Kafesoğlu, İbrahim, **Harezmşahlar Devleti Tarihi**, TTK, Ankara, 2002
- Karadeniz, Yılmaz, **Kaçar Hanedanı (1795-1925)**, Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya, 2004
- Karal, E. Ziya, **Osmanlı Tarihi**, TTK, Ankara, 1999, C. 9
- Kayhan, Hüseyin, "Azerbaycan Atabegleri (İldenizliler, 1146–1225)", **Genel Türk Tarihi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 3, s. 269-282
- "Moğol İstilasından Öncesi Azerbaycan'ın Sosyo-Ekonomik Yapısı Hakkında", **Belleten**, TTK, Ankara, 2008, C. LXXII, S. 265, s. 889-909
- Kazvini, **Nüzhetu'l Kulûb**, Leyden, 1913
- Keskin, Arif, "Güney Azerbaycan Milli Hareketine Tarihsel Kısa Bir Bakış.", **Türkiye Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Analizler Merkezi (www.turksam.org)**, 22 Haziran 2004.
- Kılıç, Remzi, **XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları**, Tez Yayınları, İstanbul, 2001
- Komisyon, **Arşiv Belgelerinde Osmanlı-İran İlişkileri**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 2010
- Köymen, M. A., **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, TTK, Ankara, 2004
- Tuğrul Bey ve Zamanı**, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri: 4, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976
- Kuşçu, A.D., "İlhanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Memlûklerle İlk Teması", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 8, s. 364-375
- Lapidus, I. M., **İslâm Toplumlari Tarihi**, Çev: Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, C. I
- Le Strange, Guy, "The Lands of Eastern Caliphate, 11. Bölüm (Azerbaycan)", Çev: Dr. C. Alptekin, **Atatürk Ü. Edebiyat Fak. Araştırma Dergisi**, Sayı 8'den ayrı basım, Sevinç Matbaası, Ankara, 1978, s. 35-51

TARİHTE TEBRİZ

- Mahmud-i Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, Çev: Mürsel Öztürk, TTK, Ankara, 2000
- Mahmudi, Gissou, **Tebriz'deki İslâm Mimari Eserleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1993
- Makrizî, **Kitâb es-Sülûk li-Ma'rifet Düvel el-Mülûk**, www.alwaraq.net
- Matthee, R. P., **The Politics Of Trade in Safavid Iran: Silk for Silver (1600-1730)**, Cambridge University Press, 1999
- Mavor, William, **Historical Account of the Most Celebrated Voyages, Travels and Discoveries From the Time of Columbus to the Present Period**, London, 1797, C. 11
- Merçil, Erdoğan, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, TTK, Ankara, 2000
- “Sultan Tuğrul Bey Zamanında İran”, **Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu (16-17 Aralık 2002, Konya)**, TTK, Ankara, 2003, s. 9-15
- Minorsky, V., “Nadir”, **İA**, İstanbul, 1993, C. 9, s. 21-31
- “Tebriz”, **İA**, İstanbul, 1993, C.12, s. 82-98
- Morier, James, **A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople In The Years 1808 and 1809**, Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, London, 1812
- Nâsır-ı Hüsrev, **Sefername**, Çev: Abdülvehap Tarzi, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1967
- Oruç Bey Bayat, **Don Juan Of Persia: A Shi'ah Catholic (1560-1604)**, Translated and Edited by G. L. Strange, George Routledge and Sons LTD, Broadway House, Carter Lane, London, 1926
- Özcan, Selim, **1727 (H.1140) Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Tebriz Sancağı**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi,

Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1994

Özgüdenli, Osman,

"XIV. Yüzyılda Tebriz'de Bir Hayır ve Kültür Kurumu: Şenb-i Gazan (Gâzaniye) ", **Tarih Dergisi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 2002, Sayı:37, s. 253-289

Gâzân Han ve Reformları (1295-1304), Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2009

Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2006

Peçevi İ. Efendi,

Peçevi Tarihi, Haz: B. Sıtkı Baykal, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982

Perkins, Justin,

A Residence of Eight Years in Persia, New York, 1843

Porter, Robert Ker,

Travels In Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia (1817-1820), London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, 1821-22. [Rare Books Collection]

Râvendi,

Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr, Çev: Ahmed Ateş, TTK, Ankara, 1999

Raymond, Andre,

Ortaçağ'da Müslümanların Yaşayışları (Çev: B.Üçok), İstanbul, 1972

Roemer, H. R.,

"Timurlular", **İA**, İstanbul, 1993, C. 12, s. 346-370

Rossabi, Morris,

Kubilay Han'ın Seyyahı: Doğu'dan Batı'ya İlk Yolculuk, Çev: Ekin Uşşaklı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008

Rhys, Ernest,

The Travel of Marco Polo, J..M..Dent& Sons Ltd, Everyman's Library, London, 1939

Saydam, Abdullah,

Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876), TTK, Ankara, 1997

Sayılı, Aydın,

"Gazan Han Rasathanesi", **Belleken**, 1946, X/40, s.625-640

Sevim, Ali,

Anadolu'nun Fethi: Selçuklular Dönemi, TTK, Ankara, 2000

- Solakzâde M. Efendi, **Solakzâde Tarihi**, Mahmud Bék Matbaası, İstanbul, 1297.
- Spuler, Bertold, **History of the Mongols**, London, 1972
- İran Moğolları: İlhanlılar Devri 1220–1350, Çev: Cemal Köprülü, TTK, Ankara, 1987
- Sümer, Faruk, "Kara Koyunlular", İA, İstanbul, 1993, C.6, s. 292-305
- Karakoyunlular**, TTK, Ankara, 1992
- Oğuzlar (Türkmenler)**, TDAV, İstanbul, 1999
- Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü**, TTK, Ankara, 1999
- Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları**, TDAV, İstanbul, 1999
- Sykes, P. M., **A History of Persia**, Macmillian and Co., Limited St Martin's Street, London, 1915
- Şeref Han, **Şerefname: Osmanlı-İran Tarihi**, Çev: M. Emin Bozarslan, Ant Yayınları, İstanbul, 1971
- Tancoigne, J.M., **A Narrative of A Journey Into Persia and Residence at Teheran**, London, 1820
- Taneri, Aydın, "Celâleddin Hârizmşah", DİA, İstanbul, 1993, c. 7, s. 248-250
- Tavernier, J.B., **XVII. Asır Ortalarında Türkiye Üzerinden İran'a Seyahat**, Çev: Ertuğrul Gültekin, Tercüman 1001 Temel Eser Serisi, 153. Kitap, İstanbul, 1980
- Tellioğlu, İbrahim, **XI.-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, Elazığ, 2005
- Togan, A.Z.V., "Azerbaycan", İA, İstanbul, 1993, C. 2, s. 91-118
- Tozlu, Selahattin, "Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)", **Türkler**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, c. 14, s. 481-492
- Turan, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul, 1973

- Selçuklular ve İslâmiyet**, Ötüken yayınları, 6.basım, İstanbul, 2005
- Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1996
- Türk-Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1997
- Anadolu Beylikleri ve Ak-Koyunlu, Kara Koyunlu Devletleri**, TTK, Ankara, 2003
- Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal**, TTK, Ankara, 1988
- Osmanlı Tarihi**, TTK, Ankara, 1998, C.2
- Osmanlı Tarihi**, TTK, Ankara, 2003, C.3
- Osmanlı Tarihi**, TTK, Ankara, 2007, C.4
- 11.-15.Yüzyıllarda Azerbaycan'da Türkmenler (Oğuzlar)**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000
- Tarihî, Coğrafi ve İktisadî Azerbaycan**, Şehzadebaşı, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1338
- "Earthquakes in Persia"**, **Bulletin of the School of Oriental Studies**, University of London, Vol. 6, No. 1. (1930), pp.103-131
- Altın Ordu ve İnhitatı**, Çev: Hasan Eren, Bilim Eserleri Serisi, Maarif Vekâleti Yayınları, İstanbul, 1955
- Mu'cemü'l Buldan**, Darü'l Kütübî'l İlmiyye, Beyrut, Lübnan
- "Safeviler"**, **İA**, İstanbul, 1993, C. 10, s. 53-59
- "Güney Azerbaycan Gerçeği ve İran'da Siyasi Gelişmeler"**, **2023 Aylık Dergi**, Temmuz 2003, Sayı 27
- "Ak-koyunlular"**, **İA**, İstanbul, 1993, C.1, s.251-276
- "Celaledin Harzemşah"**, **İA**, İstanbul, 1993. C. 3, s. 49-53
- "Celâyir"**, **İA**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1945, C. 3, s. 64-65

"Cihan-şah ", İA, İstanbul, 1993, C.3, s. 173-189

Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, İstanbul, 1944

Yuvalı, Abdülkadir,

"İlhanlılar", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, C. 8, s. 359-363

Zarinebaf-Shahr, F,

"Ottoman Studies in Iran", XIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1999), TTK, Ankara, 2002, s. 529-534

Zeyrek, Yunus,

Târih-i Osman Paşa: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri (H.986-988/M.1578-1580 ve Tebriz'in Fethi (H.993/M.1585), T. C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2001

DİZİN

A

Abaka Han, 27, 69, 70, 72
Abbasi, 23, 24, 25, 138
Acıçay, 18
Ahmet, 31, 72, 73, 92, 94, 95,
99, 100, 106, 107, 115,
120, 122, 135, 142, 148,
169
Ak Koyunlu, 10, 27, 34, 67,
88, 101, 111, 112, 114,
115, 116, 117, 120, 121,
122, 133, 165
Ali Şah, 28, 30, 31, 84, 150
Alparslan, 25, 46, 47, 48
Amasya Antlaşması, 27
Arap, 23, 25, 43, 52, 82, 96,
115, 128
Aras, 17, 105, 143, 154
Atabeg Özbek, 30, 55, 56, 57,
59, 60
Azadistan, 162
Azerbaycan, 9, 10, 13, 14, 17,
18, 23, 24, 25, 26, 28, 29,
30, 33, 43, 44, 45, 46, 47,
48, 49, 50, 51, 53, 54, 55,
56, 57, 58, 59, 60, 61, 62,
63, 67, 68, 69, 70, 85, 89,
90, 92, 93, 94, 95, 96, 98,
99, 101, 105, 106, 107,
108, 109, 110, 111, 112,
113, 115, 117, 121, 122,
127, 132, 134, 136, 137,
145, 146, 147, 148, 149,
151, 152, 154, 155, 158,
159, 160, 161, 162, 163,
165, 166, 167, 168, 169,
170, 171, 174, 175

B

Bağdat, 13, 28, 46, 58, 67,
70, 72, 74, 75, 78, 83, 88,
89, 91, 93, 94, 100, 101,
111, 122, 127, 136, 138,
143, 144
Bakü, 51, 168
Basra, 17, 25, 110, 136
Batum, 157
Bayat, 134, 172
Bayezid, 95, 119
Baysungur, 108, 115, 118,
119
Berkyaruk, 26, 47
Bizans, 23, 45, 70, 71, 76,
101

C

Celaeddin, 10, 27, 30, 56, 58,
59, 60, 61, 62, 175
Celayir, 31, 92, 95, 99
Ceneviz, 86, 97
Clavijo, 10, 31, 93, 96, 98,
168

Ç

Çağatay, 76, 108, 109, 110,
168
Çaldıran, 27, 122, 123, 128,
130
Çin, 13, 51, 70, 71, 74, 87,
88, 101, 132, 133

D

Derbent, 13, 70, 94, 95

E

Enver Paşa, 161
 Erdebil, 18, 19, 24, 49, 54,
 83, 90, 99, 105, 110, 137,
 141, 154
 Erivan, 136, 140, 155
 Ermeni, 18, 23, 77, 79, 109,
 117, 142, 149
 Ermenistan, 23, 49, 84, 151,
 167
 Erzincan, 50, 70, 72, 86, 88,
 106, 122
 Erzurum, 45, 50, 60, 70, 86,
 105, 122, 145, 157, 159,
 174

F

Fars, 18, 31, 35, 52, 89, 92,
 111, 112, 115, 119, 147,
 158, 163
 Ferhat Paşa, 131, 133, 135

G

Gazan Han, 10, 27, 30, 43,
 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80,
 81, 82, 83, 153, 165, 173
 Gence, 45, 50, 51, 53, 58, 59,
 61, 133
 Geyhatu, 73, 74
 Gök Mescit, 30, 32, 33, 112
 Gürcistan, 54, 60, 61, 84, 89,
 94, 134, 148, 151, 158,
 168
 Gürcü, 26, 44, 45, 53, 54, 56,
 57, 110, 112, 153, 174

H

Halife, 24, 25, 46, 133, 137
 Hazar, 17, 88, 140, 155, 163

Hristiyan, 50, 79, 84, 86, 87,
 101, 126, 161
 Hindistan, 13, 52, 71, 74, 75,
 96, 101, 138, 140, 144,
 150
 Hintli, 77, 87
 Hiyabani, 162
 Horasan, 14, 46, 56, 67, 72,
 87, 105, 127, 143, 162
 Hülagu, 27, 67, 68, 95, 96

İ

İbrahim, 44, 99, 127, 130,
 131, 133, 145, 171, 174
 İldeniz, 26, 50, 53, 60, 70,
 167
 İlhanlı Devleti, 67, 68, 69, 73,
 76, 82, 84, 85, 87, 90, 91,
 93, 165, 168, 169, 171
 İngiltere, 85, 87, 130, 155,
 157
 İran, 3, 9, 10, 13, 14, 17, 18,
 19, 20, 22, 23, 28, 29, 31,
 34, 36, 37, 39, 45, 53, 71,
 73, 74, 76, 77, 79, 83, 85,
 87, 88, 91, 93, 94, 98, 101,
 105, 107, 113, 115, 116,
 117, 119, 122, 123, 127,
 128, 129, 130, 131, 133,
 134, 135, 136, 138, 139,
 140, 141, 142, 143, 144,
 145, 146, 147, 148, 149,
 150, 151, 152, 153, 154,
 155, 156, 157, 158, 159,
 160, 161, 162, 163, 165,
 166, 167, 169, 171, 172,
 173, 174, 175
 İsfahan, 9, 92, 111, 118, 128,
 134, 135, 140, 165
 İspanya, 96
 İstanbul, 13, 17, 18, 19, 23,
 24, 28, 30, 31, 32, 33, 38,
 43, 46, 47, 48, 50, 53, 55,

57, 59, 62, 68, 77, 78, 79,
82, 83, 85, 86, 91, 93, 95,
98, 105, 110, 115, 116,
117, 119, 121, 122, 123,
127, 128, 129, 133, 135,
138, 139, 142, 147, 157,
160, 162, 167, 168, 169,
170, 171, 172, 173, 174,
175, 176

K

Kaçar, 9, 10, 28, 39, 121,
144, 145, 146, 147, 148,
151, 155, 156, 162, 166,
167, 171
Kafkas, 17, 133, 134, 140,
143, 156, 173
Kanuni, 130, 136
Kara Koyunlu, 10, 32, 33, 67,
88, 92, 93, 94, 95, 100,
101, 105, 106, 107, 108,
109, 110, 111, 112, 113,
120, 133, 165, 167, 174,
175
Kara Yusuf, 27, 95, 105, 106,
107, 108, 109
Kars, 94, 133, 136, 137, 144
Kayseri, 50, 70
Kazvin, 39, 82, 83, 108, 111,
115, 128, 129
Kerim Han, 146, 147
Kirman, 13, 70, 106, 111,
112, 115
Konya, 45, 50, 70, 88, 172

M

Melikşah, 26
Moğol, 30, 56, 59, 62, 63, 67,
69, 70, 71, 72, 74, 76, 77,
86, 87, 88, 89, 91, 113,
137, 171

Mugan, 21, 68, 83, 89
Murat, 17, 27, 130, 132, 135,
136, 137, 170
Muzafferiler, 93

N

Nadir Şah, 10, 28, 141, 143,
144, 145, 166
Nahcivan, 57, 58
Nasuh Paşa, 135
Nişabur, 13, 70

O

Oğuz, 17, 98
Olcaytu, 69, 71, 83, 84
Orta Asya, 13, 30, 70, 75, 94,
112, 146
Oruç Bey, 134, 172
Osman, 27, 47, 50, 68, 77,
78, 79, 81, 82, 83, 85, 86,
130, 131, 132, 136, 168,
173, 174, 176
Osman Paşa, 28, 130, 131,
132, 176
Osmanlı Devleti, 80, 117, 122,
134, 136, 144, 175

Ö

Özbek, 55, 56, 58, 59, 60, 83

P

Papa, 71
Pehlevi, 29, 39, 162, 166

R

Reşidettin, 74, 77, 84, 85, 96
Revan, 28, 134, 135, 136,
151, 155

TARİHTE TEBRİZ

Rey, 46, 56, 95, 107

Rusya, 19, 28, 129, 133, 140,
141, 148, 151, 155, 157,
160, 161, 163

Rüstem, 107, 115, 119, 143

S

Safevi Devleti, 3, 18, 24, 27,
119, 121, 133, 174,

Safiyüddin, 89

Sebelân, 19

Sehend, 19, 20, 21, 57, 145

Selçuklu, 25, 43, 44, 45, 46,
47, 48, 49, 50, 53, 59, 67,
69, 78, 171

Selim, 122, 123, 142, 143,
172

Serav, 19, 28, 136

Sivas, 50, 70, 85, 86, 88, 122

Sökmen, 48

Sünni, 30, 115, 121, 122,
132, 133

Ş

Şah Abbas, 3, 133, 134, 135,
136, 139, 150, 169

Şah İsmail, 27, 89, 119, 120,
121, 122, 123, 128, 147

Şah Tahmasp, 128, 129, 143

Şam-Gazan, 80, 82, 95, 100,
108, 127, 130, 135, 137,
140

Şenb-i Gazan, 30, 79, 80, 82,
98, 100, 105, 135, 173

Şeyh Haydar, 119, 121

Şii, 27, 30, 121, 127, 128

Şiraz, 92, 93, 101, 118

T

Tahran, 9, 13, 19, 22, 39,
144, 147, 148, 154, 155,
160, 165

Tamarra, 54

Tebriz, 3, 9, 10, 13, 14, 17,
18, 19, 20, 21, 22, 23, 24,
25, 26, 27, 28, 29, 30, 31,
32, 33, 35, 39, 43, 45, 46,
47, 48, 49, 50, 51, 53, 54,
55, 56, 57, 58, 59, 60, 62,
63, 67, 68, 69, 70, 71, 72,
73, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
80, 81, 82, 83, 84, 85, 86,
87, 88, 89, 90, 91, 92, 93,
94, 95, 96, 98, 99, 100,
101, 105, 106, 107, 108,
109, 110, 111, 112, 113,
114, 115, 116, 117, 118,
119, 120, 121, 122, 123,
127, 128, 129, 130, 131,
132, 133, 134, 135, 136,
137, 138, 139, 140, 141,
142, 143, 144, 145, 146,
147, 148, 149, 150, 151,
152, 154, 155, 156, 157,
158, 159, 160, 161, 162,
163, 165, 166, 167, 169,
170, 172, 173, 174, 176

Timur, 10, 18, 27, 31, 32, 86,
92, 93, 94, 95, 96, 98, 100,
101, 106, 107, 112, 133,
165, 167, 168, 170

Trabzon, 13, 20, 70, 75, 86,
91, 101, 122, 156, 157,
158, 159, 170, 174

Tuğrul, 25, 26, 43, 45, 46, 49,
58, 171, 172

Türkmen, 32, 47, 53, 60, 62,
67, 95, 98, 99, 100, 105,
107, 111, 113, 122, 126,
130, 167

U

Uğurlu Mehmet, 116, 119
Urmiye, 18, 19, 43, 47, 137,
145, 147, 154, 161
Uzun Hasan, 10, 27, 33, 34,
35, 38, 111, 114, 115, 116,
117, 118, 119, 120, 132,
137, 169, 170

V

Van, 48, 105, 127, 130, 131,
136, 141, 143

Venedik, 10, 85, 114, 115,
116, 117, 121, 123, 124,
129, 169

Y

Yahudi, 72, 87, 153
Yakup, 34, 38, 115, 117, 118,
119, 120, 124
Yavuz Sultan Selim, 27, 122,
123

Z

Zend, 146, 147

TARİHTE TEBRİZ

CİHAT AYDOĞMUŞOĞLU

Bu kitap, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'ne 2007 yılında sunulan Tarihte Tebriz isimli Yüksek Lisans tezinin bazı ilavelerle yeniden gözden geçirilmiş şeklinden ibarettir. Çalışmanın özünü, 1000 yıllık bir Türk şehri olan Tebriz'in siyasi, sosyo-kültürel ve ticari tarihi oluşturmaktadır.

Tebriz, bugün 4,5 milyon nüfusuyla İran'ın en önemli şehirlerinden birisidir. Nüfusunun neredeyse tamamını Azeri Türkleri oluşturmaktadır. Dolayısıyla konuştukları dil Azeri Türkçesidir ve Türkiye Türkçesine çok yakındır. Tebriz, barındırdığı bu Türk nüfus dolayısıyla İran'daki Türkler ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yaşayan Azeri Türkleri için her zaman önemli bir konumda olmuştur. Bundan dolayı Azerbaycan Türkleri, Tebriz'e "Azerbaycan'ın Anası" demektedirler. Tarihte de Azerbaycan'ın başşehri olarak her zaman Tebriz gösterilmiştir.

İran'ın Tahran, Meşhed ve İsfahan'dan sonra dördüncü büyük şehri olan Tebriz, gerek içinde barındırdığı Türk nüfus ve gerekse İran'ı yüzyıllar boyunca yöneten Türkler açısından önemli bir merkezdir. Biz bu çalışmamızda Türk tarihi için önem arz eden Tebriz şehrinin, Selçukluların bölgeye gelişinden (11.yy'ın başları) Kaçar Hanedanı'nın sonuna (1925) kadarki dönemi incelemektedir.

 BERİKAN
YAYINEVİ

ISBN-10: 975-267-575-1

9 789752 675759

